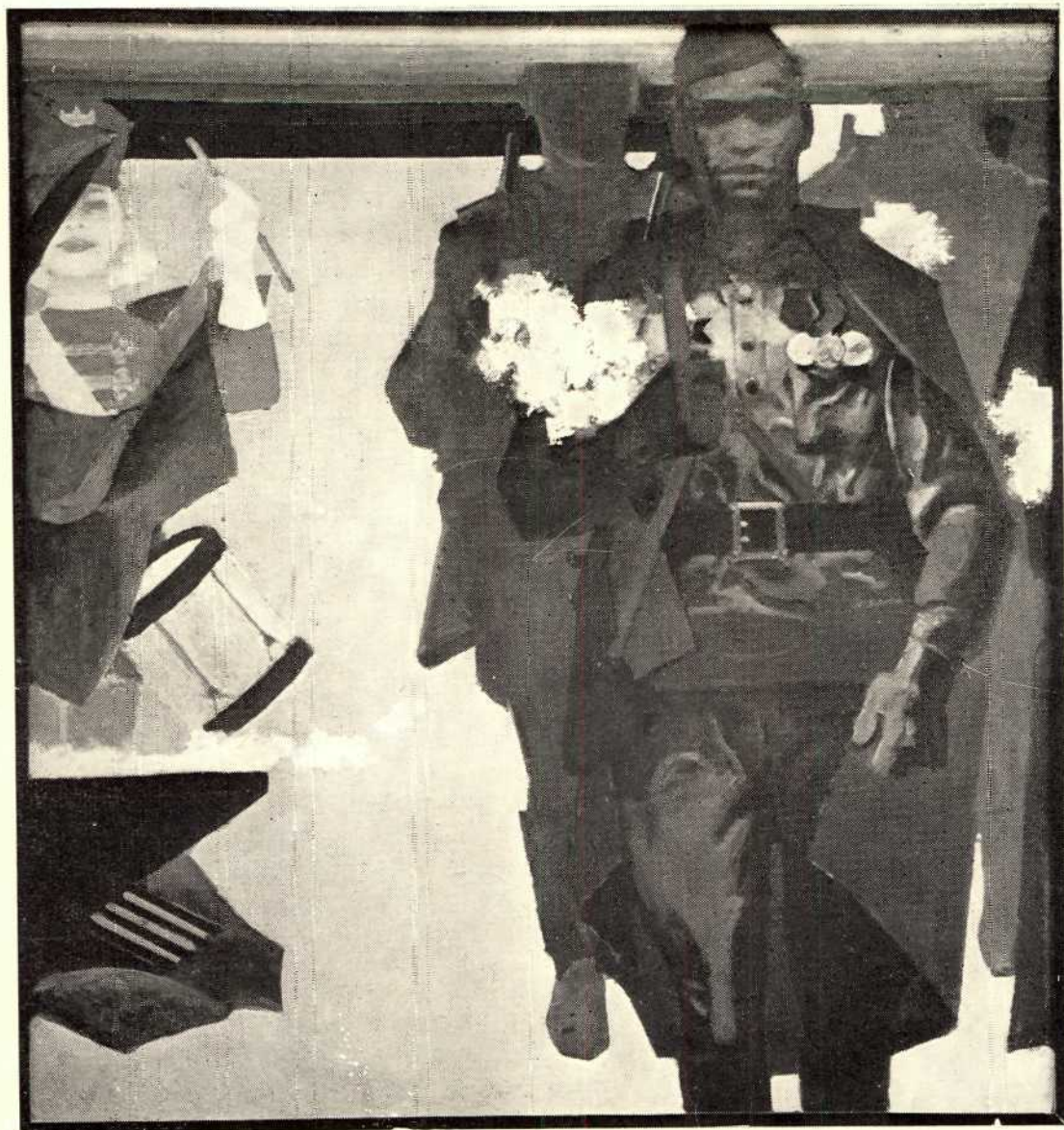

LOOMING

2

1973

ALO HOIDRE

Eesti Korpuse poisid (Sünt. tempera) 1972

LOOMING
2
1973

KIRJANDUSLIK JA ÜHISKONDLIK-POLIITILINE AJAKIRI
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HAALEKANDJA

Erni Krusten

HAAMER

TSÜKLIST «VARJUTUSLOOD»

Esimene sõjatalv algas varakult, oli sügav ja karm ega tahtnud kuidagi lahkuda. See oli üks märtsikuu viimastest päevadest, kui ma Viru-Jaagupi taga paiknevast Voore asundusest töötsimise sunnil Kullaaru riigimõisa läksin. Alustasin oma matka kusagil kuke ja koidu vahepeal. Edasi-tagasi-võetuna oli see võrdlemisi pikk teekond, ohtrasti oma nelikümmend kilomeetrit. Päeval oli ka juba pikkust. Mu silmad otsisid kõikjalt, kust ma läbi läksin, kevade jälgi. Märtsis mõnikord lendavad juba liblikad, ent oleksid teda tookord kõrreldki kuulutanud.

Nõnda oli sel päeval.

Aga siis tuli järsk sula.

Kui ma nädal hiljem uuesti Kullaarru läksin, seekord juba aednikuna, oli suur lumelagunemine peaaegu läbi. Löökesed lõõritasid üleval, veed jooksid, särasid ja laulsid all. Väljadel võis lund näha veel üksnes laiuguti. Just neil päevil oli okupatsioonivõimudelt välja läinud käsk puhastada Kullaaru maad kommunistide lendlehtedest. Nõnda juhtuski, et valitseja kööki minnes leidsin eest küdeva pliidi ja selle kõrval kõrge virna lendlehti. Need olid eesti- ja saksakeelsed. Muide, nende põletamisega ei olnud kellelgi kiiret; seal, pliidi ääres oli neid kõige ohutum hoida ja lugeda. Mäletan, et kord sattus kööki sakslane, soldat muidugi, kes lahkudes pistis taskusse rohkem kui ühe eksemplari, kommenteerides häbelikult: «Für Kameraden.»

Aga löokesed lõõritasid, veed jooksid. Nojah, ja kuhu ta jääma pidigi — see kevad? Paraku olin tööd leidnud aedniku seisukohalt laiduväärses majapidamises. Tolleaegses Kullaaru riigimõisas polnud ei puukooli, ei kasvumaja, ei lavasid. Ja pealegi — milline häbi! — oli seal varem aednikuseisust esindanud kutsar kohakaasluse alusel. Ent kes sel ajal ametit sai valida. Ei tehtud talvel metsatöödki mustlastega ühisel raielangil vabatahtlikult. Ja valitseja, kellele ma oma uuel ametikohal allusin, oli endine pagar, kes nüüd pastlaid kandis. Pealegi rahvusliku iseteadvuse õhutamise eesmärgil.

See väga jutukas, väikest kasvu ja pasteldes saks majutas mind härrastemaja saali, kus puudus vähimgi sisustus. Ometi oli sel suurel koplil, mille ahjulähedases nurgas nüüd mu ase asus, otse haruldane akustika. Niisugused ruumid on alati mu tuju tõstnud: nad inspireeri-

ERNI KRUSTEN

vad laulma; ma mõirgan, saan koseks ja tormiks. Aga tookord marssisin ma tühjas saalis edasi-tagasi tummalt, suud avamata, selleks kiustatusti tundmata. Olin langenud madalamale iseendast, olin alla käinud.

Tegin selle hirmsa avastuse juba esimesel öhtul. Mõisarahvast ei tundnud ma siis veel kedagi peale valitseja, kelle ehtaksa nime olen paraku unustanud. Tema ideoloogilist armastust pastelde vastu juba mainisin. Kuuldes, et ülemvalitseja, kes loomulikult oli sakslane, tema pastlaid ei salli, sattus ta ekstaasi. «See on seeme, see on idu,» arvas ta. «Pange tähele, sellest saab veel meie suur vastuhakkamine alguse.»

Ta oli rahulolematu. Vähemalt avaldas end sellena. Iga päev, igal sammul, igas pisiasjas. Muide, ega ta salanudki, et oleks põldudel jooksmise asemel meelsamini küpsetanud oma peenleibu, mis teda kodualevis kuulsaks olid teinud. Noh, ja mis te arvate, kas on veel tarvis veenvamaid tõendeid selle kohta, et sõda on inimvaenulik nähtus?

Raamatupidaja Eskel oli lühinägelik ja aus inimene. Asjatu oleks siit allteksti otsida. Meenutan seda blondide kahludega noormeest alati suure soojusega. Ta käis nõtkuval tantsusammul ja kuklasse aetud peaga, näol ajavõõras avalus. Ta armastas igas pisiasjas puhtust ja korda, oli täiskarsklane, ei suitsetanud ja harrastas mingisugusel määral kehakultuuri. Muidugi oli ta poissmees. Ometi lõi ta ühe rinnaka emanda armurünnakud edukalt tagasi. Kombepuhtusest, ei millestki muust. See on öeldud küünikutele.

Peale valitseja ja raamatupidaja oli mõisas veel üks mees, kellega ma sagedasti kokku puutusin. See oli sepp Toompuu. Tutvunud temaga, mõistsin sedamaid, et mina ei olnud siin ainus endassesulgunu. Oh, temaga võrreldes olin alles poolel teel, alles algaja.

Kui keegi on otsustanud rääkida ainult kõige hädavajalikumat, siis vististi saab ta läbi üsna väheste sõnadega. Ja küllap sõnad on siis peamiselt ühesilbilised. Mine tea, kas see ongi nii väga raske, kui sul on koeranäss, kes, silmad karvades, su kannul vantsib, sind tööle ja töölt koju saadab, hommikul, lõunaajal ja öhtul — alati. Päeval peab ta sind silmas oma pesast, mis asub vana looreha ratta taga seppapaja nurgas. Ta näib seal magavat, aga kui sa talle pilgu heidad, ükskõik millal või kui tahes põgusa, vastab ta sulle sabaliputamisega. Ta valvab sind ka unes. Nii ilmsi kui unes tajub ta sinu ligilähedust; ta elab sellest, kui see puudub, siis on ta õnnetu. Ja mis hoolid sa sellest, kui keegi idiot tahab suud pruukida ja räägib või on rääkinud, et sa oled toores inimene ja võid äkkvihas ligimese maha lüüa — niisama kergelt ja lihtsalt, nagu oleks see küünla kustutamine.

Kullaarus oli kaks töölistmaja, üks härrastemajast üsna kaugel, teine peaaegu et kiviga visata. Toompuu elas viimasel. See asus puude ja

ERNI KRUSTEN

pöösaste taga allikate ääres. Tee sinna viis läbi tiheda lepavõsa. Seda teed käis sepp oma koeraga vähemalt neli korda päevas. Arvan õigust rääkivat, et seal, sel lepikuvahelisel teel, kus koeral oli kombeks jalga tõsta ja nuusutada, aina nuusutada, rääkis Toompuu rohkem kui sepi-kojas või kus tahes mujal kogu päeva kestel.

Olin lapsepõlves ja hiljemgi nii linnas kui maal mitmesuguseid seppasid näinud. Nende seas oli vasakukäelisi ja ühesilmalisi, küll täiskarsklasi, küll marujoodikuid, küll tõsiseid, küll naljavendi. Üks neist toppis oma näo kaasvestlejale nii lähedale kui veel vähegi võimalik. Kui ta suust poleks hoovanud tubaka ja õlle lehka ja kui seda lakka-matut sõnavoolu poleks saatnud süljepritsmid, siis võinuks teda tehiskäakijaks pidada. Ühele teisele sepale olen alati mõtelnud nagu ammu-loetud muinasjutule või unenäole, mis lapse mõttemaailma seletamatut õudu sisendas. Kus või millal ma teda ei näinud, ikka mäletan teda naervat. Ta viskas ära malaka, millega oli roosanud hobust, kes ei lasknud end rautada, ja — naeris; ta käis pühapäevarõivais oma nägusa nooriku kõrval ja naeris täpipealt samuti. Kuigi ma seda naeru pelgasin ja koguni põlastasin, tundsin ometi kiusatust teda vaadata. Ta naer oli eriskummaline: ei häält ega sõnu. Paksud igemed ja paljastatud hambad, helevalged nagu koeral. Ja millised silmad! Suured, ümmargused ning pungis. Näis, nagu võiksid nad iga hetk oma koobas-test välja veereda ja edasi naerda.

Sepp Toompuu oli neile täielik vastand. Mulle öeldi, et temalt tuleb sõnu tangidega välja kiskuda ja et teda pole veel naermas nähtud. Kas ta seda oskabki? Uustulnukana sain selle jutu peale ainult õlgu kehita-tada. Kui ma oleksin temaga kas või pisutki vestelnud! Või kui ma oleksin tohtinud naeruks nimetada muiet, mida ma tema tõmmul ja rõugearmilisel näol nägin, kui ta taimeaiast möödudes tere hommikut ütles. Muidugi polnud see ei naer ega naeratus. Arvasin isegi teadvat, miks ta muigas: taimeaeda, kus ma töötasin, piiras okastraat. Niisiis midagi sellist, mis seostus vangilaagritega.

Sepa jutule läksin ma viimaks asja pärast: mul oli haamrit tarvis. Teda esimest korda nii lähedalt nähes hakkas pisut kõhe. Ilma et oleks mulle otsagi vaadanud, laskis ta pilgul üle tööriistade käia. Ja leidnud otsitava, ulatas selle mulle tummalt. Kui läksin laenatud haamrit tagasi viima, polnud lugu põrmugi teisem. Aga hiljem, teise või kol-manda päeva õhtul astus ta minu juurde sisse, tuliuus haamer käes. Seekord vaatas ta mulle juba otsa. Ent seda ei saa öelda, et ta pilk toon-nasest helgem oleks olnud. Jutukam oli ta küll, hoopis jutukam, tema varasemat sõnavaesust silmas pidades lausa kuldsuu.

«Vilets lugu, kui ametimehel pole haamrit,» lausus ta. «Võta! See on nüüd sinu oma.»

«Kingitus!» ütlesin ma üllatunult.

Ta vastas: «Tegin selle sinu jaoks.» Sealjuures tundus mehe hääl kuri olevat ja mul hakkas piinlik, et olin teda varem teietanud.

Panin haamri aknalauale. Raske öelda, mis mind rohkem rõõmustas, kas see, et ma seda sealt tarviduse korral võtta võisin, või see, et haamer seal silmale hästi nähtav oli, lihtsalt oli — kui sünge mehe kingitus.

Arenev kevad tõi juurviljapõldudele uusi inimesi. Olen oma eluajal mitmes ja mitmes aiandis töötanud ja seetõttu tunnen kehalise töö tegijaist kõige lähemalt aiatöölisi. Ma ei räägi maapoistest, nendest kohmakatest sälgudest, peamiselt liisueelikutest, keda lapsepõlves mõisa rohtaias töötamas nägin. Need olid kõigest hoolimata terved ja rikkumata inimesed. Peale nende on mul silmade ees terve galerii naisi ja tüdrukuid, neid juhu- ja hooajatöölisi, kes lilleaiandite üpris voolava kaadri moodustasid. Oma enamikus olid need sotsiaalse ebarõrdsuse ohvrid, vallasemad, sunniviisilised pesapõgenikud, kellele elu juba maast-madalast oli end tutvustanud pahede kogumina. Ei puudunud ka emad, kes meeleehtlikult võitlesid, et tööpuuduse lõputus meres pealvee püsida. Ent inimsaatuste pilt Kullaaru juurviljapõldudel 1942. aasta suvel oli kaugelt süngem.

Kõik peale ühe, kellega koos mul tookord töötada tuli, olid linna-päritolu. Paljud neist olid prostituudid, kes — nii pentsikult kui see ka kõlab — ei olnud füüsilise tööga harjunud. Ja vaevalt oleksid nad oma vanast, äraproovitud ametist nüüdki loobunud, kui neid selleks poleks sundinud mingi drakooniline eriseadus.

Niisiis nemad käisid tööl linnast, kasutades kõige sirgemaid heinamaaradu. Juba selle poolest olid nad rohkem inimesed kui mustlased, keda relvastatud konvoi nagu loomakarja enda ees ajas.

Aga too üks, kes elas lähedal asuvas külas, ilmus tööle märkamatult. Igal hommikul oli ta juba aegsasti kohal, otsides maja seina ääres päikesepaistet või selle puudumisel tuulevarju. Tema nimi oli Lonni. Ta oli pikk, suure kondiga, inetu ja osavõttu tekitavalt uje. Ta oli üks neid inimesi, kellele välimuse järgi on raske aastaid anda. Ta ise ütles, et on viiekümnene, kuid teda oleks vabalt võinud ka kuuekümneseks pidada. Jah, ja peale selle oli ta veel vallaline — piiga. Tema kohta võis öelda erilise rõhuga: üksik inimene.

Mis on üksindus, seda pole mulle keegi teine ega miski muu nii selgesti avanud kui tema. Üksindus käis temaga kaasas nagu vari, ümbritses teda nagu lõhn. Seda levitas kogu ta olemus, ta käitumine, riietus, kõnnak, hääl, silmavaadegi. Rääkimise asemel ta enamasti sosistas, arglikult ringi piiludes. Tema ei olnud müünud oma ihu, küll aga töö-

jõudu. Kogu eluaja. Juba lapsepõlvest peale oli ta kord talu-, kord majateenija olnud. Nüüd leinas ta taga sõjajaeelseid leivavanemaid, keda aeg oma rataste alla oli ajanud.

Ta tundis end orvuna.

Tal ei olnud oma kodu. Tal ei olnud seda iialgi olnud. Ta elas kaugete sugulaste toanurgas ja tema riietesse oli imbunud nende ebamäärast hõngu. See oli toitude lõhn, mida tema ei söönud, see oli võõra kodukolde ja ajutise elamise lõhn. Tema juures oli midagi sellest umbsest sallimatusest, mis teda ümbritses; temast taheti lahti saada ja tülid puhkesid, hoolimata tema otse koeralikust alandlikkusest. Hea kohtlane, naiivne ja naeruväärne oma elatanud vooruslikkuses, tuli ta sealt sugulaste toanurgast mõisapõllule — esimest korda elus! — ja sattus vanade libude töökaaslusse.

Vastastikune võõrastus ei kestnud siiski kaua. Kui seda üldse tekkida saigi. Lonnil oli oma suur mure. Tõsi küll, ta ei usaldanud sellest igaühele rääkida, kuigi süda oli täis lakkamatut kurtmistahet. Oma muret kõigile kaevata ei olnud võimalik juba loo üldtoonist pärast. Aga neile, kellega ta nüüd külg külje kõrval tööd tegi, võis ta ometi südant puistata. Mis sest, et nad vandusid, ropendasid ja tooreid sõnu suust välja ajasid, mis sest, et ühel neist, vist kõige patusemal, oli kole hüüdnimi, viletsad ja hüljatud olid nad sellegipärast nagu tema.

Lonni lugu oli järgmine. Keegi tagalasse evakueerunu oli talle ühe oma mööblitüki kinkinud. See pidi olema hinnaline ja väärt ese, sest oli tekitanud kadestajaid. Neist kadestajaist said hiljem, kui paras aeg tuli, pealekaebajad. Ja see paras aeg saabus koos röövvalutajatega. Just nende juurde roomasid pealekaebajad ning näitasid Lonnille sõrmega: «Näete, kus on varas! Temap see riisuski võõrast vara.»

Lonnit oli selles asjas juba üks kord üle kuulatud. Neid ülekuulamisi ja uurimisi seisab ees veelgi, selles pole kahtlust. Neil on ju tema aadress ja elukoht teada. Kui lähed metsa ja varjad ennast põõsa taga, mis sellestki tuleb. Ega sa jänes ole. Küllap nad tolle mööblitüki tema käest veel ära kisuvad.

Selle mõttega oli Lonni juba harjunud. Oli jõudnud kaugemalegi — kartuseni, kas teda hiljemgi rahule jäetakse. Jumal ise teab, mis nad temaga veel ette võtavad. Näe, mustlastelt riisuti kogu kinnisvara, kõik nende majad ja sead, aga inimesed pisteti pealekauba traataia taha. Sealt neid igal hommikul siia tuuaksegi...

Kõikide teiste barjääride kõrval eksisteerib teatavasti ka lõhnabarjäär. Lonni tuli üksikuna keskkonda, mida me oleme harjunud pidama paheliseks ja kus temataolisi tavaliselt rünnatakse teravmeelsustega, millega pahelisus end ühel hooil kaitseb ja õigustab, kaugema eesmärgiga muuta sissetunginud võõrkeha omasuguseks.

Kui Lonnil ei oleks olnud jutustada oma lugu, siis oleks selline kohtlemine temalegi osaks saanud. Tema mureloos oli ta lõhn, ta värvus — mõistetav ja omane neile, kelle hulka ta sattus.

Kui ta oma loo kõikepidi ära oli jutustanud, ütles Vallimäe Kurat, too, keda vaene Lonni oma uutest töökaaslastest kõige koledamaks pidas:

«Meid lubatakse ka seebiks keeta.»

See oli rohkem kui sünge nali. Selles oli midagi sügavamat — ühe vana laadahoora küüniline seisukoht ja hinnang süsteemile. Neil endil, neil seebikandidaatidel nimelt, ei näinud sellest olevat ei sooja ega külma. Nad naersid ja lõõpisid. See oli kõige targem, mis nad neil pastinaagivagudel teha võisid. Seebi toorainevarusid me tunneme ja seda me kuulsime nüüd ka, et pastinaagist keedetakse marmelaadi...

Lonni, kes oma paremaid võimeid mööda püüdis kaasa naerda, ei saanud aru, kuidas teised nii külmalt võivad surma trotsida. Surma jah, sest mis see muud oli. Tema ise oli alati hirmul olnud ja kartis nüüd pärast neid koledaid kuuldusi veelgi rohkem. Et seepi tuli tarvitada iga päev, ei saanud see hirm vaibuda. Aga kui olekski end seebist lahti ütelnud, siis härra Bergmann oleks ikka jäänud. Paraku pahatihti, peaaegu ülepäeviti ilmus see hauptmanni univormis ülemvalitseja põllule. Juba siis, kui Bergmann alles kaugelt paistis või ainult mööda sõitis, hakkas Lonni ihu värisema. Õnneks ei märganud seda teised.

Lonni kannatustele pani krooni pähe päev, mil uurijad saabusid. Kas nad istusid pikk- või vedruvankril, seda ma enam ei mäleta. Aga seda küll, et neid kerekaid mehi hobune, vaene, pidi vedama, kusjuures tee juurviljapõldude vahel ei olnud suurem asi. Sageli on ootamine piinarikkam sellest, mis tuleb. Ja sõiduk «seebikeetjatega» venis aeglaselt otsekui selleks, et Lonnit küpseks teha. Viimaks ometi jõuti härraste-maja ette. Lonnille ei jäänud märkamata, kuidas võõrad majja läksid ja kuidas keegi sealt mõne aja pärast välja tuli. See oli Eskel. Kui Lonni seda nägi, et raamatupidaja sammud põllule seadis, sai talle kõik päevselgeks. Ta tõusis püsti, lõi käed mullast puhtaks ja ütles oma jämeda häälega: «Nüüd tullakse minu järele.»

Ta ei eksinud.

Kui ta minema hakkas, ajasid ka tema töökaaslased end sirgu. Nõuanded, mis talle järele hüüti, olid küllalt rõvedad, et lohutavalt mõjuda.

Uurijate kätte jäi Lonni üsna tükiks ajaks. Möödus oma tubli tund, enne kui ta tulema pääses. Viibisin siis parajasti sepikojas. Vaatasime sepaga aknast välja ja nägime, kuidas Lonni kõigepealt kaevule ruttas.

«Janu kõrvetab!» ütles sepp.

Ta hää oli tavalisest veelgi madalam. Siis pööras ta oma suure rõuge-

armilise näo minu poole. Esimest korda tundsin, et ta mind oma pruunide silmadega niimoodi vaatab. Ja korraga puhkes ta naerma, öeldes sünge lõbususega: «Mind taheti mättasse lüüa. Sa ei ole kuulnud? Läänud sügisel, kohe pärast seda, kui rüütlid sisse tungisid.» Ta koukis ääsilt elava sõe, läitis oma pläru, mida oli juba tükk aega sõrmede vahel hoidnud, ja rääkis edasi, kogu aeg naerdes.

Situatsioon oli ebatavaline mitte ainult minu, vaid ka koeranässi jaoks, kes tuli ratta tagant pesalt ära ja istus oma peremehe ette, arusaamatuses talle otsa vahtides.

«Pole midagi, Kōu,» ütles sepp. «Mine maga edasi, lõunale on veel vara minna.»

«Kōu!» imestasin mina.

«Jah, eks ole naljakas,» nõustus sepp. «Aga oleksid sa kuulnud teda siis, kui kaks valge käesidemega külameest mulle järele tulid. Paistis, et ta sai kõigest aru; hakkas urisema kohe, kui nad sisse astusid. Meil tekkis sõnelus siinsamas ääsi ees. Mina pidin olema timukas ja punane, üks neist, kes on vaja mättasse lüüa. Kui mulle käed külge aeti, kukkus Kōu ragistama. Ma hakkasin temaga rääkima, rahustasin teda, ütlesin, et ta tubli oleks ja nende hallparunite lõhna meeles peaks. Ja kus siis tõugati mind uksest välja.»

Läksime üle õue, minul pintsak üht käist pidi seljas, neil püssid laskevalmis käes. Mina olin vait, aga Kōu riidles edasi, kuni sai jalaga. Siis veeres suure hädakisa ja ulumisega kirjutaja akende alla. Justkui läks abi kutsuma. Eskel tuligi kohe välja. Esiteks kutsus mehi enda juurde, kuid need ainult naersid, lubasid minna pärast, siis, kui «töö» tehtud. Kuulasin seda pealt ja mõtlesin, et saab näha, mis see prillidega noorhärä nüüd ütleb, kas hakkab ka naerma ja kiidab teiste plaani heaks. Seda maad sealt trepi pealt sinna, kus meie seisime, ei olnud kuigi paljudest, ainult mõnikümmend sammu, aga võttis mehe ometi higistama. Ta tuli pooljoostes, punetas näost ja karjus: «Ärge puutuge inimest!» Mehed hakkasid talle kärinal vastu. Kartsin, et ta läheb neile kätega kallale. Nüüd vaatad teda vahel, nagu laps teine alles, ja imestad, kuidas ta seekord võis nii hirmsasti vanduda. Mis-moodi nad omavahel asja klaarisid, seda ei tea — Eskel soovitas mul kantseleisse minna ja jäi ise nendega kaklema...»

Naer sepa näolt kadus jutustatava loo viimaste lausetega. Nägin teda pärast seda veel palju kordi, kuid alati tõsisena. Talv tõi Toompuude abielupaarile uusi ränki läbielamusi: nende ainus poeg, kes tegutses partisanina, sattus fašistide kätte ja lasti maha. Kui Toompuul ja tema naisel pärast seda oli tarvis Rakverre minna, riietusid nad kõige armetumatesse nürudesse, mis neil oli. Nad käisid teineteise kõrval vaikides ja ruttamata. Mäletan neid niimoodi läbi linna minevat.

ERNI KRUSTEN

Jah, nad olid kaltsudes ja vanad. Ometi ei tea ma nimetada teisi, kelle väarikus oleks suuremat aukartust ja lugupidamist äratanud kui nende oma...

Sepa kingitud haamer on mul praegugi alles. Kui võtan ta kätte, meenub mulle kõik siinjutustatu. Meenub rohkemgi. Ja siis hakkab süda korraga valutama: Eskelit ei ole enam elavate kirjas. Ta suri mõned aastad pärast sõda vähki. Aga küll oleks tore teda mõnikord veel kohata, täiesti kogemata, kas või korra aastas. Kui ta elaks, igatseksin ma neid juhuslikke kohtumisi väga.

Ain Kaalep

JEREVANI SONETID

1

«Kõik uus on vana!» ütleb jälle keegi,
kuid seekord niivõrd igivanal maal,
et uus on vana ütlusegi kaal
ja see tõepoolest nukraks sind ei teegi.

Kõik uus on vana . . . On ju vana seegi,
et rohkem rõhk on ikka eil kui jaal.
Julm võõra jalg (kas roomlase sandaal
või türgi saabas) sammund selle teegi

peal kindlasti on kord, kus nüüd sa käid,
ja mõeldes aina armastuse võimust,
kui uue ilma udukuju näid.

Kuid hoolimata taplusest ja sõimust
ka seda julgemalt nüüd öelda täid,
et igivanast sinagi ju hõimust.

2

Ses kerges-karges õhus
kaob kontidest kõik plii!
Eks pipar põle kõhus,
eks lendu leek see vii.

AIN KAALEP

Suu lendab! Ülitõhus
on lennata kord nii —
vaid enda vere rõhus,
ja hüüda: *sireli!*

All orus visnapuude
ja muude puude read
las kergitada pead!

Ent oh neid iidseid suude
liigtiibu! Vait kõik jääb,
kui tuleb ots ja häab.

3

Võid mõelda-öelda mõnda, ent ei allu
ju mõeldule ja öeldule su viis —
ja üha vaikselt vaibud oma vallu.

Üks püha allikas, üks iidne hiis
peab mühama siin kuskil. Sinna sallu
sa astud rambelt siis, ja suur Massis

kaob silmist kauaks, kui jääd võra varju:
üks tõtlik ojake, üks mõtlik tiik
su ees on ja üks võõras põõsaliik,
täis mingi kauni une musti marju.

Ei, ära page valu eest, vaid harju!
Ei ole üksnes nüüd ja siin see riik,
kus troonib kurvalt naeratav Asthik!
Taas tõsta pea! Näe üllaid lumeharju!

Võib-olla seisite kord pühakojas
ja mornilt vaatasite teineteist,
sest jälle sõnamata tundus teist
see kõige tähtsam, mida Isas, Pojas

ja Pühas Vaimus (ühesainsas ihus!)
te seni tundnud liiga sõnatult,
ja tema sõrmed olid sinu pihus.

Võib-olla siis ta siiski avas huuled,
et ise võtta sõna suust nüüd sult —
kuid pidi hoopis küsima: «Kas kuuled?»,

sest väljast, tee pealt kostis mingi mõna
ja ligineva ratsaväe tüm-tümm,
ja kaikus preestrigi grabari-sõna
võlvlae all äkki otsekui: «Ölüm!»

Kuskilt saadi kõik, mis saadi
selles pikas-pikas loos.
Mäest te selge vee kaskaadi
näinud sööstvat murdvas hoos

looma elu sadat laadi
kallastel ja pühas voos.
Aga saagivat tsikaadi
pole kuulanud te koos.

Mis on see ja teine, teate.
Teate ka, et üks on piir,
kuhu lõpuks jõudma peate.

Kuulates öö ainsat tooni
kord ehk veel te palgejooni
valgustab öö ainus kiir.

*Ei maksa miskit olevik. Su iga
 Ei tunne minevikku me. on pikk
 ju siiski, kuigi iga sekundiga
 on ligem Kahtlane on tulevik.*

*ka selle lõpp. On savist minu kodu
 ja sajud suured. Eks su elumaid
 õnn vahel kaunist, Mu tööde rodu
 on tarbetu ja nauding kestab vaid*

*üksainus päev. ja tagamõttetuna
 jääb sinu aastatesse sellest jälg.
 Ei nõua keegi sult ju mingit luna,*

*Nii nagu mõistuseta loomakari
 me sureme, las olla vahel nälg
 ei oska kartagi. ja kehv peavari.*

7

Suur linn seal all ja tema sajad tuled:
 kes teab, mis kõik võib nende valguses
 küll praegu toimuda . . . Ent kahtlemata
 on seal üks tuli, mida eraldada

sa teistest muidugi ei oska üldse,
 kuid mille paistel keegi nimetu,
 peas suured kurvad kaunid mustad silmad,
 on lahti teinud raamatu ja loeb

mõnd lugu sellest, kuis Sassuni kantsis,
 mis asus Vani järvest edelas,
 kord elas hõim, kes sõgedalt end kaitses,

kui tema peale tulid sõjaga
puuslikukummardajad teistelt maadelt,
ja tingimata nendest võitu sai.

SELETUSI

- Asthik — ennemuistne armeenia armastusjumalanna
Grabar — vana-armeenia keel, liturgilise keelena tänini kasutusel
Grikhor Narekatsi — armeenia klassikaline poeet (951—1003)
Massis — Ararat
Sassun — paikkond, mis on seotud armeenia eeposega «Sassuni Davith»
Sireli — armas, kallid (armeenia k.)
Ölüm — surm (türgi k.)

PERPETUA

1

Põhjamere kaitsev hingus ja lõunakõrbe halastamatu lõõsk said Kartaago kohal kokku ja panid keeriskired möllama õhus ja inimeste südames. Roostene vine ja tuishtolm tegid näo, nagu peaks kestma kõik igavesti ja nagu polekski võimsaid vihmumis, mis pesevad neid roheline ja porri.

Kes oskas näha kõigi nende inimeste sisse, kes liikusid ajast uimasena Kartaago mustade majade vahel?

Minejate hulgas oli Ubia Patricus. Ta mõtles igaviku üle, oli vana, hallipäine mees ja jäi äkisti seisma ühe kehva pilliroost maja kohal. Teda oli valgustanud oletus: vahest oli ta süüdi, et kakskümmend kaks aastat tagasi pani tütrele nimeks Perpetua. Ta poleks tahtnud näha ühtegi muud põhjust kui nimi, et tütar läks nende juurde, kes end kristlasteks nimetasid, igavikku otsima.

Väimees oli nurjatult käitunud, et ära suri, aga armastuse vaev see ei olnud, mis kihutas tütre nende inimeste võrku.

Patricus pidi ta päästma, et ravida oma haavatud südametunnistust. Süütunne võttis varju tänaselt käigult.

Princeps oli teada andnud edikti, mis keelas ristiusku minna. Eriti ohtlik oli nüüd olla neofüüt või katehumeen, nagu need kristlased oma värskeltpüütud hingi nimetasid. Et Septimus Severus Aafrikast pärit, siis oli siinsetel kristlastel vähe lootust — üks püüa asevalitsejad suure kaasmaalase käske iseäranis ägeda innuga täita.

See pöörane tüdruk tahab neid kõiki häbi ja hukatuse sisse saata. Ta on enese orjad teinud oma õdedeks ja vendadeks, igale vabale roomlasele on nende sussutamist vastik vaadata. Ka oma lihast vanda on ta selle arulageda asjaga hullutama hakanud. Patricus pole osanud neid ausateks roomlasteks kasvatada, et see häda nende majja on tunginud.

Täna oli ta prokuraatori juures käinud uurimas ediktiasja. Ta oli kurtunud, et tema majas mõnede orjade seas on paha nakkust märgata. Mis tema peaks tegema, et neid terve hoida? Orjad olid kallid, aga ometi oleks ta nendest loobunud, kui see tema lapsi oleks kiusust päästnud. Ja seepärast ei kartnud ta nende peale näidata. Iseäranis trotslik ja salalik oli Revocatus, hukatusse vedas ta ka oma naise Felicitase.

Aga Patricusele jäi mulje, nagu oleks Hilarianusele nende peale juba kaevatud. Asehaldur ütles:

«Kaebuseta ei puuduta ma kedagi. Aga kui mõne peale näpuga näidatakse, siis pean ma ta kinni võtma. Muidu jään ma ise keisri ees üleastujaks.»

Patricus oleks teada tahtnud, kas tema orjade peale on näidatud ja kes võiks see vihamees olla, aga seda ei saanud ta Hilarianuselt küsida.

Kas kaebus käis ka tema laste kohta? Niisugust asja pärides oleks ta neid reeta võinud.

Pealenäitajale mõeldes jõudis ta rahuldavale seletusele, et see pidi olema mõni tema enese orjadest, kellel ei mahtunud hinge, et noor emand mõnedega nende seast iseäranis armsasti läbi saab.

Prokuraator oli Patricusele soovitanud, et kõik ta kodakondsed täidaksid isamaalikkude kohust ning keisrile ohverdaksid, millega igamees end süüst puhtaks ostab.

Raskete päevade aimus südames, ruttas Patricus koju.

«Kus on Perpetua?» nõudis ta.

Patricus leidis tütre lapsega mängimas. Ta oli lõpetanud toitmise, poisike lamas selili ja püüdis kätega ema rinda, mida too liigutas lapse kohal. Uksel seisvat isa ei pannud Perpetua tähele.

Patricus vaatas otsekui esmakordselt oma tüdart kõrvalt. Kui inimest, kelle hinges liiguvad talle arusaamatud kired. Uus usk oli talle silmadesse ja olekusse toonud võõrast, ohtlikult miilavat tuld. Tema sees oli kõnelema hakanud ebanaiselik sõjakus. Isegi tema hellus lapse vastu oli ilus sedavõrd, kuivõrd ta oli usutingedusest puudutatud ja unustus- hetkel sellest tagasi pääsenud.

«Perpetua, hea tütar, sa tead, et on keisri edikt?»

Perpetua peitis rinna tuunikalõikesse ja vaatas isale küsivalt otsa.

«Kristlaste kohta.»

Seda sõna kuuldes ajas tütar end sirgu ja ta malbetesse silmadesse ilmus taas väljakutse.

«Eriti tabab seadus neid, kes pärast tseesari sõna ristiisku lähevad.»

Perpetua vaikus.

«Hea laps, ära tee meid õnnetuks. Ütle lahti oma seltsilistest.»

«Minu Jumal on üksainus ja Temast ei saa taganeda.»

«Sa pole ju veel nendega lõplikult seotud?»

«Õpilane on niisamuti kristlane kui ristitu.»

«Aga ometi pead sa selle nüüd maha salgama. Tembule, mida nad ristimiseks nimetavad, ei tohi sa nüüd enam mõelda.»

Perpetua vaatas põlastavalt oma sigitajat. Ta otsis silmadega midagi. Nägi laual savikruusi ja ütles:

«Kas sa näed seda kruusi?»

«Näen.»

«Kas saab seda teisiti nimetada kui kruus?»

«Ei saa.»

«Niisamuti ei saa mina enese kohta ütelda muud, kui et ma olen kristlane.»

Patricus vihastas.

«Ometi pead sa ülematele ütleva, kui sinult küsitakse, et sa kristlane mitte ei ole. Nemad usuvad. Nad tahavad uskuda. Isegi kui nad teavad, et sa seda oled, piisab su sõnadest.»

«Ja seda räägid sina, kes sa mind valet põlastama oled õpetanud!»

«Õiglane meel sobib õiglasse maailma. Oeluse ja üksteise tagakiusamise sees saab tõesõnast vaid hukatus ja suur vale.»

«Surra kipras eidena ja musta südamega on hirmus. Ilus on minna Tema aujärje ette väsimata ja puhta hingega, mis on täis taevalist lusti.»

ARVO VALTON

Ta räägib võõraid sõnu, need peavad võõrad sõnad olema.

«Hilarianus on eraldi teada andnud, et meie kõik, kogu kodakond, peame keisrile ja jumalatele ohverdama.»

«Ebajumala kummardamine on surmapatt,» teatas Perpetua külmalt.

«Mõnede meie orjade peale on juba näidatud.»

«Kannatused tulevad neile õnnistuseks.»

«Kui kalgiks on muutunud su süda nende kristlaste keskel! Tahad ehk ka sina, sõge loom, end ise rumaluse altarile tuua?»

Perpetua vaatas üles.

«Kui Taevas mind välja valib, olen ma valmis verega oma usku tunnistama.»

Patricus astus vihast värisedes tütre ette, tõstis rusikas käed ta silmade kõrgusele ning kordas aina:

«Sa ei tee seda mitte! Sa ei tee seda mitte! Sa ei tee seda mitte!»

Tütar pööras talle põlglikult selja ja hakkas püstipäi laulma:

«Jehoova on mu valgus ja mu abi, keda pean ma kartma? Jehoova on mu elu kinnitus, kelle pärast pean ma värisema? . . . Mu isa ja ema on mind maha jätnud, aga Jehoova on mind koristanud.»

Kummaline hirm valdas äkisti Patricust. Ta ei teadnud veel selgesti, mis see on. Ta kartis seda võõrast naist, tema fanaatilist jumalat ja manavat laulu. Lapsukegi ehmatas laulust, suurte silmadega vaatas ta võõralt häälitsevat ema ja nutt haaras väikese keha.

Patricus vaikis, oli hetke arusaamatusest võidetud ja põgenes siis kuumale tolmusele tänavale. Miski seletamatu oli puudutanud tema jumalaid.

Ta kõndis sihitult mööda kerkivat linna. Halvavas päikeselöösas venisid laisad pildid. Vaimude vägi tungles riigi ja maailma kohal. Võõraid jumalaid trügis sisse uksest ja aknast, otsekui oleksid nad tüütud germaanlased. Ja leplik Room oli nagu suur hoor, kes võttis kõiki vastu ja ehitas neile kodasid. Aga siis tuli see juudalaste ennasttäis jumal ja teatas suureliselt, et ükski tema on väes ja kõik teised osasaajad tuleb tallata põrmu. See pahandas vaba naist nii, et ta ülbet kosilast vihkama hakkas ja tema rünnakud tagasi lükkas.

Raske on ablaste saatus. Kui see võimukas ja tiirane eit tahtis valitseda rahvaid, pidi ta nende jumalatel ja tumedal elujõul laskma valitseda ennast. Vahekord Jupiteri raugastunud õukonnaga oli ammu verepilastuseks muutunud, tark ja pime iharus sundis üska avama tulnud iidolitele, oli neil õlgadel härja pea või päikeseketas.

Ei ole ajalugu tundnud veel nii suurt meelt, kui seda on roomlaste oma, ta võttis targa heatahtlikkusega vastu mitrad ja osiirised, orfeused ja aabramid. Ja kui ta oli nii salliv surnud jumalate vastu, miks ei võinud ta siis ohverdada seda piskut elavale keisrile, kes suurele riigile pikka rahu ja laiska küllust ei keelanud, mis ometi hundipoegade verisest voorusest etem oli.

Ajaviiteks mässutas südant, kes soovis, uskus Apolloniuse imesid või otsis põnevust sünges rituaalis. Ainult orjaverega kristlased seadsid end kõikidele vastu, vihkasid ilu ja hüvet, kuulutasid kadu leplikule meelele ja headusele, upitasid õhku olematut keisririiki ja lubasid karjalunastust igale mõistmatule hallile olevusele. Ja ometi ei kiusanud mugav roomlane neidki meelsasti: joobudes omaenese verest, tükkisid

nad kui vihased loomad piikide otsa, et punasel taustal ka nemad, armetud, silma võiksid paista.

Kellele oli tarvis nende mõttetuid vereohvreid?

Üldised arutlused ei leevendanud Patricuse südamevalu, kas ehk aitasid need hajutada viha armastatud tütrelt paljude põhjuste peale?

Jalad olid Patricuse iseenesest toonud müüri äärde, mille sügavuses olid varjul linna vangikongid. Ta pööras kohkunult ringi ja kiirustas koju.

Raske eelaimus ei jätnud teda maha. Tütrelle ihu oli ta hellitanud, tema vaimu oli ta teadmistest paista lasknud, vahest ehk just selle läbi oli tajutatavaks saanud tühjus tema hinges, mida need vagatsejad oma õela sõnumiga täita püüdsid. Usk tuli mõistuse, teadmiste kaudu, et rahuldada madalat enesearmastust. Kas tõesti on hea eluga harjunud inimene nii väga hakanud kartma oma surma, et nüüd sellesse kõigest väest enne aega poeb?

Nähtavasti armastas see rikutud laps üle kõige iseennast, ajas taga vaid omaenese hinge loodetavat kasu, kui ei tahtnud sugugi tähele panna oma vanemate ja lapse, kogu suguvõsa head käekäiku. Ja just selline närune hing ihkas igavikku, oma pettekujutluse sinise õndsuse eest valmis maha tallama headust ja inimlikkust, kohust ja üllust.

Vere, vaimu, anded ja jõu andnud esivanemad tahavad need kristlased hüljata ja asendada kauge prohveti lobiseva sõnaga. Jõuetud tõttava maailma ning veel enam omaenese nõrkuse ees, ootavad nad päästjat, kes ühel hoobil võtaks ära kogu karja vastutuse tegude ja soovide eest. Selle asemel, et olla julged ja rõõmsad tugevate maailmas, käivad need kannatushimulised kokku, et üheskoos lõdiseda. Kõige räpasematele ja väetimatele orjadele kõlbas see usk. Kust tuleb hinge kitsikus, et ka üllad roomlased mõnikord tema mõju alla langevad?

Vihalained vaheldusid ahastava armastusega. Patricuse süda lootis veel, aga mõistus otsis juba palavikuliselt väljapääsu halvimast.

Ainult hetkeks vilksatas läbi pea mõte: äkki on tütar just nõnda õnnelik? Ehk peaks ta asjadel minna laskma just nii, nagu need tütre saatusekangasse kord kootud on?

Aga ei!

Ta on veel mees, isa, vastutusvõimeline roomlane, ta teeb, mida suudab, vana, pisut väsinud Ubia.

2

Nuubialane riietas Hilarianust toogasse. Hilarianus kõverdas käe, ori mässis rõivast ja korraldas volte. Hilarianus jälgis silmanurgast musta mehe graatsilisi liigutusi ja erksate silmade välgatamist. Kas läikivast eebenipalest ja pärilhammastest on võimalik välja lugeda mehe arvamust näiteks tooga kohta, mis sellele alastirahva lapsele võib kentsakalt keeruline ja ülearune näida? Roomlane nimetab end uhkustavalt *gens togata*'ks ja maksab lolli kulda siidi eest, kehale pole seda tarvis, ainult tunnete uhkusele. Aga naljakas oleks ka, kui roomlane kannaks orjade ürpi.

Ebamäärase kehaga Hilarianusele meeldisid ilusad orjad, neid oli kenam valitseda, nad tõstis enesetunnet.

Hilarianus tundis veidrat lõbu orjade jälgimisest. Selles oli isegi midagi haiglast. Hilarianus võis ennast kujutleda nuubialase orjaks kusagil maailma otsas, teisel pool suurt kõrbet. Kujutleda ennast alan-
datuks, piinatuks, jälke kohuseid täitmas mingi musta vormitu eide ees. Ja jäleduses mõnulemine tegi teda hoolimatuks maailma vastu, nagu ta seda oli südames enese vastu.

Täna tekkis tal nuubialast vaadates tema mõtete vastu eriline huvi. Ilusad orjad olid julgemad ega varjanud nii piinlikult oma tundeid.

«Mida arvavad su kaaslased kristlastest?» kõnetas Hilarianus nuubialast.

Too võpatas kergelt, käe graatsiline kaar tardus õhku ja pärast mõningat mõtteheitlust ütles ta vaikselt:

«Ma ei tea, valitseja.»

«Kui nii, siis oled sa ehk ise kristlane?»

Ori ehmatas.

«Ei, ei, valitseja, mina ei ole.»

«Mis nende keisri nimi oligi, Jeesus Kristus või?» kontrollis Hilarianus.

«Ei tea, valitseja.»

Millal ta teadma hakkab, mõtles Hilarianus.

«Olen kuulnud, et roomlased poleks teda puutunud, aga omad nõudsid surmanuhtlust.»

Nuubialane kuulas piinatud ilmel. Ta ei olnud tõesti süüdi. Aga eks olnud see iseliiki karistus, kui isand tarvitab teda vestluskaaslaseks.

«Eks ta vist petis ikka olnud. Või usud sina ka, et peale surma saab ori isandaks?»

«Ei usu, valitseja.»

«Aga mida sina siis usud?»

Nuubialane vaatas abiotsivalt ringi. Ta oli sündinud siin, Kartaagos, orjade lapsena, see oli ta sünni needus, ja ta esivanemate joovastav vabadus kõlas vaid salajastes lauludes, mida ema olevat suurest märjast metsast kaasa toonud. Teda oli hästi kasvatatud, nii et ta kõrge valitseja toorjaks sai, miks pidi ta mõtlema veel jumalate orjusele siinpool või sealpool piiri?

«Ma usun valitsejasse ja tema toogasse,» vastas must kaval mees.

Hilarianus naeratas. See polnudki ehk kõige halvem usk. Eriti mis toogasse puutus. Nii palju teadmata mägede ja merede tagant toodud hiina siidi. Seda nuubialast võiks kõigile ülbetele kristlastele eeskujuks tuua.

«Aga võib-olla müüd sa niiviisi oma hinge igavese õnnistuse ihu maapealse mugavuse eest? Kristlased arvavad ju, et kui isandatele siin ilmas hoolega vastumeelt teha, siis seda suurem mõnu ootab neid unustuse jõe taga.»

Nuubialane ulatas valitsejale elevantiluust varrega päevavarju. Hilarianus väljus aeda oma igahommikusele jalutuskäigule. Aia lõpus oli kõrge terrass, kust paistis tema jalge ees lebav linn. Asehaldur kumardus, võttis maast kivikesi ja heitis neid alla madalate savimajade vahele. See oli valitseja mäng, ta sai kujutluses Saatuseks.

Juba hommikune päike paistis kurjasti ja ainult kivimüüride vahelt võis leida jahutust. Palavuses kadus keha ja sunduseta mõte uitas ringi. Prokuraator ujus föönikslinna kohal, uppus oma aega, kohustus-tesse ja alluvaisse, kerkis siis suurena rabeleva tühisuse kohale, vaatas üle vahuste sajandite, oli muistne puunlaste sufeet, võimsate Barkade patriarh ja sealsamas vihane Cato ning Aemilianus, kes seisab põleva kapitooliumi kohal ning hüüab taevasse värsirea, mis talle seletamatul kombel pähe pandi:

«Läheneb ükskord ka päev, mil hävineb Ilion püha,
Priamos ise ja vägeva kuninga sõjakas rahvas.»

Vaotäis soola ega taevatäis needust ei hävita elu, Hilarianus ei olnud Utica preetor, vaid igavese Kartaago isand. Või? Tasane tuul murendab kive ja miski ei jää. Ammu see oli, kui Minicius Diminianus suri pärast lühikest prokonsuliks olemise aega, kauaks temagi asenda-jaks jääb? On ta ju endiselt prokuraator, prokonsuliks kas nimetatak-segi teda? Kõik on tujude mängukannid, agar Septimus ise on vägede lemmik, aga kui kauaks? Kõrgel vuhiseb torme, kesk orjade sigitavat vaeva on ehk igavikulootust tööpoolest enam? Vaene surm, kuidas sind kõigil aegadel meelitatud on, sinust möödahiilimiseks pikki luulelugu-sid loodud, aga sina, kiretu, tuled ikka ja teed oma tööd. Kristlasi võib mõista, aga roomlase mehine pilk välkuvasse mõõgaterasse on ausam kui palvusehala. Sureb Hilarianus ja sureb nubialane, üleni ühesugu-sed, nagu nad on, ihu, mõistus, sigiti, kaks tillukest täppi sügavas vines, kaks juhust ajarisus. Aga senikaua, aga senikaua liigutad aru andmata jalgu, jalgu andmata aru...

Aiateel kostsid sammud. Ilmus sõdur vangimajateenistusest.

«Auline valitseja on käskinud kristlased enese ette kutsuda.»

Hilarianus kortsutas kulmu. Ta tuli tagasi oma igapäevaste tüütute kohustuste juurde. Täna oli ta tõesti tahtnud ära kuulata neid kuut, kes salgasid keisreid ja jumalaid.

Hilarianus läks majja ja laskis eksinud enese ette tuua. Sõdurite vahel astusid sisse Satorus, Saturninus, Revocatus, Secundolus, nende selja taga Perpetua ja kõhuga Felicitas.

Hilarianus nõjatus pingile. Ta vaatas kutsutuid kaua sõnatult. Kuus kristlast seisis, lõpuks hakkas neil ebamugav.

«Sa oled meid kutsuda lasknud, valitseja,» ütles püsimatult Saturni-nus.

Hilarianus vaikus veel tükike aega.

«Jah, ma olen teid kutsuda lasknud,» ütles ta lõpuks. «On teil siin igavam olla kui vanglas, et te nii kärsitud olete? Tohib ju üks valitseja ometi rahulikult vaadata oma tõrksaid kodanikke. Ilme räägib teinekord ausamat keelt kui õlised sõnad.»

«Meie sõnades ei ole valet,» teatas Secundolus.

Valitseja ei teinud repliigist välja. Ta nihutas end paremini istuma.

«Ilus on ladina keel, aga sõnad tapavad aega ja inimesi. Eks ole teiegi sõnade võrku läinud.»

«Ja ometi kavatsete teie meid praegu sõnadega veenma hakata,» pistis Saturus.

Hilarianus vaatas teda huviga. See oli vististi nende juht. Kah oma-moodi vaimuvalitseja inimeste üle. Mis ajas teda surma, et ta ennast ise pakkuma tuli?

«Paraku,» tunnistas ta. «See on minu kohus inimeste ja keisri ees.»

Saturninus tõstis käed üles ja hakkas vaikselt segaseid sõnu pobisedes palvetama. Võib-olla tahtis ta avaldada protesti, võib-olla silma paista, lootis, et teised järgnevad talle. Või tegi seda lihtsalt soovist muuta asendit. Secundolus vaatas Saturuse poole. Teised ei järgnenud Saturninusele.

«Noh, mida sina siis kõneled?» küsis Hilarianus.

Mees ütles palvesõnu selgemini.

«Halastaja Issand, valgusta meie ausat valitsejat ja anna talle lep-likku meelt ja ära saada teda mitte hukka, kui tema oma pimeduses sinu laste vastu ka ülekohtune on. Aamen.»

Saturninuse olukord oli naljakaks kujunemas ja sellepärast kiirustas ta lõpetama.

«Noh, ja mis siis?»

Palvetades paljastus Saturninuse õlal veritsev haav, mille jõhkrad sõdurid talle löönud olid. Ta näitas seda ja ütles uhkelt:

«Mina olen teilt juba sügavad aumärgid saanud ja elukroon ootab mind ees.»

Saturus vaatas Saturninusele etteheitvalt otsa.

«Nii et kannatus meeldib sulle? Miks?»

«Iga kristlane teab, et kannatuste eest pärime meie tulevase elu. Seal istume meie Isa paremal käel ja mõistame teie, uskmatute üle koos Jeesusega ükskord kohut,» teatas Saturninus.

«Uskmatud olete ju teie. Meil on templid, preestrid, jumalad, meie ei varja neid ühegi silma eest, me ohverdame neile ja kanname nende amulette. Aga teie olete oma jumala nii ära peitnud, et igaühes kahtlus tekib. Ega rahvas teile asjata tervituse asemel «Hairetus atheus!» hüüa.»

«Teie jumalad on ebajumalad. On vaid üks tõeline Jumal, kes on loonud taeva ja maa ja mis nende sees. Tema on nii suur, et teda ükski näha ei saa ja meie väeti mõistus võib ainult tema märke tähele panna,» selgitas Saturus.

«Kui teie jumal nii vägev on, miks laseb ta siis teile minusugusest eksijast häda sündida?» nõudis Hilarianus.

«Teie, kes te meid taga kiusate, tahate, et me oleksime kõikide teiste sarnased... Te ei suuda meile andeks anda, et me tahame õndsaks saada...»

«Muidugi ei meeldi meile, et teie arvate oma usku ainuõigeks. Meie meelet on kõik usundid head ja iga rahvas hoidku oma. Te olete upsa-kate ja mässumeelsete juutide usu üle võtnud ja arvate selle kogu maailmale sobivat. Aga roomlaste kultuuri, mis sadu aastaid ehitatud ja üle ilma kõige kõrgemal seisab, tahate teie ära hävitada.»

«Põrm on see kultuur igavese elu kõrval. Enesesalgamine on vaga inimese püüe, Jumala ette jõudes pole maisel varandusel mõtet, seal oleme kõik võrdsed.»

«Kus me siis võrdsed oleme, alles te ütlesite endid eriti kõrgele kohale pääsevat selle eest, et meie teie üle seaduse järgi kohut mõistame.»

Kristlased vaikisid. Hilarianus ootas. Kui vastust ei järgnenud, küsis ta uuesti:

«Miks teie kõikvõimas jumal teiega ikkagi nii karmilt ümber käib?»

«Siin maa peal,» parandas Revocatus.

«Maailm on kurja vaimu tööriist, teie läbi valab Kurat oma viha-vaenu Kristuse valitud rahva peale. Jumal laseb sel sündida, et oma rahvast kokku sulatada ja aganad tema rehe alt välja pühkida,» seletas Satorus.

«Nii kurja jumalat mina ei teeniks,» ütles Hilarianus. Ta laskus pingile poollamakile ja viipas Saturnuse templi preestrile, keda ta kristlaste tulekul kutsuda oli lasknud.

Too rullis lahti pärgamendi ja kuulutas:

«Teie kohta on kirjutatud, et uute liikmete vastuvõtul tapate te jahuga kaetud lapse, joote tema verd ja sööte tema liha...»

Felicitas karjatas. Perpetua võttis tal käe alt kinni ja jäi teda toetama. Hilarianus vaatas teda ja ta ei saanud kuidagi öelda, et selle matrooni õelik käitumine orjataris suhtes kuidagi ebameeldiv oleks olnud või teda kui roomlast riivanud.

«Ohtustel ühistel söömaaegadel viskate te lihatüki koerale, kes on seotud küünlajala külge. See jookseb liha kallale ja tõmbab küünlad ümber. Pimedas andute te kõlvatustele kuni tülgastuseni. Seal on öed-vennad ja teised lähedased sugulased läbisegi...»

«See on laim. Meid sajatatakse, aga meie õnnistame, meid kihutatakse taga, aga meie teeme ainult head, meid surutakse seltskonnast välja, aga meie palvetame kõigi, ka oma mõrtsukate eest, et nende hinged kord rahu leiaksid,» ütles Satorus.

«Teie ei austa oma esivanemate kaitsevaime, teie ei ohverda jumalatele ja pahandatud jõud saadavad riigile maavärisemist, näljahäda, sõda barbaritega, katku ja maanuhtlust. Teie peate salakoosolekuid ja ükski ei või enam oma elu eest julge olla. Teie tunnistate oma Kristuse kuningas Taaveti järeltulijaks ja ainsaks õigeks keisriks taevas ja maa peal, kuigi *primus inter pares* ja meie tõeline keiser on suur Septimus Severus, kelle kaitseingli juures te tõrgute vandumast. Ohtlikud olete te riigile ja rahvale...»

Preester oli hoogu sattunud. Hilarianus viipas käega: aitab. Asjata oli ta ühe pühamehe kutsunud teiste kallale. Kõik elasid koos ja lõbus-tasid ennast mingite ideedega, olgu ta ori või valitseja, miks pidi üks oma illusiooni teisele peale suruma? Reeglitest, mis parajasti kehtivad, on mõistlik kinni pidada, nende rikkumine tekitab vaid segadust ja halba kõigile. Ükspäinis rumal ajab jonniga ja tahab teistsuguseid reegleid, mis oleksid ju niisama juhuslikud ja tinglikud kui praegused.

Vägede Severus arvab enese päikese olevat, üks ta seda Rooma riigis omamoodi olegi, miks ei võiks ta nõuda, et keisrite kujude ees ohvreid toodaks. Ja ons seda targal inimesel raske teha? Eks sümboliseeri suure tseesari tervis kogu Rooma riigi heaolu.

Mis siin maailmas lõppkokkuvõttes muutub? Ei miski. Ei surm, ei sünd, ei uudishimu ega armastus. Põhjamaa barbar koputab Rooma

värvatele, roomlane tõrjub teda muu seas nagu tüütut, pirisevat kärbest. Aafrika on kaugel ja kaitstud, juba kaua ei ihalda teda keegi. Elab Hilarianus oma elu ära, kui ta täidab seadust ja reegleid ega tüki salataapja noa otsa, elavad ära ta lapsed ja lapselapsedki. Ette muretseda nende eest, keda tema enam ei näe, on tühi tegu. Käputäis jonnakaid kristlasi ei muuda midagi provintsis ega riigis. Hilarianus võib need kuus kristlast hukka saata ja tarbe korral ka ellu jätta. Võib-olla jääb nende nimede õones kaja mõneks aastaks kaaslaste pähe, võib-olla ei jää sedagi. Miski ei muutu, miks ei taha need nüripead aru saada, et ohverdamine templis on sisutu rituaal, mis ei võta kelleltki õnne ega õndsust, häda ega õnnetust. On vaja ainult käsi sirutada, teha tühine liigutus, mis ei pruugi isegi mõtet hõivata. Aga need kuus on enesele surma valinud. Ettemääratusse Hilarianus ei usu: kui tema nad lahti laseks, ei hammustaks neid niipea skorpion ega kukuks kivi templi karniisist.

Hilarianus silmitses neid ükshaaval. Võib-olla kõhkles Saturus sissimas enim, eks olnud see kõikide juhtide saatust. Aga ta oli kord oma osa valinud ja nüüd ei lubanud uhkus tal taganeda, sest rumalalt ustavad silmad vaatasid tema poole. Ja talle oli tähtis, mis temast arvavad nii omad kui ka vastased.

Vägilane Secundolus seisis norus, ta keha oli liiga täiuslikuks voolitud, et mõistusele lahedust jääks. Ta viibis poolunes ega saanud öieti millestki aru. Ja kui surma tikkus mõni teine, miks ei pidanud seda tegema temagi, kange mees. Pikk ja viisakas rahuaeg polnud teda tüüdanud, ta vaim vindus põleda kui eeslisõnnik, pingul ihu aga otsis teravat kõdi.

Saturninusele oli saatust sobiva mängu ette veeretanud ja tema loomus ei saanud teisiti, ta pidi otsekohe hasarti sattuma. Ta tegi oma saatusemängu nii vaheldusrikkaks kui võimalik ja haistis avala rõõmuga riski, mille ohtlikkusse ta tegelikult hetkekski ei uskunud. Kui tal mängutuhinas oleks aega peatuda olnud, et järele mõelda, oleks ta ehmatanud. Ta oli hõivatud väljaspool veerevast sündmustikust, sees aga haigutas tal surmakartus, mis oli võib-olla suurem kui teistel siinolijatel.

Kui Revocatus oleks elanud siis, kui kurikuulus traaklane sealst Capua gladiaatorite koolist, oleks ta röövlisalga esimeste seas olnud. Aga et ta sündimisega ligi kolmsada aastat hiljaks jäi, määgis ta koos kristlastega. Nende seas sai ta oma orjatrotsi ja salalikud pääsemispuüded panna surmajärgse elu lootusesse.

Hilarianusele meeldis ta võime inimesi lugeda. Ta arvas end mõne sõna või liigutuse põhjal suutvat iga inimese olemuse selgeks teha.

Naised. Nemad on naised, ikka fanaatilised, ikka alluvamad kui mehed. Nemand on loomulikud ja surm on loomulik, nendel pole meeste kehkat iseteadvust, mis lidutab kõrvu aja ja legendiku ees. Kui surm, siis surm, see on ebameeldiv, aga vajalik nagu sünnitamine. Sünd ja surm, mis seal vahet, seda võivad tunda vaid kõhuga targad naised. Siin ta seisis, see Felicitas, raskejalgne, elu ootav, aga isegi see ei kõigutanud ta meelt, ta läks kuulekalt teistele järele.

Ja see salapärane Perpetua, ilus nagu jumalanna ja niisama jonnakas. Kaugelt on näha, et igasugune veenmine temas vaid vastupidiseid

otsuseid esile kutsuks. Küllap sattus ta kristlastegi hulka sellepärast, et need seltskonnast olid välja tõrjutud. Ilu meeldis Hilarianusele igas oma avalduses. Sellel noorel naisel oleks ta võib-olla armutuhinas jalgu suudelnud. See polnud kiuslik ettekujutus, Hilarianuse väsisv ihu võiks ehk veel surnust ärgata, kui ta tunneks selle mõistatusliku Perpetua kirge. Või oli see pelgas unistus, ei tule sealt kirge ega Hilarianuselt tõusu, vinnas, pinguli armastust? Möödunud olid armastamise ajad ja see teadmine tegi tühjaks kogu ta tarkuse.

Mitmete aastate takka tundis Hilarianus eneses liigutust, häiritud rahu. Seda oli teinud ta oma mõte ja see tummalt ilus Perpetua. Perpetua tahab ta veenda. Võib-olla vastupidise pärast, verd ihkava õeluse pärast, häiriva mõtte, valusa kaduviku pärast.

Ta viipas Saturusele. Too astus kolm sammu lähemale.

Hilarianus sulges silmad, kogus end ja ütles vaikselt:

«Sina, Satorus, oled tark inimene, kuidas võid sa niisugust tühja jonniga ajada? Seadus nõuab, et igaüks meist peab vanduma keisri kaitseingli juures. Ma ei tahagi ütelda, et iga seadus on kes teab kui otstarbekas, aga kui ta kord on olemas, on mõistlik teda täita — veel vähem otstarbekas oleks talle tühja jonniga pärast vastu vaielda. Hea küll, ole tume, et mingi seadus muudetakse ära, asemele tuleb uus, on see targem endisest? Eri arusaamu on maailmas palju ja ükski seaduste kogu ei saa kõigile meele järgi olla. Nii on kõige targem pidada, mis olemas.»

Satorus ütles rahulikult:

«Igaüks meist valib oma eluseaduse. Mõni tahab Saatanat teenida, mõni ebajumalaid, mõni oma kirge või maist vara. Meile on Jumal andnud kõige ülema seaduse, mis pühades raamatutes kirjas, ja meie peame seda kõrvalekaldumatult. Ei saa olla midagi ausameelsemat kui niisugune seaduse täitmine ja selle eest ei tohiks teie meid karistada.»

Hilarianus mõtles hetke.

«Võib-olla on juuksekarva lõhkiajamine seaduse tähe järgi suurem kuritegu kui lahtine elu hea sisetunde põhjal. Mina olen valmis selle peale läbi sõrmede vaatama, et te kristlased olete ja oma sala-koosolekuid peate, kui teie ainult oma seadusest selle väikese kõrvalekaldumise teete ja keisri kuju ees ohverdate.»

Satorus laskis pea longu.

«Meie ei saa seda. Õpetajatel on õigus, kui nad meie seaduse nii valjuks on teinud. Taganejaid ootab meeltesegadus, kuivab needja keel, ohverdaja käsi halvatakse, templisse astuja jalg mädaneb. Kui seda ka väliselt ei ole, on see kaaslaste ees ometi nii. Põrgutulle läheb surses see, kes pärast ristimist pattu teeb, ja põrmuks saades pöördub tagasi vanaks ja vaevatud inimeseks. Patukahetsus on pikk ja raske. Täielik puhastus tuleb märtrisurma läbi.»

«Kipute te siis sellepärast surma, et olete oma seaduse ees eksinud? Kui ma su jutust õigesti aru saan.»

«Mõnikord tuleb ehk sedagi ette. Aga meie oleme puhtad.»

Hilarianus tundis ütleva häältsõnast. Ta oli kuulnud, et nende kahetsejad käivad kotiriides, paastuvad ja palvetavad ööd-päevad, kokkukäimistel tohivad vaid pisut aega olla, sedagi ukse lähedal silmnäoli maas. Ja kindlasti oli ülbe kohtumõistja juba oma halastamatuse pärast patusem rumalast enesepeinajast.

«Ütlen sulle, Saturus, veel üks kord: ohverda jumalatele!»

Saturus ajas end sirgu.

«Ma ei tee seda. Väikesed järeleandmised viiksid suurtele ja me lakaksime olemast. Puhtad olles, olgu läbi vere ja ohvrite, võidame me südamed ja maailma.»

«Maailmavallutaja!... Sa oled ennast kurjategijaks tunnistanud. Mine.»

«Secundolus!»

Nimetatu astus ette.

«Miks pead sa selle nõmeda mehe järel tammuma, miks ei taha sa proovida oma mõistuse järgi elada?»

«Ma elan oma ainsa Jumala mõistusest, mille valgust ta laseb pisut ka minu peale langeda.»

«Kas sa oma salaraamatuid ise lugenud oled?»

«Ma olen kuulnud Pühakirja ettelugemist.»

«Näed, ise sa ei taha lugedagi. Kus te neid pühakirju hoiate?»

«Seda ei saa ma ütelda.»

«Kangelane! Võib-olla tahan ma neid lugeda, et teie valgusest osa saada.»

Secundolus vaatas abiotsivalt Saturuse poole. Too ütles:

«Teie hävitate Kirju, me ei või neid teile välja anda.»

«Te olete kohustatud seda tegema. Jälle üks seaduserikkumine... Secundolus! Vaata, missugune sa oled! Vägilane. Julge ja tugev. Sa võiksid riiki teenida ja vägev olla. Aga sa värised orjade ja naiste seas kui roojaja talle saba.»

Secundolus surus käed rusikasse ja vaikus. Valitseja naeratas.

«Mõttele, et sa pole mitte juudalase arg ja müüdav hing. Ohverda siis rooma jumalatele!»

«Ei,» ütles Secundolus lühidalt.

«Mine! Saturninus!»

Kuumavereline mees astus ette. Hilarianus patsutas pingile enda kõrval.

«Tule istu siia, silmad seina poole!»

Saturninus täitis käsu.

«Nii. Ja nüüd vaikime me kõik, et sa saaksid järele mõelda, mis asi on elu, et see ei ole mäng ja kristlaste tühjade sõnade pärast ei tasu surma minna.»

Saturninus istus ja niheles.

«Nii, kas oled mõelnud?» katkestas Hilarianus mõne aja pärast vaikuse.

Saturninus ohkas.

«Igal rahval igas maakohas oli ennemuiste oma jumal. Suure meelega inimene sallib teiste jumalaid, nagu ta austab omi. Igal rahval on erinev ettekujutus sellest, mis saab inimese hingest pärast tema keha lagunemist, kui sellest üldse midagi saab. Surmast ei ole veel keegi tagasi tulnud ja sellepärast ei ole ka ühegi ettekujutuse kohta kindlat tõendit. Võib-olla ei ole seal midagi, hinge ega teist maailma, ihuaine põleb ja kõigel on lõpp, täielik pimedus. Ja sinu mina ei tule enam kunagi tagasi, selle ühe korra andis sündimise juhuse sulle elu. Ja sina elad ainult selleks, et ennast ette valmistada surmaks, mingiks kahtla-

seks surmajärgseks oleluks, mille kohta sa õieti midagi ei tea. Ja selle nimel hülgad kogu värvika elu, rikka mängu, mille inimene oma rõõmuks on loonud.»

Kõnelemise ajal jälgis Hilarianus silmanurgast Saturninust. Viimane ohkas, tal oli ebamugav, et oli oma asendiga kaaslastest nagu ära löigatud. Aga ta mõtles, seda oli näha. Ta ütles:

«Meie teadmised on Jumala suure maailma sees nagunii kasinad, aga usk teeb meid õigeks, sest et see Jumalast on antud. Ja meie usume surmajärgset elu ja õndsust, mis meile Jumalast ilmutatud pühades raamatutes. Rohkemat ei saa mina — ja kas keegi teinegi — selle kohta öelda.»

«Nii et sina arvad siis, et tühja rituaali, ühe mängleva liigutuse tegematajätmise pärast tasub surma minna?»

«Kui mul on valida igavese ja ajutise elu vahel, siis valin ma muidugi igavese.»

«Ainult et ajutine on peos, igavene katusel... Aga väsimus? Äkki on see igavene üksluisus tüütav ja isegi lõppu pole siis loota?»

«Valitseja on kiusaja,» ohkas Saturninus. «Igavene põrgupiin on halvem igavesest igavusest.»

«Äkki on see üks ja seesama, oleneb vaid, kustpoolt vaadata.»

«Miks tahad sa, valitseja, külvata kahtlust meie hinge? Meie Kirjade järgi on selline teguviis Saatanast. Aga sa räägid teist keelt, nii et meie kõrvad ei saagi sinu mõtteid vastu võtta, eks sedavõrd ole sinu jutt tühi vaev. Aga sellest hoolimata tahame me palvetada, et ka sinu hing kord tõe leiaks ja päästetud saaks.»

Hilarianus vihastas.

«Mine! Noore keisri pidupäeval aitan ma sind igavesse õndsusesse, kuhu sa nii väga kiirustad!»

«Kiidetud olgu Jumal,» ohkas Saturninus tänulikult, tõusis pingilt ja ruttas oma kaaslaste juurde. Saturus sirutas talle käed vastu ja nad sülelesid teineteist vennalikult, otsekui oleksid nad hulk aastaid lahus olnud. Hilarianus tundis põlgust selle võltsi ja ebaseheliku sõpruse vastu.

«Revocatus!»

Uhke ori tegi pool tõrksat sammu ettepoole. Usuvendade keskel oli ta kui võrdne võrdsete seas ja oma hoiakuga rõhutas ta seda igati.

«Inimesed jagunevad orjadeks ja vabadeks vaid väliste tunnuste põhjal. Tõeline vabadus ja pime orjus on sinu enese teha. Tunne ennast vabana ja sa oledki vaba. Ja sina omas visas ja jonnakas püüdes oled ehk enam vaba kui sinu isand, kes on orjalikult klammerdunud oma seisundi eeliste külge. Sinul ei ole midagi maha jätta, sind ootab tee. Aga ütle nüüd, mees, miks tahad sina peale igapäevase tööorjuse, mis aheldab sind väliselt, vabatahtlikult vastu võtta veel sisemised ahelad, mida sa enam teo ega mõttega trotsida ei saa?»

Revocatus raputas pead.

«See pole orjus. Oma Jumala olen ma tõepoolest vabalt valinud ja Tema riiki ei küüni teie ahelad ega maised seadused.»

«Ma ostan su isandalt ära ja lasen vabaks. Ja vali siis enesele saatus ja kutse. Kui sa soovid, leian sulle mõnes latifundiumis maad. Kui soovid, lasen muretseda käsitöölise riistad...»

Hilarius jälgis, millist mõju tema sõnad mehele avaldavad. Revocatuse silmad hakkasid vihaseks leekima, ent kustusid taas.

«Sa teeksid seda tingimusel, et ma kummardaksin su jälki ebajumalat...»

«Olid ajad, kus talupoja või käsitöölise seisusele eelistati orja oma... Kas sa loodad, et leiaksid enesele kusagilt täieliku vabaduse? Või arvad, et Kartaago prokuraator on vaba oma tegevuses? Või keiser?»

«Õigesti räägid, valitseja. Ja ometi ei tea sa kõike. On olemas koht, kus on täielik vabadus. See on meie, ristitute taevane riik.»

«Eks sealgi ole teie ettekujutuses oma kord ja alluvus. Või loodad sina õige kõrge koha peale saada? Eks teate oma Kirjadest paremini, kui palju sangareid sinna enne on läinud ja kui palju veel läheb. Kas tasub sul nii väga lootata?»

Revocatus vaikus kõrgilt.

«Eks sa siis looda pealegi. Felicitas!»

Felicitas laskis vastumeelselt Perpetuast lahti, astus ette, pani käed oma pundunud kõhule ja langetas pilgu.

«Me ei tea, kas me elame siin ilmas mingit ülemat ja enesest väljaspool olevat eesmärki teenides või lihtsalt elame nagu taimed ja putukad. Aga üks on kindel, me kõik kanname elu edasi ja paljuneme. Häbi ja kurb, mehe osa selles asjas on nii pisike, et tal aega üle jääb sõjaks ja mõttekujutuste teenimiseks, valitsemiseks ja surma üle mõtisklemiseks ning selleks teie kristluseks. Kõik see kokku on üks mäng ja võib-olla rumalus. Aga naine kannab lapsi, toidab neid oma ihust, õpetab neid astuma ja oma kohuseid täitma. See on suur töö looduse ees, suurem kui ükski meeste mäng. Miks tahate teie ennast meeste kombel kemplema alandada ja tegelda nende narride probleemidega nagu see hinge surmajärgne elu? Teie ju kannate oma üsas niigi igavest elu. See on nendes lastes, mis teie sünnitate, ja nende lastes ja nõnda edasi, et lõppu ei paista. Sinu, Felicitas, on see igavene elu praegu sees, ta koputab oma pisikeste jalakestega sinu kõhunahale ja nõuab väljalaskmist sellesse tõelisse igavesse maailma. Aga sina usud mingit luulelugu, tahad tagasi pimedusse, et olematuks muutuda, ja leiad just selle, mis lohutuseks mõeldud, õige ja igavese olevat.»

«Jah, nii ma usun,» ütles Felicitas vaikselt. Ta oli valitsejat kui oma eeslugejat kuulnud, võib-olla arvas ta kõrget aukandjat talle sedasama jutlust pidavat, mis Kirja lugejad või ilmutust saanud manitsejad ütlesid. Hilarius vaatas teda lootusetul pilgul, kõik tema ilukõne oli igiüskõiksesse liiva jooksnud.

«Hea küll, mine,» ütles ta ohates. «Oma lapse pead sa ilmale tooma, tema pole sinu rumaluses süüdi. Su ihu on tark, et käimale sai ja sünnitab, ei ta su mõistuse eest vastuta.»

Hilarius vaatas seisjatele kordamööda otsa. Miks oli ta oma vaimu nende peale raisanud? Ehk tegi ta seda iseene pärast? Ehk oli tal tarvis veel ja veel kord oma kahtlusi välja ütelda?

Oli jäänud Perpetua. Mis jõud teda ärataks? Hilarius vaatas ennast kõrvalt. Oh meid vaeseid ja naeruväärseid vanamehi, võib-olla magsime me maha oma meheea, tallasime tühja tuult ja nüüd teeme näo, nagu muigaksime maailma üle!

Või ei tohiks ta segada seda noort naist tema imelises õnnes, mille ta

näib enesele leidnud olevat? Õnn on nii isiklik... Aga miks mitte — võib-olla on siin mängus Hilarianuse enese õnn.

«Perpetua, sina jää kohale! Teised tagasi viia,» andis ta vahimeestele korralduse.

3

Perpetua istus kongi põrandal maas, ülalt paistvas valguslaigus. See oli laagri vangla, kuhu neid võitluse tarvis üle oli toodud. Tal oli süles rull, millel üles tähendatud märkmed selle maailma jaoks, nendes Perpetua käsi ja südame tunded. Jumala saadetud ilmutused oli ta jätnud koguduse õdedele-venedadele usukinnituseks ning tulevastele kristlastele meeldetuletuseks.

Perpetua silmitses oma kirjatööd ja mõtles, kas ta kõik täpselt ja tõeselt üles tähendanud, mis oli ja mis selgesti ilmutatud.

Tõesti. Ta oli usule võidetud veendumuse läbi ja küsimuste kool oli talle abimeheks valguseleel.

Kui tema enese lihane isa tema vastu Saatana argumente esitas, teda usust ära tõugata püüdis ning isegi ihujõuga ähvardas, siis sai see tema veendumusele vaid kinnituseks. Sellele ajale vaatas ta nüüd tagasi kui elule tagakiusajate keskel.

Kui isa äriasjus Hippo Regiusesse rändas, tundis Perpetua tema äraolekust kosutavat jahutust ja ta tänas Jumalat nende päevade eest. Ja selle aja sees astus ta tähtsa sammu, mida Saatana teenrid südamehäädas keelanud olid. Ta võttis vastu ristimise sakramendi.

Keisri kuri käsk oli kõigile teada, usus nõrku langes iga päev kümnete kaupa, vabal tahtel tõid nad ebajumalale ohvrilooma või suitsutasid viirukit või muretsevad patuse kavaluse läbi tõendid. Ja selle taustal oli ristimistalitusel eriline tähendus. Nad läksid rõõmsas erutuses ja kogudus oli julgetele uhke ja nemad aitasid kõikujaile jalule jääda. Perpetuult ei nõudnud see pingutust, otse vastupidi, ristimise eriline mõte, mille see nüüd saanud oli, ohutas teda otsusega kiirustama.

Ja kui ta oma ristimise palvet pidi lausuma, siis ütles talle Vaim, et ei ole nüüd muud tähtsamat paluda kui liha vastupidavust ja kannatlikkust.

Siis oli nende ristimise pärast kaebust kantud ja nad võeti kinni. Ja Perpetuale tundus see Issanda poolt äravalimine imeline, et teda, kellel kiriku ees teeneid ei olnud, kannatuste vääriliseks arvati.

Polnud see tagakius esimene Kartaagos, kristlaste kogudused aga õitsesid ja kasvasid, kõik tormid olid neile vaid kosutuseks tulnud. Langesid nõrgad, aga tugevad jäid ja kannatajate julgus aitas rahulikult ajal koguneda, nii et pikapeale oli juurdetuli jaid ikka rohkem kui taganejaid.

Kogudus elas edasi, usklikud käisid kokku, kandsid alandlikku palvet Issanda poole, kuulutasid Sõna ja pidasid kolmapäeviti ning reedeti paastu. Piiskop Optatus ja presbüter Aspasius ütlesid üleva sõna, õnnistatud diakonid tegid oma lihtsat tööd ning käisid kannatajaid vaatamas, lektorid tõstsid paatost alandlike kohale, vaimus vägevad eksort-

ARVO VALTON

sistid ajasid kiusatute seest kurja välja, kannatanud konfessorid laotasi oma haavade valu koguduse õnnistuseks ja vanematekogu pidas hallide habemete tõsiduses valju vaadet. Näljased noored tungisid vaimuvalguse poole, saades äratust mitte üksi igavikulootusest, vaid ka kiusatute sügavast meelekindlusest. Saatana kurjusest hoolimata esitati nüüdki pühal õhtusöömaajal kogudusele uusi leidjaid, kes end ristida lasksid. Aga langejaidki oli ja kogudusel tuli oma aganasi liikmeid välja heita. Kahetsejaid oli esialgu vähe, pärast tagakiusu lõppu hakkab neid kokku voolama ja siis tuleb neile karm meelearandamise aeg.

Ja usklike elu oli nüüd iseäranis ärev ja äge. Taevasse laotus kärsitu palve, pühad ilmutused anti kõigile teada ja imed sündisid järjepanun: käte elukiirguse parandas mädanejaid, ärkasid enneaegu lahkunud kehad, vihaselt rünnati visasid vaime, mis maatoiduga sisse tulid ja lihasse kurja punusid, paast aitas kalleid pneumaatikuid vägevatest üle. Taevass saatis väikeselegi vennale prohvetlikku nägemust ja suhu selget võõrast keelt. Laitmatu ütles homiilia ja vagad õed lahkusid suurel hetkel ekstaasi ning laulsid vaimus. Ilusad olid need elupildid Perpetua silmade ees ja tema kõrvus kumises võidukas trishagion: «Püha, püha, püha on vägede Jehoova. Kõik maailm on täis Tema au.»

Kogudus elas edasi, aga neid oli eriliselt märgitud ning välja valitud teise ristimise tarvis. Ja nemad pidid väärikalt oma koormat kandma. Perpetuale, hellitatud ilmalapsele, ei olnud see kerge.

Iseäranis karm oli esimene päev. Vahisõdurid tõukasid ta hoolimatult alla. Perpetua polnud kunagi kogenud niisugust pimedust ja haisu. Kong oli täis tuubitud eksinud orje ja lapsemõrtsukatest hoorasid. Nad rüüsisid neid Felicitasega, pilkasid toorelt ja söimasid kuulmatute sõnadega. Need kurjategijad, viimase põhjani langenud inimesed, pidasid ennast paremaks kui mitte kellestki muust, siis kristlastest küll. Kuri on meie eksinud südames olnud, ütlesid nemad, aga teist oleme meie mitu korda õigemad, kes te kogu ilmale haute maahäda ja viha, keisrile kadu ja korrale hukku ja seda ei jäta teie hetkekski, sest teie hing on sellest pakil. Kahjutud ja truud oleme meie keisri lõhnavale maailmale, ütlesid roojase hingega mõrtsukad. Ja kristlaste vastu lausused nemad: kõikide hädad on teist alguse saanud.

Võigas hirm selle maailma ees nõudis kogumist ja rahustavat palvet, et lõpuks alistuda Jumala tahtmisele, kes sedagi katsumust ilma tõsise põhjuseta saatnud polnud. Ja üks olnud ka need pimedad inimesed Armu väärilised.

Kõige enam rõhus Perpetuad lapse puudumine.

Välised asjad vajasid alguses nii tugevasti üle tema meele, et raske oli saada ühendust. Aga harjumuse jõud ja Halastaja toetus lasksid aegamööda meelel jahtuda. Varsti ei kohutanud enam puudutus ega söim, pimedus ega hingemattev õhupuudus.

Kongikaaslastele mõjus see peagi, et Perpetua ja Felicitas nende söimu ja tõuklemise peale ühtegi sõna ei kostnud, vaid palvesse langesid ning palusid päästmist ka nendele patustele.

Selle vahe sees olid diakonid Tertius ja Pomponius, kes kannatajate teenistusse pandud, jõukate liikmete keskel andi kogunud ja maksid ülematele kõrget tasu, et kristlikke vange vähestel tundidel vangla

paremasse kohta välja lasti, kus nad said jahutada keha ja meeli. Sellel ajal olid nemad kõik omaette vabad ja neid tuldi vaatama.

Perpetua juurde tulid ema ja vend ja nad töid kaasa lapse, kes oli otsa lõppemas näljast ja ema puudumisest. Perpetua imetas teda ja Jumal aitas, et ta rinnad ei olnud kuivaks jäänud, vaid andsid, mis lapsele tarvis. Aga ta vaatas inimest, kelle oli sellele maailmale sünnitanud, ja tema südames oli suur maine mure väetikesest pärast.

«Kas ei ole teil ühtegi, kes lapsele rinda oleks andnud, kui minu juurde ei saanud?»

Aga ema nuttis pisaraid kõik see aeg ja ütles:

«Sa oled meid õnnetuse sisse tõuganud ja keegi ei taha meid tunda.»

«Kas ka sina, ema, heidad seda mulle ette?»

Aga ema laskus põlvedele, võttis tütrele ümbert kinni ja ütles:

«Mina sind ei süüdista, tütar, aga mu süda on suurt valu täis sinu raskete päevade pärast.»

«Ema, need on võitluse päevad, mis mulle igavest au toovad.»

«Eks sa ise tead seda paremini,» ütles hea ema ja leppis sellega, et teadis tütre õnneliku olevat oma õnnetuse sees.

Ja ometi ei saanud ema nutmata olla Perpetua pärast ja ta pisarad voolasid katkemata ning see kurvastas Perpetuad väga.

Aga venna sees oli küpsenud kristlik meel ja tema vaatas Perpetuad teiste silmadega. Nooruse tõttu ei näinud ta mitte õe kannatusi, vaid seda au, mida kaaslased talle oma sõnades kinkisid.

Vennale ütles Perpetua nõnda:

«Mismoodi oled sina kuulnud räägitavat meie uskliku rahva seas? Ega keegi meie kannatuste pärast pahameelt ei kanna?»

«Arvan, et südamed peaksid hõiskama teie pärast, et te kogudusele auks olete. Aga kas ma siis igäühe sisse näen. Eks ole seal selliseidki, kes võib-olla homme ära langevad, ja nemad võivad rõõmustada selle pärast, et nad ise teie asemel ei ole,» seletas noormees.

«Eks vaata sina igäüht ja vii minult kinnitust, et nad õigeks jääksid,» ütles Perpetua ning andis tema kätte poja, sest usaldas teda. Ja nemad läksid, vend kandis ta last ning toetas ema, kes nutust nõrk oli.

Ja Perpetua oli kõik need päevad kurb, et ta nägi koduseid ja iseäranis lapsukest tema teost ja saatusest kurnatud olevat. Aga hoolitsevate diakonite abiga saavutas ta seda, et laps talle vanglasse jäeti.

Ja sellest sai ta otsekohe kergendust. Pojake vajas hoolt ja andis emale jõudu. Perpetua sõnatu palve ajal võis laps enesest häälitusega märku anda ja ema kuuletus vaistule ning kummardus võpatades lapse kohale. Pisisike oli täis oma õigust, talle ei lugenud ilmutus ega osadus, aga Perpetuale sai pime vangla nüüd Jumala abiga härrasmajaks.

Ühe külastamise ajal esitas vend temale nõudmise.

«Emand õde, sa oled juba sellises väärikuses, et ma nõuaksin sinult nägemust, et sulle näidataks, kas meie rahvale tuleb kannatuse või hingetõmbamise aeg.»

Perpetua ütles talle:

«Ma loodan, et ma saan rääkida Issandaga, sest ma olen Temalt suurt halastust tunda saanud. Homme vastan ma sulle.»

Ja õhtul palvetas Perpetua ning sai oma kuulsa ilmutuse taevasse

viivast redelist, mille ees varitses lohe ja mille külgedel olid ogadega raad, kuhu hooletu ringivaataja liha rippuma jäi.

Ja selle ilmutuse järgi teadis Perpetua hommikul ärgates, et tuleb kannatus ega ole muuks ühtegi lootust. Aga õiged oskasid taeva teed käia. Ja Perpetua oli taevas söönud lamba sõõrutatud juustu ja tuhanded valges rõivas ümberseisjad olid ütelnud: aamen.

Väljast küllastajate hulgas oli üks noor katehhumeen, Rusticus nimi, kes Perpetuasse ju ammu kiindunud oli ja nüüd selgesti tema kui pühaku peale vaatas.

Nad istusid vastastikku ja neil oli teineteisest hea meel ja ilma sõna lausumata kinnitasid nad teineteist.

Üksi olles oli Perpetua lapsest lahutatud ihu vahel puudutust karjunud, aga ta oli ennast vägevasti tõrjunud ja Jumala vaim oli talle abiks. Ja kui nad seal selle armsa noormehega teineteisele lummunult otsa vaatasid, tuli hetki, kus otsisid palvest tuge.

Sel ajal kohtus ta valitsejaga, kes neid pööramiseks oli kutsunud. Jutuajamise lõpul oli ta kõik ära saatnud, ka vahimehed ja teenrid, ja kui nad kahekesi jäid, lõi Perpetua hetkeks kartma, aga sai sellest kohe üle; ta pöördus Issanda poole ja Tema ütles selgesti: ära karda, mu tütar, ma olen sinuga. Ja kõhklustes põlev Hilarianus oli teda vaid üksisilmi vahtinud, vaikinud ja ahnelt vaadanud, nii et Perpetua vastu-meelsus oli lahtunud unenäoks ja ta oli kehas hoovust tundnud. Aga Hilarianus vaikus ja imeline valu imbus aegamööda ta näkku.

«Ma ei tea, mida me siin elus üldse soovime peaksime,» ütles ta määratu kurvalt.

Perpetua oli talle kogu südamest kaasa tundnud. See vananev mees oli kui eksija hing öises kõrbes. Kui palju kordi oli ta tänasegi jutuajamise ajal tarvitanud sõnu: ma ei tea. Kui helge ja täis teadmise valgust oli selle kõrval nende, kristlaste elu! Kui miski oligi tume, siis polnud nendel sellega asja, nende eest seisis Suur Jumal ja tema kõike-teadvas valguses olid nemadki kõiketeadjad, kui nad ka maistes sõnades vastata ei suutnud.

«Võib-olla on teil milleski väga olulises õigus,» oli asevalitseja öelnud.

Muidugi oli neil tuhat korda õigus, aga nii täis oli tuubitud pagana mõistus kõhklevat teadust, et tõelise elu aimusele jäi vähe ruumi.

«Ma tundsin sind, kui sa veel plika olid, nägin juba siis su ilu täiust, su mõtete puhtust ja vahedat mõistust. Aga täna sind vaadates tuli minu sisse hoopis eriline tunne... On kurb, ma olen nagu mingile närtsimisele määratud. Ja mul tekkis veider aimus, äkki suudab üksainus sinu puudutus mind elustada.»

Perpetua astus tahtmatu sammu valitseja poole ja ütles:

«Saa nägijaks, tule meie hulka, me aitame sind! Ma tahan su eest iga hetk palvetada!»

Ta oli neid sõnu kogu kirega lausunud, hetkeks oli ta eneses suurt jõudu tundnud, et suudab tõe tundmisele pöörata selle Kartaago kristlaste tagakiusaja ning õnnis rahuaeg algab siis provintsis, mis Egiptuse kõrval kuuldavasti peamine pahepesa olevat. Aga lepitust ei olnud Jumalast määratud, Tema tegi oma sulatamise tööd.

«Kuhu kutsud mind, keisritar mõistmatu! Sind vajan ma, mitte su

väetite väge, keda ma läbi näen, kui oleksid nad vinejas õhk. Ja sinu pärast ei saa ma naeruks ometi teie hulka tulla.»

«Pääsemine tuleb Kristuselt. Uskuda on tarvis,» oli Perpetua juba üsna ebakindlalt öelnud. Ta lootused olid niisama äkisti haihtunud, kui nad tekkisid.

«Oli ta jumal või inimene?» küsis Hilarianus ja tema mõistmatus küsimuses oli jälle uurijatoon.

«Tema oli muidugi Jumal, kuidas sai Ta meid muidu lunastada,» ütles Perpetua kiiresti ja lõi äkki kõhklema. Just praegu oli ta teadmiste täiusest soninud, aga õpetajad polnud sedagi küsimust selgeks vaielnud. Perpetua lisas poolpahaselt:

«Või oli Ta inimene, kelle Püha Vaim Jumalaks tegi ja taevasse võttis. Ons see tähtis?»

Hilarianus oli suurel iseloomul naeratanud, aga samas vabandanud:

«Anna andeks, tütreke, et ma sind küsimustega kogemata kiusasin... Olgu sinu sõnaseadmatel ka õigus, siiski ei tohi sa ütlemiste pärast surma minna.»

«Ka Tema läks tõe nimel surma,» oli Perpetua lausunud ja kohkunud tahtmatust võrdlusest. «Minu surm on tilluke juhus suure liikumise sees, aga aitab ehk seegi võidule.»

Viimane lause oli talle suhu pandud, võib-olla oli ta seda kusagilt kuulnud. Aga üks koosne meie kõikide jutt lõpuks kuulnud sõnadest, kui vähe saame me otse Jumala ilmutuse läbi. Vähe ja ometi palju, selle kõige olulisema, mis seob, saame iga päev, iga tund, enesele aru andmata, oskamata märgata. Seda oli ta tahtnud Hilarianusele ütelda, ent taipas, et too mõistab teda jällegi vääriti.

Sõnade ja kõikumiste tõttu oli tekkiv side kadunud. Seda tundsid mõlemad ja kui Hilarianus hiljem lausus, lootmata soovi täitumisele: «Puuduta siis mind, kaunis olevus», siis raputas Perpetua aeglaselt pead, ja sellega oli lõpp. Kui ei aidanud seda paganlikku meest Perpetua vaim, siis ei saanud aidata ka ihulik puudutus.

Aga Perpetua palvetas kõikide inimeste eest ja halva valitseja Hilarianuse eest nimeliselt.

Ja veel mõnda edevat mõtet oli Perpetua tundnud. Mõnikord mõtles ta vaikse imestusega, miks oli vend Saturus end vabatahtlikult üles andnud. Kas tõesti vaid selleks, et teiste kannatajate vaimu virge ja tugev hoida? Nõnda ta kinnitaski, et ta seda nende pärast teinud, aga ometi ütles ta seda nii, nagu oleks see üksi või peasjalikult Perpetua pärast, kes teiste keskel ju silma paistis oma seisuse poolest, mille Jumala ees küll väärtust ei tohtinud olla, aga inimeste seas ometi. Koguduses püütakse ühtsust pidada ja kui piiskoppideks saavadki vabad mehed, siis tuleb see sellest, et nemad on Kirja ja Sõna enam tundma õppinud. Diakonite hulgas aga olevat orjegi ja jumalik ilmutus räägib nende suu läbi. Ja ometi on nõnda, et kui kristlaseks saab kõrgest soost isik, siis sellest räägitakse seltskonnas ja kristlased ise hüüavad uhkesti. Et usu eest kannatab ori, on üsna igapäevane asi iga keisri all, kui orja isand paganate seast, kuulsate usukannatajate puhul aga on nende suurt sugu iseäranis rõhutatud.

Rahulik elus oleks silmapaistmatu Saturus vaevalt loota võinud, et ta Perpetua tähelepanu võidab, aga siin kannatuse eriolukorras oli

ta kui ergu mõistusega mees juhiks saanud. Ja Perpetua oli koht Saturuse kõnedes, palvetes ja isegi nägemustes. Ja Perpetua pidi omalt poolt tunnistama, et ka tema kannatusaja esimeses nägemuses oli see Saturus, kes teda taevase redeli peale kutsus ja lohe eest hoiatas. Eks mõjunud tema mõte ja usutunne, mida ta Perpetua poole kiirgas, teadmatagi maa tagant.

Ja ometi oleks Perpetua tahtnud, et Saturus oleks oma tugeva usutunde põhjal selle sammu astunud — ehkki ta ennast ei tunnistanud früügia trööstija Montanuse järelkäijaks, kes vabal tahtel ise märterlusse läheb. Saturus oli karske oma sõnades ja tegudes ja Perpetuaga kõneles ning palvetas ta suure andumusega, aga iialgi ei tulnud temaga muust juttu kui Jumalariigi asjadest. Ehk tuli Perpetua kahtlustav mõte tõepoolset edevusest?

Ühte imelikku muutust pidi ta veel tunnistama. Kui vangla sõdurid, kes nende üle olid, said oma meelevalda alla kõrgest soost matrooni, siis valasid nad tema peale sapist tänitust ja autu tõukeid, mis neid vist enese silmis temast kõrgemale pidid kergitama. Aga kui nad nägid, et Perpetua alandliku suursugususe säilitas, siis tulid nad äratundmisele, et tema sees üks eriline Vägi teotseb. Ja nad muutusid viisakamaks ning kõnelesid teisiti kui mõrtsukatega. Ja Perpetua nägi, et see ainus põhjus ei olnud, kui otsustada meeste silmavaate järgi, millega nad ilusat naist saatsid. Sest nad taipasid peagi, kui kättesaamatus kõrguses nende tundmustele seisab selle naise hingeaine.

Eriti tuli see ilmsiks laagri vangla ülema abi Pudensi juures, kes Perpetua vastu austust üles näitas ja temas suurt voorust nägi. Pudensi heast suhtumisest oli neile kõigile kasu, Perpetua kaudu korraldasid kristlased kõik oma tarvilikud kokkusaamised. Pudens laskis paljusid väljast nende juurde, et kannatajad neid usus kinnitaksid, ja niisamuti neid omavahel kokku, et nad vastastikku üksteist toetaksid. Pudens ei jätnud ühtki Perpetua soovi täitmata.

Kui Perpetua kõigele sellele nüüd meeldiva tundega mõtles, siis ei tulnud see patusest meelest, vaid ta teadis, et üks olnud tema võluvuski Jumalast ja temas miilav tuli andis palgele erilise kuma, mis õnnistuse asja mitmet moodi teenima oli pandud.

Aga ka tõsiseid kõikumisi oli Perpetuale katsumuse tunnil saadetud.

Enne *catasta*'t tuli isa Perpetua juurde vanglasse. Maailma põlgusest ja enese kirest oli ta otsa jäänud ja kogu tema olemusest paistis, nagu oleks tema ainus elumõte tütre ärakiskumine kristlikust mõtteviisist.

«Halasta, tütar, minu hallidele juustele, halasta, kui ma olen väärt sinu isa nime, kui ma nende kätega sind selle ea õieni tõin, kui ma sind eelistasin sinu vendadele, et sa ei annaks mind inimeste häbisse. Vaata oma vendade peale, vaata ema ja tädi peale, vaata oma poja peale, kes ilma sinuta elada ei saa. Jäta see meeletus, et sa kõiki meid välja tõrjud. Keegi meist ei ole nüüd teiste vääriline, me ei saa vabalt rääkida, kui sa süüdi jääd ja kannatusse lähed.»

Isa rääkis seda oma vagaduse seisukohalt, ta suudles Perpetua käsi, heitis ennast tema jalge ette põrmu. Ja ta nuttis ega nimetanud Perpetua mitte tütreks, vaid emandaks.

Ja Perpetua kurvastas isa olukorra pärast. Iga valus hetk oli ta palvetanud nende koduste eest, kes elasid pimeduses. Ainult venna ja

pojakese pärast võis ta rahulik olla. Kui poisike kasvab ja arusaamisele tuleb, näitab ema märtrisaatus talle õige tee kätte. Suur aga oli ta mure vanade pärast, keda pea ära võidi kutsuda. Kuigi kannatustest auline ja mõjuva sõnaga, ei suutnud Perpetua neid vastu nende eneste tahtmist päästmisele tuua. Jumal ei pidanud arvestust suguvõsade kaupa, et Perpetua oleks saanud neid kõiki lunastada.

Ja Perpetua ei tahtnud isale järsku eitust kosta ning ta lausus nõnda:

«See selgub *catasta*'l, mida Jumal tahab. Tea igatahes, et meie ei ole mitte enese võimusesse määratud, vaid Jumala kätte.»

Sel korral oli isa lahkunud kurvana, ent tillukese lootusega südames. Aga hilisemate käikude ajal ei jätnud Perpetua talle sedagi ja isa tuletas tütrele meelde oma aastaid, kitkus habet ning rääkis sõnu, mis võinuksid liigutada kõike, mis loodud.

«Kividki halastaksid meie peale, kas tõesti on kristlase süda kõvem!» halas ta.

Perpetua jäi kindlaks. Ta hinge sisemist võitlust tasandas see, et nägi paraku mitte üksi vana mehe härdaid pisaraid, vaid ka tema abitud viha ja jonni, mille taga kõneles Ubia suguvõsa kõrkus ja enese-armastus.

Mõneski isa habemekatkumises, kummulilangemises, pea peksmises vastu põrandakivi oli mõju taotlevat tembutust. Aga hirm armsa inimese, sigitaja ja hellitaja tulevaste piinade ees andis Perpetuale ääretu halastuse, nii et ta võttis iga tema palve kannatuseks ega teinud talle ainsatki etteheidet.

Uus alandus sai Patricusele osaks, kui kannatajatele viimane sõna öeldi. Hommikusöögi ajal haarati nad ootamatult kinni ja viidi foorumile. Kuuldus kohtust levis otsekohe ümbruskonnas ning kohale saabus loendamatu rahvahulk. Kristlased tõusid poodiumil olevale *catasta*'le, orjade ja kurjategijate latrisse.

Ja sel ajal, kui Perpetua kaaslastelt tunnistused süüdiollemises kiiresti ja rõõmsasti kätte saadi, ilmus foorumile Patricus. Ta oli vanglast Perpetua poja kaasa võtnud, et teda nõndaviisi paremini mõjutada, ja ta tõmbas Perpetua astmelt maha, sirutas lapsukese ette ja anus:

«Halasta lapsele!»

Ja kohut mõistev Hilarianus, kes kui mõõgaõiguse võtnud pealik oli täna täies mundrihiilguses ja rahva ees sootuks teistsugune kui kodus, ütles Perpetuale:

«Säästa isa halle juukseid! Halasta poja lapsepõlvele! Too ohvrit keisrite hea käekäigu eest!»

Perpetua vastas:

«Ei too!»

Hilarianus küsis:

«Kas sina oled kristlane?»

Patricus tõusis nüüd vahimeeste keelust hoolimata poodiumiastmele, *catasta* latrisse, et viimasel hetkel, viimase jõuga takistada Perpetual lausumast saatuslikku sõna. Aga kuna ta kohtupidamist sellega takistas, näitas Hilarianus käega, et ta sealt alla aetaks. Toores sõdur lõi rauka kepiga ja tõukas tema maha. See, mis juhtus isaga, tegi Perpetuale valu, otsekui oleks teda ennast löödud, ja ta tundis vihast häbi uhke Ubia alandamise pärast. Aga ta lausus kindlalt ja võidukalt:

«Olen kristlane!»

Ja Hilarianus ütles otsuse:

«Teie eneste sõnade põhjal kuulutan mina, prokuraator Hilarianus, Kartaago provintsi asevalitseja, suure *princeps*'i Septimus Severuse nimel teid kristlasteks ja kurjategijateks ning mõistan teid süüdi ja teie karistuseks on heitmine metsloomade ette, mis sünnib lähemal kallil pidupäeval. Aga orjatar Felicitasega sünnib see siis, kui ta oma ihuvilja on ilmale toonud.»

Sellega oli kohtuotsus lühidalt ja selgelt teatavaks tehtud ning kristlased laskusid reipalt vangikongi. Ainult Felicitas oli nukker, et tema koos kallite vendade ja õe ning emanda Perpetuaga igavese aujärje ette ei saa.

Solvatud isa oli Perpetua lapse enesega kaasa viinud. Laps aga oli harjunud vanglaga, kus ta emalt rinda sai, ja sellepärast saatis Perpetua teeniva diakoni Pomponiuse isa juurde last nõudma. Isa oli langetatud surmaotsuse pärast Perpetua peale väga tige ja keeldus poisikest andmast.

Seda kuuldes oli Perpetua üpris kurb, aga ta heitis koos vendadega palvesse ja, ennäe, Jumal tahtis, et pojake ei igatsenudki enam rinda, ega teinud Jumal Perpetuale ka põletikku, et ta ei närbuks lapse puudumise ja rindade valu pärast. Ja läpatav vangikong polnudki lapsele sobiv eluase, lohutas Perpetua ennast ning vähendas oma südamevaeva. Ikka kaugemale läks Perpetua siitilma asjadest, aine unisest askeldusest ja tunnete köidik ei seganud andumast tulevasele elule.

Veel ühes asjas näitas Jumal oma heldust. Õde Felicitas, kes kaheksandat kuud käis, muutus etenduse päeva lähenedes ikka kurvemaks, et teda kõhu pärast võidakse edasi lükata. Tema ei tahtnud valada oma süütut verd hiljem teiste, kurjategijate seas, lahus armsatest, kellega ta palvetes ja kannatustes kokku kasvanud. Ja koos temaga kurvastasid raskesti Perpetua ja vennad, et nad nii hea kaaslaste lootuse teele maha pidid jätma. Ja üheskoos saatsid nad kaebust ja härrast palvet Issanda poole kolmandal päeval enne etendust. Ja otsekohe pärast palvetamist tekkisid Felicitasel tuhud ja ta karjus oma sünnitamisvalu. Ja siis ütles teenijanaine, kes selleks puhuks ülemate poolt saadetud:

«Kes sa nüüd valu tunned, mida teed sa siis, kui sind loomade ette heidetakse, et sa põlgasid ega tahtnud ohverdada?»

Ja Felicitas vastas:

«Küll mina kannatan, mis vaja. Siin aga on teine minus, kes kannatab minu pärast, sest mina kannatan tema pärast.»

Ja nõnda ta pingutas ning sünnitas ilmale tütarlapse. Igaveseks eluks, nagu oli öelnud pimedada hingega Hilarianus. Kristlik õde Donata võttis vastsündinu oma hoole alla ja sedavõrd oli üks maine mure nendel vähem ning Felicitase rõõmutee vaba.

Sünnitusest nõrk, lamas ta praegu Perpetua kõrval ja silistas tänulikult ta kätt, otsekui oleks tema tegu teiste teene.

Kuid üks vend oli nad siiski maha jätnud ja enne neid kiirustanud. See oli vägilasekehaga Secundolus, kes varsti pärast kohtuotsust otsa lõppes ning vanglas suri. Aga teised võisid tema pärast siiski rahulikud olla, et ta mitte ilma märtriauta ei läinud, et Jumal oli nii tahtnud ja teda kutsunud. Ja kuigi tema keha ei saanud tunda mõõka ega

võitlust metsloomadega, oli ta selle oma hinges ometi läbi teinud ja kannatuste pärja pärinud.

Ja Perpetuale andis Issand selge märgi selle kohta, et ta nüüd Taevastele lähemal seisab kui enne.

Ühel päeval äkki keset üheskoos peetud palvet pääsesid Perpetua huulilt tahtmatud sõnad ja ta nimetas Dinocratese nime, kes oli tema lahkunud lihane vend. Ta kangestus kokkumisest, et see talle kordagi varem meelde polnud tulnud. Ja ta tundis venda nimetades valu enese sees ning teadis, et on selle ära teeninud ning peab otsekohe tema eest paluma. Perpetua hakkas palvet koostama ning õhkama Issanda poole. Ja öösel näidati talle Dinocratese väljumast paigast, kus oli kuum ja pime, ja ta oli janune, räpase väljanägemisega ning kahvatu jumega. Näos oli tal haav. Seitsmeaastasena oli ta surnud vähktõvesse, mis tema näo oli ära märkinud, nõnda et tema surm oli vihatud ja karistetud kõigi poolt. Aga Perpetua oli tema eest palvet teinud ja nende vahel oli suur ühendus.

Kui Perpetua oma nägemusest ärkas, taipas ta, et vend on hädas. Ja ta uskus, et saab leevendada venna valu, ning ta palus päeval ja öösel nuttes, et temale andeks antaks.

Ja ühel päeval — see oli siis, kui neid juba laagri vanglasse üle oli toodud, kust nad Geta tähtpäeval võitlusele pidid minema — näidati talle sedasama kohta mis enne. Aga Dinocrates oli nüüd puhta ilmega, jahtunud ja hästi riides. Ja kus oli olnud haav, nägi Perpetua nüüd armi. Ja seal oli seesama kalatiik, mille serv oli nüüd puhas. Ja keegi poiss tõmbas sealt vahetpidamata vett. Ja tiigi ääre peal seisis kuldne peeker, vett täis. Ja Dinocrates tuli ja hakkas jooma ja vesi peekris ei kahanenud. Kui janu oli kustutatud ja laps mängust rõõmus, oli Perpetua kõik teinud ning ärkas. Ta oli saavutanud, et vend oli karistuse alt vabaks lastud.

Üks oli talle uus selle maailma asjadest: ta tahtis pärast surmaotsust kirja panna oma loo ja aulised nägemused, mis saadetud. Ja selleks muretseksid diakonid talle tolle rulli, mida ta praegu käes hoidis. Ja Perpetua teadis, et see, mis ta pärast kohtuotsust kirja paneb, on juba pühaku sõna, mida nüüd ja hiljemgi tähelepanelikult loetakse. Ta tundis, et ilmutused ei tohi üksi temale jääda, vaid peavad kõigile avama lootuste maailma ilu ja mitmekesisuse. Eks Jumal tahtnud tema nägemusi veel selle maailma kasuks tarvitada. Aga kui ta rulli langeva valguse all lahti keeras, tundis ta enese sees kripeldavat tulevikku. Tahtmatult luges ta oma ülestähendusi järglase pilguga.

End meelitavate mõtetega jahutades tuletas Perpetua meelde ka seda, kuidas tema ja ta kaaslased koguduse ees tähtsaks on saanud, kuidas vagad hinged ihaldasid palvet nende juures vanglas hoopis enam kui sedasama *dominicum*'is. Niipalju kui lubati, vooris vangide juurde ödesid ja vendi, nad suudlesid kannatajate rüüsiilu, lootes sellega enesele igavese elu kindlustada, ilma et ka ajutisest kergel käel loobuda vaja oleks. Üle kõige tahtsid nad veretunnistajatega ühist öhtusöömaaga, aga seesinane õnnistuse ei saanud mitte igaühele osaks. Teinekord oleks tulnud valvemeestele hõbedat kõlistada, aga süda ei lubanud taevase asja eest Saatana metalli anda.

Mõni nägi tagakiusus meeleparandamise aega ning arvas mugava

aja kristlasele süüks kasinuse ja halastuse puudumist, paganate kombel habemete lõikamist, edevate värvidega ehtimist ja usklike abielusid uskmatutega, mis Kristuse liikmed hoora liikmeiks tegi. Teised aga arvasid, et igapäevane elu on elada ja liigne valjus ei tule mitte võiduks.

Need mõtted olid selle ilma päralt, Perpetua aga tundis, et pea on lõpp tema maistel võitlustel ja algab igavene rahu ja siis vaatab tema helesinise igaviku seest alla maa peale, kus tänased vennad ja õed väänlevad olemise haiguses, ahnuse, inna ja uudishimu kiusata. Praegu veel tunneb ta nendele kaasa, aga homme vaibuvad tunded ja Looja laotab igiüskõiksuse tema üle ja rahu voolusest saab kantud kübemeke, Ubia Perpetua nimi. Täna murravad nad veel vendadega leiba, et Kristuse ihu osadus neid täidaks, aga homme lahkub puhas vaim ja jätab keha kui kantud rõiva ootama viimsepäeva tõusu... Kui Perpetua mõte kõrgest sfäärist läpatavasse vangikongi laskus, hakkas tal oma noorest kehast kahju, see oli nii keeruliselt ja ilusasti kokku pandud, Jumal oli temaga õnnestunud tööd teinud. Ikka ja jälle tuli see hale mõte ning Perpetua libistas käe salamisi üle oma kaetud keha, kus kõik omal kohal oli, elulootuses talitas ega aimanud viimse hetkeni järsku katkestust.

Kiusatuse hetkel oli Perpetua kirglikult elada tahtnud, kõikide hingevaevade kiuste, ainult elada, tunda kevadet, tärkavat rohelist, mere jahedat paitust, suviseid vihma, pilvede villa. Seda kõike oli Jumal andnud tundmiseks, inimest luues oli Tema näinud teda elavana oma loometööd katsumas ja kiitmas, enneaegne surm pidi olema Tema tahte vastu. Noil hetkil tundus tõesti, et mis tähtsus on selle ühelainosal liigutusel sureliku keisri kaju ees, tõelise armastuse ja halastuse Jumal annab selle suuremeelselt andeks. Ehk oli koguduse vali seadus mõistmata meelest tehtud? Mõnikord tahtis Perpetua Saturuse käest selgitust nõuda, aga vaist hoidis teda tagasi, sest kes teab, võib-olla möllas kahtlus teistegi südames, nemad aga pidid üksteist toetama ja kinnitama, mitte kahtlusi külvama.

Perpetua keeras kirjarulli kokku ja raputas pead, et eemale peletada purevaid mõtteid, mis hinge hulluks võivad teha.

Homme on lõpp kõhklustel, kiusatustel ja kannatustel, homme on igavese elu piimjas algus. Elujõulise ihu valu pööratakse teadvuse rõõmuks ja otsused saavad küpseks. Ja Perpetua jääb tundma oma tarduvat vaikset õnne, mis ei nõua laiutavat kuulutamist.

... Aga viimasel ööl enne hukkamis- ehk võidupäeva anti talle veel nägemus amfiteatrist, kus ta Saatana enesega võitlema pidi. Ja tema võitis, seda võis selgesti mõista. Ja hommikul pani Perpetua oma ilmu- tuse kiiruga kirja, sest õnn nõudis siiski kuulutamist.

«Sellega olin ma tegevuses pidustuste eelpäevani. Aga pidupäeva enese sündmustest kirjutagu keegi, kui soovib,» pani ta kirja viimased sõnad, mis elavatele maha jättis.

4

Amfiteater kees vereihast, kui Rusticus sellele vastakate tunnetega lähenes. Alles oli seda ehitatud täies toreduses linna jõukust tunnis-

ARVO VALTON

tama ja rahva himusid jahutama. See ehitus oli üks tuhest tõusnud linna imesid, mis saatsid Rusticuse noori aastaid. Suured kiviplokiid ning tellingud pakkusid silmale huvi ja mõtteid tulevastest asjadest. Siis olid need kivid ja astangud olnud süütud ega kõnelnud veel sõnagi koledustest, mis siin vaatajate roojast hinge pidid kastma. Tänaseks oli see uhke etenduspaik juba nii palju asjatut verd näinud, nii palju röökeid kuulnud, et Rusticusele oli see järele koht.

Ometi oli kristliku meelelaadiga inimestel põhjust ka selle koha peale hästi mõelda. Eks läinud siin oma igavesele võidukroonile vastu nende uhkemad vennad ja õed. Ja nõnda oli seegi Jumaliku Töö Paik.

Ja täna seisab Rusticusel ees näha kõrgeimat triumfi, mida tema oma maise elu jooksul ehk näha saab: naine, keda Rusticus oma südames nii väga armastab, lahkub täna igavese valguse sisse. Õigemini on see valgus teda juba säratanud ning Rusticusele tundub ta juba ammu ebamaisena, pühana, teise ilma inglina. Veel mõned päevad tagasi, oma märtritee alguses oli ta tema jaoks ilus naine, kõige ilusam Kartaagos, kelle jalge ette oleks ta tahtnud laotada oma hinge ja ihu kogu ajalikuks eluks ja kauemakski veel. Laotada tema jalgade ette ning olla talle siis isandaks ja kaitsjaks, nagu see naisterahvale tarvilik. Aga kui Perpetua ühes teistega kinni võeti ja tema vaim võidu tee valis ning märtrisaatus juba üha selgemaid piirjooni hakkas saama, siis muutus ka Rusticuse tunne tema vastu ikka taevalikumaks.

See muutus tunnetes ei olnud mitte järjepidev ja selles oli raskeid tagasilangemisi, mis Rusticusele hingeahastust töid. Oli mitmemeelsus inimesele igiomane või tuli see sellest, et ta alles poolel teel käija, seda ei osanud Rusticus ütelda. Aga mõnel hetkel muutusid taevad ja maa äkki mustaks, kui ta terava valuga tunnetas kaotust, armastatu vägi-valdset äravõtmist. Ja vihatuks said sel hetkel Hilarianus ja sõjaväe võim, ei olnud nad enam Jumala tööriistad, vaid julmad mõrtsukad. Ja ülekohtune tundus kristliku seaduse karmus, mis paganate kurjuse alt kavalas väljalibisemises usulangust nägi ja patukahetseja koredasse rüüsse riietas tuhandeid ohverdajaid või *libelli pacis*'e ostjaid, kes südames kristlasteks jäid ja kellele vaid eluga kohanemist ette heita võis, mis polnud usuargus, vaid lihtne elutarkus.

Võib-olla selle kõhkluse tõttu oligi Rusticus elus ja terve, tema mõtete ja tunnete salateadjad polnud teda martüüriumi vääriliseks arvanud. Teistsugusel hetkel tundis ta, et õigupoolest oleks ta pidanud koos oma armastatuga Jumala ette astuma.

Kõheldes läks ta nüüd ka amfiteatrisse, kus ühed ootasid madalat kirge rahustavat verepilti, teised nägid kristlaste triumfi.

Kõik need päevad, mis Rusticus oli olnud koos kristlastega, oli talle sisendatud, et nendes tapmistes tuleb näha õnne ja võitu, aga skeptiline mõistus nägi neissinastes kinnitustes vaid eneselohtust. Oli see ehk kari-inimese algus, kus kahe sigitavat armastust asendas üldine segane ja pidemeta armastus, mis üllale Jumalapojale ehk jõukohane oli, tavaliselt surelikult aga suurt pingutust nõudis ja siiski täiusele ei tulnud?

Otsekui oleks Jumal ise Rusticusele otsuse tema kõhklustes ette öelnud, viisid jalad teda käskimata amfiteatri eluvärvate lähedusse. Ometi pidi kristlasi platsile toodama surmavärvate jaoks.

Rahvast olid tribüünid otsani täis. Kartaago rumalale rahvahulgale oli vaatamäng seda parem, mida verisem ta oli. Gladiaatorite osavat võitlust nauditi selle ihara hetke pärast, mil raud pehmesse ihhu tungis ja küllaldane veri surijat pesi.

Kõik ei teadnud veel, mis tänaseks pidustuseks pakutama pidi. Kuuldus kristlaste hukkamisest oli põõblile pettumuseks, sest see lambave-reline sugu ei hakanud kunagi kiskjatele vastu. Häbi vaadata, kuidas tursked mehed põlvitasid maas, käed taeva poole, nii et metsikul tõp-ralgi oli vastik neid puskida. Nii kuulis Rusticus arutavat inimesi enese ümber.

Äkki hakkas rahvas januselt ruilama. Osutati linnatee poole. Rusticus trügis ette, et näha oma armastatu iga jalaastet, mis ta kuulsusrik-kana igavesse ellu peab viima.

Sealt nad tulid. Sammusid reibastena, mehed ees, Perpetua ja Felicitas järel. Tõesti, tõesti nägi Rusticus, et Perpetual hiilgas pea ümber pühaku valguskroon. Ta astus kui Kristuse äravalitu, iga ta liigutus ja pilguheit oli täis võitmatut ülevust, nii et sellelt pörkas tagasi kartaagolase ülbe vaade.

Ja kõik nad olid sirged ja näolt kaunid, kohe-kohe nähtava Jumala ees rõõmsas aukartuses. Ei märganud Rusticus nende olekus hirmu loomade ees. Imelise Perpetua kõrval säras vaga orjatar, Jumala ja õe hea ümmardaja Felicitas, kes rõõmus, et koos oma tulise emanda, lem-belise Revocatuse ja teiste kaaskannatajatega saab astuda võitlusse metsloomadega, iseendaga, Saatanaga Jumala au nimel. Tema sünni-tusjärgne roojus sai pea pestud teise ristimise verega ja erilist rõõmu tõi see tema malbesse olekusse.

Kohust täitvate sõdurite vahel toodi veretunnistajad *retiarus*'e ette, kes värava lähedal. Siin kästi neil end lahti riietada, mida nemad ka vaguras ükskõiksuses tegid. Sõdurid laotasid meeste ette Saturnuse preestrite punase, naiste ette Cere se preestrite kollase rüü ja näitasid, et nad need selga paneksid. Ja tubli Saturus ütles kõigi eest:

«Me tulime siia oma vabal tahtel, et meie vabadust seesuguse riidega ei piirataks. Me oleme oma hinge andnud tõelisele Issandale, et mitte tegemist teha ebatõelistega.» Ta osutas nende ette laotatud riiete-le. «Olgem siis selles kokku leppinud.»

Neid sõnu ei kuulnud Rusticus ise, aga mööda vendade elavat ahelat anti need temale teada. Ja need sõnad olid tähtsad kui testament, nagu kõik kuulsad sõnad, mida pühad märtrid oma elupäeval, siin ilmas vii-bimise viimastel tundidel lausunud. Rusticus nägi selgesti, kuidas kõik viiekesi kindlaks jäid ja õiglusetus õiglusele alla pidi vanduma ning tribuun oma tahtmist ei saanud.

Ja mehed seisid alasti, uhketena ette astumas, aga naistele anti võr-gud, et nad nendega oma häbedust katta saaksid. Et summutada pidustuste patust kära ilmutatud sõnaga, alustasid nad vaimus laulu. See anti neile kui korruga suhu, ilma et keegi eest oleks vedanud. Ja nad laulsid nõnda:

«Kui ma hüüan, siis vasta mulle, mu õiguse Jumal! Kui kitsas käes oli, tegid sa mulle ruumi, ole mulle armuline ja kuule mu palvet...»

Aga sel ajal hakkas nende läheduses Egiptuse tantsija laulma, pead väristama ja tantsima, mis kristlikule vaatajale jälk oli.

Ja kaks häält pidasid omavahel võitlust ning pahane Saturus näitas rahva vastu põlgust, mida ka Revocatus ja Saturninus selle tageda tantsu pärast järele tegid. Ja nende lähemale tulles kostis Rusticusele iseäranis vägevasti kõrva:

«Rahu sees tahan ma ühtlasi maha heita ja uinuda magama, sest sina, Jehoova, üksi saadad, et ma julgesti võin elada.»

See oli tõeline elulaul ja sellist võis vaid kristlane surma minnes laulda. Ja eriline ülevus täitis Rusticuse südant tema Kristuses vägevate vendade pärast.

Aga rahvas tõstis valju kära, näitamaks Saatana viha ja kartust laulusõna ees.

Ja kui mehed jõudsid Hilarianuse kohale, kes keskel istus, näitasid nad žestidega järgmiselt: Hilarianusele osutanud käega tegid nad enda poole surmamõistva viipe, siis näitasid taevasse ja suunasid käe teravalt Hilarianuse peale. Rusticus tõlkis selle kõnekeelde nõnda: «Sina meid, Jumal sind!» Kas seda liigutust tarvis olnuks, on Kõrgema teada, eks tuleb ju nende lõpp omasoodu ja ilma Saturuse mõjuta. Aga märtrile ei vaielda vastu, tema sõna on täiuslik ja sellepärast ei tohtinud Rusticus tasuhimulist nooti arvustada.

Rahvast pahandas see mitu korda korratud ülbe žest ja nad nõudsid vihaselt, et suurelisi kurjategijaid pekstaks küttide kombel. *Vox populi, vox Dei*, käänas rumala rahustamiseks soetatud ütlus, aga see *Dei* oli küll paganate oma, siivutud olid ta teod.

Ja kristlasi peksti piitsadega, aga nemad olid mehised, ja kui see läbi, oli nendel üksteise kindlusest hea meel ja nad soovisid vastastikku õnne, nagu oleks neile antud osasaamist Issanda enese kannatustest.

Veel eile oli Rusticus osalenud ühises palves tänaste märtritega. Kui neile pakuti hukkamiseelset vaba söömaaega hõrgu roa ja laheda veiniga ning õed vendadega ühte lasti eluanni viimseks nautimiseks, siis korraldasid nemad armastuse söömaaja ja vangide paika kogunes uudishimulikku rahvast, kelle seas ka vastikuid ette tuli. Ja tänased märtrid andsid kokkujooksnutele teada, et nad meelekindlad on Issanda otsust täitma ja et kannatus neid õnnelikuks teeb. Aga rahva uudishimu pani Saturus naeruks, öeldes tema vastu nii:

«Kas homsest ei ole teile küllalt, et te meelsalt vaatate, mida siiani vihkasite? Tänased sõbrad on homme vaenlased. Aga jätke siiski hooliga meelde meie näod, et meid kohtupäeval ära tunneksite!»

Ja paljud naerdud lahkusid sealt paigast. Aga vend Saturuse karmus oli ehk üleliigne ja ülbeigi märterluse uhkuses. Mitmed tulnutest olid valguse poole püüdlejad, kes südames märtritelt otsust nõutasid omavahel saatust määrama. Või ei olnud Rusticus Saturuse vastu õiglane, et just Saturus ja mitte tema läheb võidule koos Perpetuaga? Kippujaid oli tõesti palju, mis märtritele väsitav. Sest nemad tahtsid Issanda ette astumiseks puhanud välja näha, mis ka Perpetua sõnas tähendatud, mille ta ütles tribuuni vastu, kes neid hoolimatult kohelda ja mitme valve taha panna ähvardas, sest et rumalad inimesed olid teda hoiatanud, nagu tahetaks kristlasi sel ööl vanglast lausumiste varal välja röövida. Et pealekaebajad Jumala poole palvetamist ja laulmist, mis koguduse rahvas märtrite pärast hardalt toimetas,

maagiaks pidasid, võib nende rumalusest aru saada, aga tribuuni kar-
tuse hajutas Perpetua, öeldes:

«Miks ei luba sina meil, keisri kuulsatel süüdlastel, kes me tema
sünnipäeval kavatseme võidelda, endid jahutada? Või ei ole see sinu
au, kui meid puhanutena sinna viiakse?»

Tribuun, kes järelevalve korraldajaks, oli tõepoolest kokkunud, kui
mõtles, et ta pidupäeva vaevatud võitlejatega rikkuda võiks. Ja tema
käskis neid otsekui kätel hoida.

Ja kõige lähedasemad vennad ja õed ei olnud neile mitte koormaks,
vaid aitasid ühises palves kanda häält Issanda poole. Ja nende seas oli
Rusticus, kes oma jumaldatud viimast korda lähedalt nägi.

Seal andsid Perpetua ja Satorus oma nägemused ja juhtumused, mis
selleks ajaks kirja olid pandud, piiskop Optatusele üle. Ja teatavaks
sai Perpetua soov, et sellestsinasest tänasest pidustusest, tema taeva-
sest sünnipäevast keegi kirjutaks. Seepärast pani Rusticus kõike toi-
muvat hoolega tähele, sest keegi ei võinud teada, kes auliseks ülesan-
deks kutsutud on, ehkki kuulnute hulgas oli hoopis väarikamaid kui
tema, veel ristimata noormees.

Nüüd viidi mehed mitmes korras loomade ette.

Ühel päeval, kui foorumi otsus teada, olid aulised märtrid kolmekesi
isekeskis loomadest kõnelnud. Saturninus ihkas kõiki loomi ennast
puistama, ehk lootis ta salajas selle läbi kuulsusrikkamat pärga pärida.
Satorus jälestas kõige enam karu, aga ta teadis end hukkuvat leopardi
ühestainsast hammustusest. See arutus sai vendadelegi teatavaks ja
nüüd nägi Rusticus pühameeste mehiseid eelaimusi täituvat.

Sõdur köitis Satoruse metssea ette. Metsik loom lasti välja ja tribüü-
nid hoidsid hinge kinni. Pimestatud loom aga hülgas õige ohvri ning
torkas oma koletu kihvaga läbi valvava sõduri, kes poolsurnuna
minema lohistati. Rahvas aietas sea rumaluse pärast, aga luges saatu-
sest näidatuks, ning Satorus toimetati kõrvale. Ja ta veeti üksinda karu
ette. Satorus seisis sillal, karupuuri uks tehti lahti, aga loom ei tahtnud
välja tulla. Valvesõdur üritas karu pika kepiga togida, ise iga hetk kõr-
vale kargamas, aga ta ind oli pisike ja loom jättis püüdlused tasuta. Ka
selles tuli saatuse märki näha ning rahvas hüüdis ohvri tagasi.

Sel ajal sai aga Revocatus tunda kogenud leopardi, kes teda käpaga
sarjas, muud suuremat ei antud talle teha. Ja Revocatus lohistati hei-
datatuna hundi ette, kes teda poodiumil kõvasti piinas. Tõrges ori aga
tõstis palvetavad käed kõri kaitseks, vaist käskis end hoida, nii et tema
ilmumine Kõigekõrgema ette viibis.

Niisamuti sai Saturninus kõigilt Jumala loomadelt, kelle ette teda
heideti, oma ihule aumärgid külge. Ja tema hasart tuli ilmsiks mingis
õrritavas mängus, mida tema palvelik hoiak otsekui rõhutas. Ja rahvas
rõkkas, nagu oleks tema metslooma asemel löömas oma saatanlikke
kihvu püha Saturninuse ihhu.

Satorus aga seisis värava lähedal ja kõnetas seal seisvat sõdurit, nagu
sõnad kristlaste salajast ahelat pidi Rusticusegi kõrva sosistati:

«Nõnda ma teadsin ette ja ütlesin, et ma pole senini ühtegi looma
tundnud. Ja nüüd usu südamest: ennäe, ma lähen sinna ja hukkun
leopardi ühestainsast hammustusest.»

Ja kohe, kui leopard tema peale lasti, kargas metsik loom talle külge,

ja kukkus esimesena see julgustaja. Ja tema keha kattus voolavast verehulgast, nii et rahvas hüüdis temale:

«Salvum lotum! Salvum lotum!», mis küll jõhkra pööbli januline kiring oli, aga ometi austavalt kõlas kui teise ristimise tunnistus. Sest terve ja õnnis on see, kes nõndaviisi on verrega pestud.

Ja tema lähedale astus sõdur Pudens, vanglapäevade tuttav, kes ütles edasi need sõnad, mida surija temale lausunud:

«Mine, pea meeles minu usku. Ja see praegune asi ärgu sind segadusse viigu, vaid kinnitagu sind!»

Ja Saturus palus sõduri sõrmest sõrmuse ning kastis selle oma verre ning andis siis tagasi, et tema jätaks sõrmuse enesele pandiks ja mälestuseks. Ja Pudens täitis surija soovi. Saturus aga toimetas kiriku loatamistööd ka oma viimasel hingetõmbel. Ja siis viidi ta teiste puistatud meeste juurde, kus gladiaatorid neid tapma pidid.

Rusticus ei suutnud vihaste loomade kõiki liigutusi jälgida ega sõnadesse panna, sest siis oleks ta olnud kiskjaliku pööbli sugune, kes iga kriimu ja veremärki silmadega õgis. Ja ometi märkas ta kohkumisega, et veri ja liha rebimine elavalt inimeselt hetketi temaski võigast kirge tekitas, ehk oli see õhus ja ümbritsevast rahvast talle sisendatud. Ja seepärast libises ta mõte mitmel korral palvesse, et Jumal nende märtrite võidupäeva kergendaks. Ei saanud ta uskuda, et suuremad piinad, mis nii ebaloomulikult esile kutsutud, märtri kõrgemale aukohale upitaksid.

Ja siis toodi noored naised ette. Saatan oli nende katsumiseks pannud ebatavalisel viisil ettevalmistatud metsiku lehma, rõhutades ohvrite tühist sugu looma soo läbi. Naised tulid võrkudesse mässituna, aga rahvas avaldas selle üle pahameelt, kui ta nägi üht imekaunist ja uhket matrooni sellises alatus seisukorras ja teist, kel äsjasest sünnitusest tilkusid rinnad. Rahvas undas ja nõnda kutsuti nad tagasi, mis Rusticusele kergenduseks oli, nii et ta üheks hetkeks oma kaaslinlasile hea tundega mõtles.

Värava taga riietati naised võotamata tuunikaisse ja esimesena toodi Perpetua. Uhke pühak astus taevalikult seletatud näoga; see pidi igale selgesti näha olema, et tema siin amfiteatris praegu igaühel, ka Hilarianusest enesest, ülem on. Ja kõik, ka tema isa, kes ehk kohal viibis, olgugi et Rusticus teda siin näinud polnud, pidid tõesti tundma, et seda inimlast mitte leinata ei tule, vaid tema eluvõidu pärast rõõmustada.

Ja Perpetua heideti kõrgelt lehma ette. Ta kukkus selja peale, ent tõusis kohe istuli. Kukkudes oli ta tuunika külje pealt lõhki kärisenud ja tema esimene liigutus oli, et ta selle siilu tõmbas reiele kaitseks pilkude eest. See karske ja naiselik liigutus näitas, kuidas ta enne häbile kui valule mõtles, mis igat, kel just külm kivi rinnus ei olnud, liigutama pidi.

Ja siis kobas ta otsides enese ümber, leides midagi korratu olevat. Ja ta kinnitas pandlaga laialipaiskunud juuksed, sest aulisel märtril ei sobinud kannatada sassis juustega, mis võiks näida, otsekui kaebleks ta oma kuulsuses. Rusticuse silmad tõmbusid niiskeks ja maailm muutus uduseks.

Aga sel ajal oli ka Felicitas alla tõugatud. Perpetua tõusis, nägi kukkunud öde ja astus ta juurde, sirutas talle käe ning äratas ta elule. Ja

ARVO VALTON

mõlemad seisid võrdsena Taeva ja inimeste eest. Ja kõigest sellest sai rahva julmus kõigutatud, kannatajate suurus võitis kareda hingeaine ning nad kutsuti kogu amfiteatri hoigetest tagasi eluvärvasse.

Seda kuuldes rõõmustas Rusticus ja kiitis Taevast, kes teda eluvärvassa lähedusse juhatas. Ja ta ruttas pühale naisele vastu.

Aga sõdureist juhitud Perpetua ei näinud midagi, ta oli kõik see aeg vaimus olnud. Värvavate juurde jõudes ta nagu ärkas, vaatas esimest korda enese ümber ja küsis üldises vaikuses:

«Ma ei tea, millal meid selle lehma juurde viiakse?»

Ja kui ta kuulis, et on pääsenud, ei uskunud ta seda. Aga ta nägi korratuse märke oma olekus ja siis märkas ta Rusticust ja tundis tema ära. Püha naine naeratas talle julgustavalt ning uskus nüüd jälle selle maailma tõelisust, kust ta vahepeal ära oli. Rusticuse kõrvalt otsis ta silmadega veel kedagi ja kaaslased läksid kutsuma Perpetua venda, kellega Rusticus üheskoos kateheesis osales. Ja kui too tuli, ütles Perpetua nende kahe vastu:

«Seiske usus ja armastage teineteist! Ja ärge pahandage meie kannatuste pärast!»

Ja siis nõudis rahvas neid kõiki keskele, et ühendada oma pilku mõõgaga, mis tungib nende kehasse.

Omajõul tõusid vaevatud mehed ja läksid, kuhu rahvas käskinud. Omamoodi olid nad nüüd üks, see rahvas ja need ohvrid, ja üheskoos tähistasid nad konsuli, murdeas poisikese Septius Geta keisriks nimetamise päeva. Ja mõirgav rahvas väljendas Suure Jumala tahet.

Ja kui nad keskele tulid, suudlesid nad üksteist, et tähistada martüüriumiga rahu. Esimesena oli tõusnud Saturus ja esimesena heitis ta hinge, nagu see juhile kohane. Aga enne seda toetas ta Perpetua, kes vahepealsega enesest välja oli viidud. Teised seisid liikumatult ja võtsid vaikselt raua vastu oma kehasse. Perpetua aga ärkas miski, mida temas enne ei olnud, ja kui ta üksinda läbitorgatud kehade keskel seisis, hakkas ta äkisti nutma ja tema nutt kostis kaugele. Võib-olla tahtis ta niiviisi maitsta erilist valu. Rahvas vaibus sellest ja nooruke gladiator seisis kauni Perpetua ees ning viivitas torkega. Võib-olla külvas see imeline naine veel viimase armastuse seemne maises ilmas ja sedakorda noore orja hingesse, kes mõrtsuk ja tööriist. Siis võttis Perpetua gladiatori ekslevast mõõgast kinni ja suunas selle kindla käega oma kõrisse.

See oli taevamineku töö, et valgus saaks langeda maa peale ja hääletud inglid kanda Perpetua taevasse ja inimeste ilm austada teda igaveseks ajaks pühakuna. Ehk ei võinudki selline naine teisiti tapetud saada, kui et ta ise pidi kaasa aitama. Sest kas oli Saatanalgi nii jälki tööriista, mis tema ilult nõrkudes tagasi ei põrganud?

Seal lamasid nad selle maailma verises vaenus, tundeta kehad, aga hinged olid igaveseks päästetud. Vaprad ja õnnelikud märtrid, kes olid kutsutud ja valitud Issanda Jeesuse Kristuse aus!

Rusticus ütles vaikselt: «Aamen.»

Munk Bonifacius tõstis kavala näo kongi võlvi poole ja pistis sõrme suhu. Tark on see inimese töö siin maailmas, kui mõistus taga. Tema istus kõrvalise müüri vahel, aga mitu põlve näevad pärast tema arukat sädet, mis ümberkirjutatud töödes siin-seal vilgub, mis on kui erkpu-nane laik vanaaja udupildil, see tundelise hinge salalooming. Ja kui ta oli parasjagu midagi omalt poolt lausesse poetanud, luges ta seda mitu korda üle, vaatas kaugelt ja vaatas lähedalt, edaspidi ja tagurpidi ja tähejalad ülespoole pööratud. Ja ta muheles siis ning kasina toiduga kõht löi head nurru.

Rõõmurohke oli see vaimlise inimese elu, küll ta hoopis rohkem mõnu teenis kui ropu õllekõhuga lossisand laanepüüd õgides või mees-las neitsipilastaja ümber kerge ohvri keereldes.

Bonifacius võttis järgmise seitsmenda märtsi pühakuakti ning voolis ilusa pealkirja:

«De sanctis martyribvs Afris PERPETVA, FELICITATE, SATVRO, SATVRNINO, REVOCATO, SECVNDOLO, Carthagine avt tvbvrbi.»

Küll neid pühakuid sai palju iga päeva kohta aastas. Kuidas see majapidamine kirikul küll korras seisis? Aga lihtsal teenijal oli hea võtta jutluse tarvis. Eks seal oli ka igasuguseid. Bonifacius oli kuulnud, et mingisugustel koptidel, kes usku tunnustavad, aga õige omapead käi-vad, ka Juudas ja Pontius Pilatus pühakute hulgas. Mis sa kostad nii-suguste kohta, kas sealt ükski pääseb muristamise päeval? Või on neil oma tõetera ka? Eks aidanud ju need mehed omamoodi kaasa, et Kris-tus ristil kogu inimkonna ära lunastas? Eks olnud nad niisamuti töö-riistaks nagu katakombikristlaste ajal paganate võim? Aga kui nendes asjades jälle nii sügavale minna, siis ei saa heale ja kurjale enam sugugi vahet ja kaob kogu madistamise mõtte laias maailmas. Eks tegutse Saatangi kõikvõimsa Jumala teadmisel. Sest kui Temal jõudu poleks Saatana üheainsa sõrmeliigutusega olematuks põrmuks teha, siis ei oleks ta kõikvõimas, kelle kätte igamees oma väeti mõistuse-raasu usaldada võib.

Bonifacius itsitas selle mõtte peale naerda ja vaatas kartlikult ringi. Eks nendes jumalariigi asjades ole palju keerduid. Ei juuksekarv ega kiuslik mõtte ole ilma Jumala toeta.

Bonifaciuse haridus oli siitsamast ümberkirjutuste lademest pärit ja mõndagi laialt tuntud asja tema ei teadnud. Nii oli tal kuulsate nime-dega naistest Perpetuast ja Felicitasest üpris väike aim. Aga kohe teeb ta nad enesele selgeks.

Eks see pühakuaktide ümberkirjutamine ole ise ka üks pühavõitu töö. Nii peab arvama, et ega Bonifaciuse luule ja parandamise tegu ilma Kõrge näpunäiteta sünni. Ära tapaks see töö, kui täht-tähelt ja muutmata järele teha. Isegi selgeid vigu võib heaks arvata, mõnikord tuleb päris kentsakas välja.

Ja enese muhedaks õigustuseks oli kirjatargal mitu argumenti. Et tema kerge käega enesest sellesse ilma jälje jätab, see oli öeldud. Aga see oli ka lugejamehele tarvilik, et ta peale kuiva teksti ka kirjutaja kätt ning kirjakonksudes avalikuks tulevat hinge tänuga tunnetaks.

Kirjutaja vaimus sai avatud ajastu loomus, nii et juba tuhat aastat sirdeldatud pühakuakt mõttele ikka värske ja uudne seisis, eri aegadel ümberkirjutatud aktid aga maailma muutumist Jumala auks näitasid. Eks kasvatanud need pühakute lood inimest igal ajal usus kindlaks hea eeskuju najal. Ja eks olnudki üks muudatuste õilis mõte selles, et kallist kangelast veel täielikumaks teha just niiviisi, nagu kirjutaja aeg heaks näeb... Nii see oleks pidanud olema, aga Bonifaciusele meeldis rohkem krutskeid teha ja asja musta osa täiendada, kus mõnegi vereoja laiemalt jooksma seadis ja kiusaja timuka jälgiks joonistas. See pakkus Bonifaciusele rohkem lõbu kui kolmekordse püharõnga pähemaalimine, mis igitõsisele südamele teadagi meelepärasem ja nõutavam oleks olnud.

Vanad ajad olid autoriteetsed, ei tea, millest see tuli? Kes tänapäeval enam hoolis ühest ilmutusest! Bonifacius nägi igal öösel und ja seal oli üsna põnevaid nägemusi, anna ainult häbitut ettevõtmist need kirja panna ning prohvetlikeks kuulutada. Aga Bonifacius oli mugav sell, ei viitsinud, talle piisas sellestki piskust, mis ta teiste lugude sisse poetas, see oli ka kindlam pakend, et tema mõtted igal ajal väärtkaubana hinda jääksid. Uuema aja lugusid kiputakse tihti ümber hindama ja pühitsusest välja heitma. Ja üks prohvetiamet olnud ka tülikas, pidi olema hirmus trügimise jõud, et sind üldse keegi kuulama hakkaks. Ja pealegi sattusid seesugused enamasti ketserite kilda ning kallite vendade abiga läbi puhastustule otse taevariiki. See võis vanailma märtritele magus näida, aga Bonifaciuse ajaks oli inimese mõtlemine muutunud... Eriti kui sa kuulutad mõnda omaenese mõtet, on ketserite kindel, võimul olevate vaimulike mõtteid aga prohvetlike pähe pakkuda olnuks igav ja tüütu, see ei sobinud Bonifaciuse iseloomuga kokku.

Perpetua lugu oli Bonifaciusele jällegi küsimärke täis. Osa oli Perpetua enese käega kirjutatud. Aga kes oli see kolmas, kes Perpetua ja Jumala vahel toimetas?... Või näiteks asi, mis Bonifaciusele arusaamatuks jäi: kas Perpetual meest oli või mitte? Ega ta lapsega tüdruk ometi olnud? Kui tal aga mees oleks olnud, tulnuks see loos esile. Kuidagi oleks ta ju pidanud oma naise tempudele reageerima — teda taevani kiitma või juukseidpidi kolde juurde tirima. Kirjutaks õige, et lesk, oleks selge ots, hundid terved ja lambad söönud. Aga Bonifacius lõi kartma võimalikku tõde ning lisas üksnes argliku «matrona, licet nupta». Nii oli ta oma arvamuse öelnud, üks tõe juurde juhtigu uurijat Jumal. Jah, on ometi inimestel üks Tugi, kelle peale kõik võis laduda, mõtles Bonifacius tänulikult.

Mitmeid kohti oli selles loos, mida Bonifacius erilise mõnuga ümber kirjutas. Ilusasti ütles Perpetua isale kruusi kohta. See oli nii öeldud, et läks kristliku kirjanduse klassikasse, mida hea tsiteerida. Kuidas meil kõige paremini ikka meeles seisavad meie endi, mitte teiste lausunud vaimukused!

Perpetua kirjutas, et ta lapsest vanglas suurt puudust tundnud. Isatundeid polnud Bonifaciusele määratud, aga talle näis ometi, et üks lihalik laps jumalaotsijat ainult segada võis, kui tal kindel pühakute jalge all.

Vabama käimise kohta oli Perpetual öeldud, et diakonid kogusid maksu. Maksja pidi jõukas olema, oli vist küll üks tundmatu ümber-

kirjutaja omalt poolt lisanud. Nii labast loogikat Bonifacius ei sallinud, ta jätab selle lahtiseks. Las paistku, et korjati koguduse liikmeilt, vaes-
telt ja orjakestelt, kellel endalgi midagi polnud — nii sai rohkem
tähendust ja varakristluse tagaõhatavat vaimu, kus võrdsuse idee vaes-
tele rõõmuks veel püsti seisis ja teda ei tulnud kõiksuguste sümbolite
ümber väänata. Vaesestunud perekonnast Bonifaciusel oli hõlbus anda
oma kerjusordu vaesusvannet, aga aus kadedus pesitses tal siiaajani
sees ning väetas pilamise õisi . . .

Kõige ilusam oli juurde kirjutada nägemustesse. Nägemus oli kord
vilksatanud läbi ammu surnud inimese pea ja selle jumalikkuse kohta
öelgu oma sõna Jumal, see polnud Bonifaciusesi asi, tema pani silmad
kinni ning kutsus kirjutatud nägemuse põhjal enesel samasuguse esile
— ja kui seal siis mõni pilt või üksikasi teistmoodi oli või täienduseks
tuli, siis polnud Bonifaciusel seda juurde kirjutades mingit põhjust
häbeneda, eks olnud see täiend Ülevalt antud.

Siin rõõmustas teda eriti püha Saturuse nägemus, mis oli isesugune
pühaku kõrge arvamuse poolest, mis tal enesest oli.

«Meie kannatasime ja väljusime lihast ja meid hakati kandma nelja
ingli poolt, kelle käed meid ei puutunud. Meie aga ei läinud ülespoole
selili, vaid otseku tōustes kallakut mööda . . .»

Taevariiki nägi see kirjanik suure kummalise valgusega rohuaiana,
kus kõiksugu lilli ja küpresse, milledelt vahetpidamata langes lehti kui
õnnistuse vihma. Ja kui neli peamist inglit neid nägid koos Perpetuaga
sisse tulevat, andsid nad neile au ja ütlesid teistele inglitele imestusega:
ennäe, nemad! Nagu oleksid nad taevasse eriti oodatud.

Ja kui inglid neid Issanda palge ette viisid, riietuti minnes valgetesse
stooladesse. See tõsiasi meeldis Bonifaciusesele väga ja ta mõtles, kas nüü-
disaegseid taevasseminejaid riietatakse juba tänapäevaselt ja ehk isegi
vastavalt seisusele või niisamuti vanarooma mantleisse, mis üsna eba-
mugav peaks olema. Ühest küljest oleks muidugi inglirätsepatel imelik
jälgida maapealseid moode, aga ka ammu väljasurnud riietusest kinni
hoida polnuks mõttekam. Ikka leidub veel inimesel maailmas asju, mille
üle pead murda, rõõmustas Bonifacius ja pistis sõrme suhu.

Ka Issanda — kas Poja või Isa või Kolmainsuse — ihulik kirjeldus
oli väärtuslik: hall inimene, kellel olid valged juuksed, nooruslik nägu
ja kelle jalgu ei olnud näha. Ja Issand puudutas oma käega Saturuse
ja Perpetua nägu ja nemad suudlesid Teda, nii et Saturus võis Perpe-
tuale rahulolevalt ütelda: «Sul on, mida sa tahtsid.»

Ja pärast niisugust au polnud enam imeks panna, et maapealsed kar-
jased Optatus ja Aspasius kurbadena nende jalgade ette heitsid ja palu-
sid silda ehitada maapealse koguduse ja taeva vahele. Ja nemad olid
piiskopi ja presbüteri vastu armulised, aga inglid ütlesid Optatusesele:
«Paranda oma rahvast, kuna nad tulevad sinu juurde nõnda nagu naas-
tes tsirkusest.»

Ja muidugi said nemad seal ka toitu rääkimata lõhnaga, mis neid
täitis.

Ja kuigi Saturus oma loo lõppu oli kirjutanud: «Siis ärkasin ma
rõõmsalt üles», nägi Bonifacius tema nägemuses tarvilikku jätku Per-
petua-loole, usklik lugeja sai teada, et Perpetua tõesti mitte ilmaasjata
kannatanud polnud. Ja siia tegi Bonifacius mõned väga jumalakartlikud

ja luulelised täiendused, mis aga Saturuse jutule sugugi liiga ei teinud, vaid rohkem imelist valgust ja rohuaeda puudutasid.

Mõnigi asi Perpetua-loos pani usinat munka mõtlema. Näiteks see, et kohut kristlaste üle peeti lahtisel foorumil. Veider komme, kui nende taganemist tõepoolest taheti. Keegi ei ütle kaaslaste ja inimeste ees oma tõest lahti, jonn ei luba, ennem läheb surma. Hoopis targemini tegid Bonifaciuse orduvennad, kui eksijat nelja seina vahel pigistasid ja rauaga mõjutasid ja alles hukkamise kui usuakti kõigi lõbuks korraldasid.

Kummaline oli ka Perpetua viimane nägemus, kus ta egiptlasega võitles, keda Saatanaks pidas. Ehk oli too sama egiptlane, kes hiljem, pidustuste ajal tantsis ja veiderdas — seda tegi ta ju ka unes? Aga see polnudki tähtis, Bonifaciust hämmastas selle kauniks ja õrnaks kirjeldatud naise mehelikkus ja julmus, millega ta unes oma vastast kohtles, teda sõdurisaabastega näkku tagus ja lamaja pead sõtkus. Ehk oli see jõhkra südamega ümberkirjutaja töö? Jah, egas Bonifaciusegi ajastu kõige õrnemast materjalist tehtud olnud ja üks võõras hoop võõraste näkku oli teinekord üsna mõnus ära näha — see tegi olemise lähedamaks.

Uurides vana ladina kirja, mis kohati mõttelt segasevõitu, kirus Bonifacius seda, aga kui lõpuks aru sai, tegi ta oma tekstis kõik veelgi keerulisemaks — et las järgmised näha kah mõistatamisvaeva.

Bonifaciusel oli siin mõni lisamise kiusatus. Ta oli kunagi kirjutanud ümber Kartaago mehe Tertullianuse kirju ja talle tuli nüüd meelde Scapulusele saadetud kiri: kuidas Tertullianuse teada saatnud südamega prokonsulite tumedaid ettevõtmisi välk ja maavärisemine, kristlaste kokkutulekuid aga ootamatu päikesepaiste. Poetaks õige sisse loodused tähendusliku mängu? Või paneks kirja ühe teise lisandi Tertullianuse põhjal: ta tuletas meelde, et Hilarianuse tagakiusu järelaastal olnud Kartaago mail ikaldus, mis olgu võimumeestele hoiatuseks. Kui paneks prohvetliku sõna Saturuse suhu, et ta foorumil ähvardas prokuraatorit näljahädaga, kui see nende vastu ülekohtune on?

Bonifacius kõhkles. Tertullianus oli kena mees. Mis sellest, et ta hiljem ketserite hulka liigitati, see ei keelanud tema teoseid pruukida ja teda kirikuisaks pidada. Nii oli suurte meestega ühtelugu juhtunud, teadis Bonifacius kiriku kasulikku korraldust. Olgu näiteks teine kartaagolane, Cyprianus, vana mees, kes ajas Peetruse järeltulijatega tühja jonnki ketserliku ristimise pärast.

Bonifacius ohkas punkti pannes ja vaatas kongilakke. Veel üks kauge naine oli talle lähedaseks saanud.

Perpetua martüüriumi pühitseti kogu kristlikus maailmas.

Oli ta saatus hea või kuri? Kui elanud inimese isiklikust seisukohast võtta, siis mis head varases surmas ikka on. Aga teisest küljest: üle tuhande aasta oli Bonifaciuse ajaks sellest nüüd möödunud ja teda mäletati ikka veel, kiideti ning ülistati, tema varal õpetati ja manitseti. Paar-kolmkümmend aastat jättis ta oma elust elamata, aga on see-eest aastasadu elanud tuhandete inimeste meeles ja südames. Ja seegi oli ju ometi elu. Isegi kui mingit igavest elu väljaspool seda maailma poleks olemas, mõtles Bonifacius. Jah, kui Perpetua oleks tollal taganenud ega oleks surma läinud, oleks ta nüüd ikka ammuilma surnud ja

temast poleks keegi midagi teadnud. Oli see tähtis või mitte?

Või oli inimesele koormav teiste tähelepanu ja veel nii kauaks, et hauaski rahu ei saa?

Jah, andis mõelda neid asju. Bonifacius pani sõrme suhu.

6

Kirjanik Josephus Pericola istus laua taga, musta kitli hõlmad korralikult üle tooli käetugede laotatud, ja näris sulge. Äranäritud sulle rootsu asetas lauale teiste kõrvale ritta ning luges neid aeg-ajalt üle. Üheteistkümnenda sulle järel laskis Josephus Pericola kuuldavale vägeva sõna, mis kõlas: «Krakeelenherrendonnerwetter!» või ka pisut teisiti. Selle sõna peale hõljus uksest sisse Theresa-Maria ja vaatas mehele osavõtlikult otsa.

«Miks vaevate ennast nõnda, Josephus Pericola?» ütles kaastundlik naisese. »

«Oo Theresa-Maria, ma ei tea ju, mis värvi on Kartaago valitsejakoja portaal. Ja nii ei saa ma sõnagi edasi kirjutada.»

«See on ju imelihtne,» sosistas Theresa-Maria õrnalt.

«Ütle siis ometi!»

Theresa-Maria tõstis silmad värvitud lae poole ning sosistas:

«Kohe, kohe, lubage, ma keskendun, juba ma näen, juba näen. Sinine.»

Selle asemel et tänulik olla oma elukaaslasele, urahtas Josephus Pericola tigidalt. Ta oli kuri, et polnud ise selle peale tulnud. Aga ta sülitas samas sullejäänused toosi, haaras kaheteistkümnenda sulle ja hakkas nobedasti kirjutama. Theresa-Maria kallutas pea viltu, vaatas õrna hetke oma loovat saamatukest ning läks kikivarvul välja.

Josephus Pericola kaheteistkümnendesse sulg tegi elegantseid viraaže, tantsis ja nõtkus valge paberi peal. Sündis üks nendest meisterlikest lehekülgedest, millest meie päevil nii vaimustuvad kirjandusõpetajad, vaesed koolijütsid aga piinlevad klassikatundides ilu käes. Aga võib-olla ei piinle ka, sest paraku kolis see lehekülg kiiresti tulevikus akadeemilise väljaande kommentaaride ossa, sest mõne aja pärast tuli tupp aähmi täis Theresa-Maria.

«Kallis Josephus Pericola!» hüüdis ta lävelt. «Ma olen eksinud. Kartaago valitsejaloss ei olnud mitte sinine, vaid roheline. Mulle tuli silmade ette hoopiski Antiookia valitsejaloss, aga nüüd pandi mu väetisse pähe tõde.»

«Kurat ja põrgu,» ütles õpetatud mees ja murdis ägedushoos pooleks kaheteistkümnenda sulle.

Alandlik Theresa-Maria tõstis käed rinna kõrgusele risti ja ütles aralt:

«Anna andeks!»

Mees rahunes pea ning silmitses haletsedes nurjunud ilu. Ta luges lehekülje läbi, huultel tardus naeratus, sügavhall silm sai niiske läike.

«Kuula,» ütles ta vaikselt. «Õnnelik naeratus suul, mängis hommikupäike Kartaago valitsejalossi helesinisel portaalil. Karniisikivide pikad varjud toonitasid ažuurse valguse rõõmu kuuluvat sillerdust. Kas

ARVO VALTON

harmoneeris puhaste pindade taevalasuur võimuka Hilarianuse läikiva palgega? ... Ja nii edasi.»

Josephus Pericola vaatas tunnustust ootavalt naiseks kehastunud luuleinglile otsa.

«Aga ehk jätkegi siis siniseks,» tegi Muusa argliku ettepaneku.

Josephus Pericola tõusis laua tagant püsti, silus hõlmad maha ja kuulutas:

«Ei, tõde kõigepealt!» ning kriipsutas kirjutatu jõulise tõmbega läbi.

Sellist mõrtsukatööd nähes astus Theresa-Maria kohkunud sammu ettepoole.

«Lõpuks on see ju vaid minu nägemus. Mida kindlat teame me öelda tõest!»

«Nägemuse saadab Jumal,» oli Josephus Pericola kõigutamatu. Ja alles nüüd haaras teda harras tunne meediumi vastu, kelle südame läbi Kõigekõrgem vajalikud ilmutused saadab. Aga mehelik uhkus ei lubanud liigutust paista lasta ning Josephus Pericola näitas oma luulevaimule käega, et see ära läheks.

«Tuleb roheliseks teha,» ütles ta ohates.

Naissugu seisab Jumalale lähemal, sellest on mitmeid selgeid tõendeid. Josephus Pericola oli uhke oma kaunile fantaasiale, aga ta austas tõde ning Kartaago valitsejakoja värv võis kas vanadest käsikirjadest või selgeltnägemise läbi teatavaks saada. Lahe ja südame järgi oli vee-retada pool vastutust tõenägemise eest abielunaise kandjatele õlgadele. Josephus Pericola oli loometöö vaevakoguse järgi kraadidesse jaganud ja sealt selgus, et Theresa-Maria tõevaatamine oli vaid tilluke osa sellest vaevast, mida tema ise pidi nägema kõike ülejäänut juurde fanta-seerides.

Ja ometi oli ta Theresa-Maria osaga nii harjunud, et muutus kannatamatuks ja pahaseks, kui naisel pilt silmade ette ei tulnud ning ta midagi öelda ei osanud. Ja kui Theresa-Maria nägi mõnda asja teisiti, kui tema vanadest koltunud käsikirjadest välja lugenud oli, siis parandas ta asja naise ütluse järgi. On ju teada, kui palju võltsinguid ja perutatavat väljamõeldist leidub endisaegsetes käsikirjades. Surnud kirja ei tohtinud ta eelistada elava inimese nägemusele.

Valgustatud mees vajus mõttesse. Ta laskis täiskirjutatud lehtedel läbi peo libiseda, väljavalatud vaimu kaalu järgi hinnates. Perpetua oli ta südame arm ja tema geenius hõljus ammu lahkunud naise kohal, keda püha surm iginooreks oli jätnud. Varakult oli see usus halastamatu naine pühaks saanud rooma ja kreeka rahva seas, aga uue aja kriitilisele ja valgustatud meelele sobivalt suureks kirjutab tema Josephus Pericola. Et ei lõpeks igavese Perpetua lumm pühakuid närtsitava moe sees, mis hiiglaslikku inimest looduse keskele seab.

Jumal jäägu selleks, mis ta on inimeste kahtlevais südameis. Josephus Pericola geeniuusest taassünnitatud pühak aga saab selga käsiloleva aastasaja rõivad ning näitab oma hingejõudu võitluses kiusatuste ja pehme liha vastu. Tema kirk saab mugavusest torisevale kaasaegsele puhastuseks, tema murdmatu meel tulgu häbiks pehkinud leplikkusele. Nüüd välgutab Mooses inimese viha, nüüd löövad apostlid maailma teaduse tõega vahule. Nüüd on ka õrnal Perpetual aeg end uhkena sirgu ajada.

ARVO VALTON

Ei alandlikkus määra Pericola Josephuse teoses Perpetua vaimu, vaid uhke vastuhakk puitunud tavale. Enam kui surmaminek tõe eest oli kirjaniku käsitluses selle tõe leidmine uhkuse ja ihumõnude kiuste. Tunda end omaenese orjatori Felicitase tõelise õena ja kristliku sõbratarina, näha oma meesorjasid kui vendi oli suurem kangelastegu kui astuda veretunnistajana üle teadmatuse läve.

Kui Josephus Pericola noorem oli, oli tema himu käinud nende toatüdruku Rosleini järele ja Theresa-Maria oli oma aimuse sees õilsalt kannatanud. Ja kui siis Josephus võtmistuhinas rahvameelsust täis sai ning puhta tüdruku kõigi atribuutidega oma vaimusilma ees aadli kõrgusele tõstis ja kõrgemalegi veel, siis oli see sündinud kõrgelseisja armulikkusest, andja õigusest, mitte aga looduse toimet pidi. Ja kui selge tema äratundmine ja platooniline armastus oma vireda rahva vastu ka polnud, ei suutnud ta ilma sisemise judinata mõelda, et ta võiks kõrtsis juua koos tatistava pööbliga, neid vennalikult sülelda või nendega ühest kausist süüa. Ja seda iseenesest — kui laias laastus lüüa — piinlikku asjaolu meenutades (ehkki ta nüüd ammu sellest üle oli ja oma eesõigusi enesestmõistetavaina võttis), pidi ta uhke patriitsi Perpetua tegu eriti hindama.

Ja oma Perpetuad ta armastas, kuidas saanuks see teisiti ollagi, kui ta temast kirjutas. Armastas vana mehe vaimujõuga, kõigi nende rikkalike kogemuste kõrguselt, mida mõistus talletanud oli. Kustumas oli liha kirgav tõus, ei kadunud aga meelte iha. Ammu läinud Perpetua oli igiüskõiksuse maailmas, aga jõulise Josephus Pericola kirglik kutse tõi tema vaimu maisesse sfääri, maapealse geeniuuse aju ja südame veri olid temast tulvil. Magusana elas ta vananeva mehe kujutlustes ja arm tema vastu polnud tuhmim nooruse segastest heitlustest. Seda tuhastavat kirge pidi tundma ka kauge aja lugeja ning tühiseikades tuhniv teadlane.

Josephus Pericola laotas oma mustad hõlmad akuraatselt üle toolikorju ning meelitas sõnaandjat vaimu ligi, et mitte väsida tühjas unistuses, hellas eneseanalüüsis, virvastes tulevikulootustes. Ega mõelnud ta kordagi, et liigest austamisest väsinud pühak peaks ükskord rahule jäetama tema tillukese tardunud õnne sisse.

7

Claus Kurznickeel istus tagumises reas, kokkupuutumine selle Perpetua segase looga oli tema olukorra ebameeldivaks teinud. Klubi liikmed astusid üksteise järel ette ja kinnitasid oma usku. Hea õpilasena ütlesid nad igaüks oma sõnadega, et Jumalat pole üldse olemas ja meie ei usu tema sisse.

Jaa, jaa. Öhtumaal on jumala idee loomulikku surma surnud, mõtles Claus Kurznickeel. Või oli idee siiski olemas, ideed ei sure ju jäljetult, ka nende kohta kehtib jäävuse seadus, nad lähevad ühest olekust ja vormist teise? Võib-olla on nende rituaal kurvem, eituses sisaldub eita-tav objekt ja sellega on neile jumal hädatarvilik?

Nii viisi ketserlikult mõtles Claus Kurznickeel müsteeriumil viibides ja süüdi oli selles püha Perpetua, kelle elukäiku ta oma kutsetöö tõttu

uurima pidi. Just temale oli antud «Üleüldises kirjandusloos» peatükk geniaalsest valgustajast Josephus Pericolast ning Claus Kurznickel ei saanud kuidagi mööda minna Pericola Perpetua-romaanist.

Alguses oli ta tahtnud sellest piinlikult vaikida. Siis tuli mõte seletada seda erandteost vanainimese veidrusega. Aga et plusspoolele liigitatud valgustaja ei kuulunud kritiseerimisele, oleks Kurznickeli väljastumine poisikeselikuna tundunud. Tähendab, tuli tõsiselt Perpetua kallale asuda. Esimeseks ideeks oli paljastada järjekordne kristlik müüt ning tõestada paari-kolme vastuolu kaudu, et sellist noort daami Ubia suguvõsast pole kunagi eksisteerinud ning et vananev Pericola on vaid ühe pühaloole õnge läinud, kusjuures oli mõnus ära näidata, et humanisti huvitas kõige vähem legendi religioosne sisu. Isegi Jeesus Kristusega oli niiviisi hakkama saadud, see oli geniaalselt lihtne meetod. Võis vilistada raamatutele, mis Jeesusest rääkisid, neid sai klassifitseerida usupimestajate sünnitiseks. Mõne teise isikunime ajalookaanonide võtmiseks piisas ühestainsast tsitaadist neljandas kaudsuses, kui õnnelikku uurijat ei huvitanud oma allikat kahtlustada erapoolikuses.

Ja ometi oli Kurznickeli meelest Jeesus Kristusel mingi romantiline hõllandus man. Seejuures oli nüüd ükskama, kas teda tegelikult oli olnud või mitte, oli ta lihtne surelik või jumala poeg. Usk temasse ja kirik olid kahe tuhande aasta vältel tõsiasjad, mida pole võimalik väärida. Kui Claus Kurznickel sai teada, et küpress võib elada kuni viis tuhat aastat, mõtles ta kohe, kas ta Palestiinas võiks toetuda sama puu tüvele, millele kunagi oli toetanud Jeesus. Jah, oli selles mehes midagi, mis südames elas. Ta ei olnud mõelnud Makedoonia Aleksandrile, Platonile, Hammurapile ega Echnatonile, vaid Naatsareti Jeesusele, sellele enese-kindlale tõugatule, lapsemeelsele geeniusel.

Iseenesest ei saanud ju Pericolale Perpetua kangelannaks valimist süüks panna. Ammuilma polnud kellelegi pähe tulnud süüdistada Michelangelot või Raffaeli nende teoste religioosse sisu pärast.

Claus Kurznickel vaatas kantsli poole, seal kõneles parajasti ülemredaktor doktor Volkswolf, Kurznickeli kongusninaline ülemus. Ta pritsis suust süljest kirge ja Kurznickel pidi teda imetlema. Targal inimesel on raske vananedes kirglikuks jääda, eluhoogu enesest kiskuda. Ehk polegi Volkswolf tark, mõtles Kurznickel. Jumal tänatud, akadeemilise inimese kohta küllalt aru, et suudab tegemisi segada ja pärast selle eest au ning kraade korjata.

Kurznickel silmitses klubi altarit ja mõtles ranget stiili silmas pidades, et nad on alles varaateistlikus ajajärgus, selles kõige puhtamas ja fanaatilisemas.

Kantslisse astus klubi president ja ergutas kooslijaid valjusti homileerima. Veel pole kõik Jahve vastu oma sõna ütelnud, tähendas ta. Claus Kurznickel tundis, et vihje käib ka tema kohta, kes ta juba paaril koosolekul oli sõnavõtust kõrvale hiilinud, sellega oma karjääri ohtu asetades.

Ehk tähendab see vanadust, mõtles ta, tundes tarkuse koormat. Milleks seda süütut vanakest, kes mitte ise pole ennast välja mõelnud, nii ägedalt rünnata? Kas nõuab mõni uus iidol trooni? Surnute vastu ollakse ükskõikne, ainult elavad paisutavad kirge, olgu tehtud või päris.

Võib-olla peaks ta neile rääkima Perpetuast? Kuidas ta seda teeks?

Mismoodi ta isegi sellesse varikujusse suhtuma peab, kelle inimlikkus vagajuttude toimetel ära on lahtunud? Olnud ta oli oma kristlike orjades ja Josephus Pericola oli temast üsna romantilise pildi maalinud. Tema surmas oli ehk peasüüdlaseks kirik. Kumbi see rohkem tapnud on, vaenlasi või oma lapsi? Kohut on raske mõista, süüd langeb väga paljudele, kuni laguneb pisiosadeks ja lõpuks eimiskiks. Kes janunes rohkem kristlaste vere järele, kas mõistmatu leopard Kartaago tsirkusest või kaugel keiser Septimus Severus või tulihingeline vagatseja Tertullianus? Kui töötanud neitsi haruharva julgus oma halli elukanga sisse ereda niidi kududa, siis sai ta kirikuisa käest söimata. Aga inimlikkus otsis tagakiususki väljapääsu kitsa lõhe seest, mille seinad olid ühest küljest laotud keisrite ediktidest, teiselt poolt igavese piinaga ähvardava kiriku manitsustest. Keskel vingerdasid loomulikud inimesed, kes ohverdamise asemel rahusedelid muretsesid ja kiriku ees konfessorite eestkostet otsisid. Ja ometi oli ju öeldud, et keisrile, mis keisri kohus. Ja kuni see partei võimule trügis, leidis ta skismasid vasakult ja paremalt, hereetikuid sünnitas võim, mitte tõde. Ja kohe, kui kristlus oli võimule tulnud, langes Jupiterile ustavaid ja sünkretis-
miaegsed kultused hävitati.

Kõigest sellest oleks Claus Kurznickel võinud rääkida, kuid lihtsamelsete karjaste tee ateismimessiase juurde on õilsam kui Hommiku-
maa tarkade oma.

Ta tõusis püsti ja liikus kantsli poole. Ta ei saaks kirjutada peatükki Pericola raamatust, kui eitaks Perpetuad. Vähe sellest. Kui ta ei armastaks teda, oleks tal võimatu mõista Perpetuad ja Pericolat. Salapärase mehhanismi toimetel pöördub uurimistöös ka kõige kriitilisem suhtumine varjatud ülistamiseks. Juba see, et ta kirjutab Perpetuast, saab tema tunnistuseks ja auks, teadis Claus Kurznickel altari poole sammudes. Ta ütles:

«Suur Josephus Pericola on kirjutanud romaani kristlikust pühakust Perpetuast, kellel on ajalooline põhi. Kuidas peab üks ideekindel inimene sellesse suhtuma? Kuigi me Pericolat ei saa just jumalaeitajaks nimetada, on tema valgustuslikud ideed meile ometi lähedased. Ning sellepärast tuleb meil püüda hinnata iga olnud fakti sellisena, nagu me seda oma klubi veendumuste kohaselt näeme. Perpetua oli oma ajastu ohver, Pericola oli oma ajastu ohver, ja ka mina, kes ma Pericolat kirjanduslukku sean, olen sedasama. Kiriku süsteem oma ainuõigsuse otsas oli jäik ja halastamatu, see hukutas ta enese jüngreid. Olgu see meile teadmiseks ja hoiatuseks. Rohkemat ei või ma öelda. Jumal on muidugi igasuguse väljaspool inimest asuva ja teda mõjutava jõu idee, alates elektrist ja lõpetades vaimusähvatusega, seega pole teda olemas ja meie ei usu. Aamen.»

Claus Kurznickel sammus piinliku kohmetusega kohale. Tema nime taha tehti plussmärk ja ta oli enesele mitmeks ajaks ausa inimese nime lunastanud. Südames armastas ta praegu Pericola sünnitatud helepruuni-helesinist Perpetuad ja tundis rõõmu selle naise kunagisest õnnest.

LAIAS LAANES

Alutaguse laias laanes
elas vanapoiss Kirve-Kaarel.
Raius puid ja toimetas üksi,
kuni sõredaks kulusid püksid.

On kirjanduses asi klaar:
töömehe kulund püksipaar
ei kõlba kangelase jalga.
Ka meie moodsal lugejal
võib mõte pähe pugeda,
et aukus pükstest lollus algab.
Nii sunnivad mind aeg ja aine:
«Su Kaarlil tarvis võtta naine!»

Uitas Kaarel kui Ahasveerus.
Naine küll... Aga metsakeerus
polnud tüdrukut üheski talus.
Püksipaikajad kandsid tanu.

Meil tuttavad on Kaarli lood.
Võib külas naissoost pedagoog
nüüd seada poisse pingeritta.
Teab noorukene traktorist,
et naisevõtt on lausa rist.
Sa velskriplika järel lippa
ja kui ka see ei ole püütav —
maal jäädkki vanapoisitüükaks!

Kaarel läks otsima vabu totse
Sootaha. Sõnas talus ta otse:
«Aitab sitaveotüdrukustki,
kui on käed ja elamislusti!»

Mu Kaarel muidugi on mats.
Ent kuulakem, kui moodne Ats
teeb naistest juttu sõpradega.
Poiss k ä r u koju lükkab peolt
ja tunnistavad muudki teod,
et ümbritsevad a s j a d teda.
Ei tütarlaps — õrn elusolend —
au sees meil ammu enam ole!

Sootaga peremees kambrisse kutsus
karjateenija Teele, sagraise mutsu.
Vahtis see Kaarlit. Ja ütles Kaarel:
«Lähme siis . . . Valges koju saame.»

Eks naisevõtuprotseduur
ja pulm või kesta mitu kuud.
Ei sellest tingimata johtu,
et värske abielupaar
me mõistusrikkal Maarjamaal
ei lähe homme rahvakohtu.
Näeb lahutuste suurest arvust,
kui kindel tulevik on armul!

Kõndis Kaarel ja Teelest plika
sidis järele. «Oota ikka!»
tema palus, kui jalgu löid juured.
Mees aga käis, nagu ei kuuleks.

Õrn lugeja, mind vabanda.
Tean, seda Kaarli-paganat
moraalselt kasvatada tuleks!
Kas ajalehe läbi ta
maatasa teha häbiga
rubriigis «Meie viimsed mured»?
Või pilkenurgas «Asja ümber»
meest hurjutada mitmekülgsest?

Juhtus siis nii, et ojja sadas
Teele purdelt, kust üle viis rada.
Vesi hauas keerutas totsi,
kuni Kaarel abinõu otsis.

Ees ootab purdeid libedaid
ja kukkumisi kibedaid,
käi pulmateed või värsse trüki.
Kui sa ei oska ujuda,
võid põhja minna sujuvalt,
ei keegi sulle appi tüki.
Ja meie noorpaar — hoidke irved! —
ei ujund paremini kirvest.

Tüdrukule kaldale siiski tõi Kaarel,
nokani märg nagu uppunud kaaren.
Ise ta lausus: «Sa paistad läbi...
Vääna end kuivaks... Mis siin häbist!»

Kui kriitikul on kadund lust,
võib-olla kinni hakkab must,
et jälle voodi-teemal kiimlen.
Tilk kannatust! Ma lisan vaid:
nad heinaküünis varju said
ja kõnelesid rahva iibest...
Noh, kui nad seal ka lapse tegid,
ma usun, peast nad polnud segi!

Jõudsid ka koju taati-eite.
Rühkisid tööd teha aastast teise.
Kasvas tütar kui hernetera.
Ainult lapse viis autojuht emalt.

Kuid see on juba eri jutt.
Ma lõpetades kriitikut
end palun mõõta kohtu keeles.
Ei röövlitööd, ei vargust siin.
Ma üksnes ära ajasin
J. Smuuli vormi. Kaarlilt-Teelelt
sain fakte juhuslikult ka veel.
On sõna lugejatel.

Aamen.

Endel Tennov

KAKS MAAMÕÕTJA LUGU

Heinakuhi

Oli kõige sügiselikum sügisaeg. Mitte veel üksainus umbporisus, mis kuulub pigem talve juurde — ootusega lohutava lume järele. Loodus heitis viimaseid pilke tahapoole, kuldsesse sügisse, mille kahvatute riismetena ripnesid sookaskedel üksikud kollakad lehed. Aga õhk oli väga karge ja selge.

Istusime Kallega laia peakraavi vallil, mahaliibunud punakal rohul. Paarkümmend meetrit eemal valli all põksus tasakesi Kalle sajahobujõuline traktor. Tasakesi, kuid võimukalt. Minu teodoliit, mis seisis traktorist vähemalt kümnekonna sammu kaugusel, võnkus mootorituksete rütmis, okulaaril peegelduv valgushelk hüples, nagu plingiks kauge majakas. Heinamaa sitke kamar varjas üsna püdelat põhja.

See oli kunagine metsaheinamaa, aja jooksul ikka enam ja enam võsastunud, nüüdseks oli võsast mets kasvanud ja heinamaad leidis veel vaid lapiti. Neilt lapikestelt oli üksikute vikatitäite viisi, väikeste seljatäite kaupa ometi kenake heinakuhi kokku kogutud. Siia kõrgele vallile paistis kuhi selgesti kätte, seisis ühel avaramal legendikul kõhukalt ja mõtteisse vajunult kaame sügispäikese all. Vaatasin murelikult põlvedele laotatud plaani, võrdlesin kõlvikupiire nähtaval maastikul. Paistis tõesti, et kogujakraavi trass, mille me kohe maha märgime ja mille siis Kalle oma võimsa masinaga puhtaks lükkab, suundub otsekohe heinakuhjast läbi. Rääkisin oma murest Kallele.

«Ah mis!» hüüatas noormees. «Juurija tõstab sihukese kuhjaköksi ühe ropsuga maast lahti. Viskab kõrvale nagu takukoonla!»

Märkasin, kuidas too kujutluspilt Kallet elustas. Siiani oli ta pooleldi lebamisi konutanud kraavivallil nagu raske puunott. Sinistes tekaspükstes ja määrdunud ketsides pikad tugevad jalad lõdvalt välja sirutatud, ülakeha toetav küünarnukk üsna maasse vajunud. Nüüd korraga pingestus poiss üleni. Küünarvars pikenes märgatavalt, õlilaigulise nailonjopi all paisus kumer rinnakorv. Ruuge juuksesasi parajasti moodsalt pikk, kõhn päevitunud nägu mehiselt sarnakas ja lõuakas, tumesinised silmad aga vaatasid mulle otsa lapsemeelse innukusega. Poiss nagu noor jumal, mõtlesin. Ja sada metalset hobujõudu tuikas tema selja taga, nad olid minu pilgujoonel otsekui üks ja sama. Praegu puhkele loidunud jõud, aga tarvitseb vaid liikmed välja sirutada, see lihaseline käsivars masina käigukangiga ühendada, toekas jalg gaasi-

ENDEL TENNOV

pedaalile suruda, ja puud kerkivad vöbisevast maast, heinakuhi lendab kõrvale nagu takukoonal... Silusin põlvedel fotoplaani valguskoopia pisut kortsunud paberit. Kas mu käed tõesti värisesid? Ei, kraavitrassi pole võimalik suvaliselt nihutada. Trass on pikk, väike kõrvalenihutamine siin alguspunkti lähedal moodustaks projekteeritu suhtes lubamatult suure nurga, sirgjoone lõpul tuleks välja koletu mõõtmisviga.

Kalle tõusis istuma, väristas õlgu. Võib-olla hakkas tal vilu? Ikkagi sügav sügis juba. Aga võib-olla ei suutnud ta enam kuidagi maha suruda nüüdsama tekkinud tegutsemiskärsitust? Vaataski noormees üsna igatsevalt traktori poole. Ma mõtlesin, et kui õige jutustaks Kallele... See üksildane heinakuhi on mulle ometi kaunis lähedane, miks ei võiks ma temast töökaaslasele pajatada. Istuksime veidike, ilm pole sugugi külm. Päike veel soojendab ja seda lõbu pole enam kauaks. Aega on meil ka. Jõuan mina mitu korda maha märkida ja Kalle trassi puhastada, enne kui ekskavaator pärale jõuab. Jutustaksin, kuidas ma ühel kuunal tuuletul päeval sellesama kuhja kokku hangusin, parmud ja muud mutukad puresid koledasti, kõrred torkisid leemendavat ihu. Aga sellest polegi ju midagi rohkemat rääkida!

Leemse memmest, temast oleks küll pajatada. Tema oli vikatiga palju legendikulappe üle käinud, enne kui kuhjajagu heinu loogus maas. Oli kaarutanud ja riisunud ja hulga väikesi saokesi rehaga kokku kandnud. Parajalt nii väikesi, et ise jaksas kuhjamaale vedada. Kujutlen, kuidas ta vedas, kuhjahao otsad kramplikes soonilistes pihkudes, kõhnad õlanukid püsti, hõredad hallid juuksed kleepunud vana pärgamenti meenutavale näonahale. Ja kaugelt tuli vedada, legendikud olid väikesed ega asunud mitte just ligilähestikku.

Aga kas kõik see Kallele ülepea midagi ütleks? Paneks õlgu kehitama. Niiviisi heina teha — tänapäeval, masinaajastul! Igal hädavaretsel on muidugi oma lugu, just äpardumised olevat eriti kordumatud, kuid ka kuulaja pole kaugeltki ühenäoline. Kallel ei ole veel ükski kõneväärne ettevõtmine luhta läinud. Alles tuli sõjaväest, ja juba eesrindlane. Sügisel annab töötasuna koju vedada nii raha kui vilja, ka rammusat põlluheina, kui soovi on... Jälle väristas noormees õlgu ja rapsas püsti tõusta.

«Vilu poeb põue. Sihitikud alles tegemata...»

Õigus jah. Mina oleksin pidanud talle töö kätte juhatama, selle asemel arutlesin endamisi, et Leemse memm elab kaugel, meie töö ei anna mahti talle sõna viia, ei luba oodata, kuni ta kuskilt vankri ja hobuse hangib. Pealegi pole praegu kellegi heinaveoaeg. Vankrirattad võivad koormatagi mõnesse lodusse rummuni lõikuda.

Ka mulle tikkus külmakõhedus ligi. Kalle silkas kahemeetrise sam-

mudega üle mätaste, haaras traktorikabiinist kirve. Juba võpatas noorukese kase raagus latv, teine, kolmas, neljas. Täpsete, lustakate löökidega laasis noormees oksad, teritas tüveotsad ja kooris ladvad helevageks, silmale hästi nähtavaks. Ta seisis harkisjalu punakas rohus, reibas juuksesalk hüples laubal, kirveteral välkles kahvatu päikesepaiste. Mulle on alati pakkunud mõnu vaadata osavat, tarmukat töötgemist. Ent nüüd jäin üha nukramaks. Iga kirvelöök, noore jõurikka keha iga järgnev liigutus toob lähemale tolle matsaka kuhjaisanda mõtetetu lõpu. Kui palju selliseid, just nimelt selliseid juhuste kiuslikke kokkulangemisi on Leemse memm pidanud üle elama! Heinakuhi on tegelikult üsna tühiasi. Kui võrrelda näiteks vanima poja, ainsana veel ellujäänud lapse kojusaabumisega. Poeg ilmselt tegi väikese kõrvalhüppe, võiduka korpuse tee läks mööda suurt maanteed, Leemselt nelviis kilomeetrit. Memm ise otsis parajasti erariidehilpe kolmele kokkavarisenud armee sõdalasele. Need ärahirmutatud mehehakatised, alles koolipoisist sõjakaotajad, istusid aidaseina ääres pingil, ja küllap mitte niivõrd kurjusest, kuivõrd äkilisest kohkumisest panid Nõukogude armee seersandile tule peale. Nii langes viimane poeg jalgvärava ees, just samas paigas, kus ema kolme aasta eest talle lahkumismusu andis.

«Viis poega oli, tütreid mitte üht. Kaht poega sain ise matta. Selle viimase päris sõja lõpul ja kõige noorema sõja alguses. Kindlustustööll jäi kopsupõletikku. Teiste kondid ei tea kas saidki kõik maamulda seal kuskil Ukrainas ja Velikije Lukis ja Poolamaal? Vanamehe matsin sakslaste ajal. Aga kes mind ükskord matab?»

Kes Leemse memme matab, see on tõesti küsimus. Olin tema juures korteris umbes kuu aega, selle aja jooksul sain teada hulga selliseid kokkusattumisi, mis ainult Leemse memme näivad jälitavat, mis tema elulõppu aina üksildasemaks teevad. Kolhoosi esimeheks juhtus just seesama mees, kes omal ajal riigilaenuvolinikuna Leemse perenaisega raksu läks. Kolhoosnikutele maksti normipäevade eest ainult seks puhuks, kui riigilaenu tellimus tuli täita. Raha ennast nad ei näinudki, allkirjade andmine moodustas sellesinase maksupäeva ja linnameestel oli allkirjade saamisega kiire. Aga Leemse memm tegi viivituse sisse: «Riigilaen on ju vabatahtlik. Ma mõtlen veel seda asja.» Volinik hoiatas: «Ei maksa niimoodi agiteerida, selle vastu on meil mõjuvaid abinõusid...» Kehvast otsast alustas vastutav ametnik, Leemse memm oli kurja palju näinud ja kurjaga pahuksis, tema juures oleks heaga kaugeemale jõutud. Ta võttis ähvardavad ütlemised vapralt vastu ja lõpuks ei tellinudki riigilaenu. See oli üpris ainulaadne juhtum, ühegi teise piirkonna volinikul polnud vaja sellisest äpardusest ülemustele ette kanda. Volinik teenis saamatu mehe maine ja Leemse memm kui süüdlane selles teenis tollelt mehelt eluksajaks enda peale vihavimma.

«Kümme sihitikku. Alguseks aitab, mis?» Kalle oli kerkinud mu ette nagu sammas.

Muidugi aitab. Poiss teab väga hästi, et sihi esialgseks mahamärkimiseks piisab kahest tikust. Siis on sirgjoone ots paigas, mina võin minna oma teed, Kalle pikendab trassi nii kaugele kui vaja. Pikendab ja puhastab, lennutab kände ja elavaid puid, kivimürakaid ja heinakuhje, ka heinaküüne, kui need tee peale peaksid sattuma. Nagu tankistide kooli õppused, mida ta mõnikord säravail silmil meenutab. Miski ei pidanud mehi ja masinaid, kopsakad kivihoonedki nagu nuusati teelt, puulobudikest rääkimata. Võimsuse poeesia. Luulerikkam kui mäslev meri, sest seda sa vaatad kõrvalt või hulbid abituna tema pinnal, aga ülijõulises mõirgavas masinas oled ise meri... Ma vaatasin kärsitult ootavat Kallet pika pilguga. Tuli meelde, kuidas ta hiljaaegu töökäsu pärast jaoskonnaülemaga pahutses. Ütles krõbedaid sõnu kantseleimeeste kohta, kes töötajate arvel kokku hoiavad ja kannuseid teenivad. Hinde vahe oli vaieldav ja mitte kuigi suur, lühikesest ägedast sõnasõjast tuli Kalle võitjana välja. Mõtlesin nüüd: kui noormehel oleks olnud mängus kogu töötasu, nagu Leemse memmel toonases riigilaenukampanias, mismoodi ta siis oleks enda eest välja astunud? Ja kui tema vastas poleks seisnud mitte pisiprobleemidest koormatud jaoskonnaülem, vaid võimu esindaja?

Ei, sellised asjaolud polegi võrreldavad. Möödunud aeg ei ole muutnud suhteid mitte üksikute osade kaupa. Mees, kes Leemse memme kiusamast ei unusta, rähkleb ühe kolhoosi keeruka argipäevaga, see käib tal tihti üle jõu ja kättemaksuhimu ei lahenda mitte kui midagi. Ülim, mis saavutatud, on Leemse emalt heinamaa äravõtmine. Aga vanamemme vikat otsis lehmaheina kust juhtus ja kokku ta selle sai...

Märkasin, et Kalle vaatab mind juba päris etteheitvalt. Päev veereb, pagana pihta, hilissügisene päevajupp!

Tõusin ohatas. Pole minu võimuses kätt ette panna juhustele, mis Leemse memme kulupea kohal ikka nõnda täpipealt põimuvad. Tõstsin teodoliidi vallile, sihtisin hoolega olemasoleva trassi joonele. Kruttisin jalakruvisid meelega kaua ja põhjalikult. Ripplood langes täpselt nurgavaia keskele, vesiloodide mullid olid kenasti paigas, kuid ma sättisin ja sättisin ikka veel. Kalle seisis ootel nagu pingul vedru, üks sihitikk väljasirutatud paremas käes püsti, teised puntras vasema kaenla all, kirves vartpidi jopehõlmade vahel. Nii. Pöörasin pikksilma noormehes suunas. Sihtisin pilgu nurgamõõtja okulaari. Kruvisin jälle viimase põhjalikkusega. Kallel oli kogemusi, ta oskas juba pikksilma suuna järgi enam-vähem täpse koha sisse võtta. Viimistlesin vaid pisut kätega vasemale-paremale osutades, ja pikksilma niitistik paikneski täpipealt sirge sihitiku keskkohas. Langetasin hooga mõlemad käed,

Kalle surus tiku maasse. Osavalt surus, latv ei nihkunud sugugi kõrvale nagu harilikult juhtus, polnud enam midagi viimistleda.

Teise sihitiku pani Kalle juba oma silma järgi, teodoliidi ja esimese tiku joonele. Volksas joosta ja hüpata mälikul maal, mängeldes laastas terav kirves vaadet takistavaid võserikke ja parajad puuhakatisedki langesid hoobilt. Mina aga kummardusin ikka veel teodoliidi taga. Kruvisin pikksilma läatsi kaugemale nägemiseks, otsisin vertikaaltelge pidi siitsamast jalge eest kuni kauge kahvatusinise taevarannani, kuid heinakuhja vaateväljale ei ilmunud. Ajasin ennast sirgu. Kallel oli juba neli sihitikku paigas. Vaatasin nende sirget rida ja korraga hakkas soe ning lahe tunne. Silmamõõdu seadmine kõlvikupiiride järele oli siiski mõnevõrra petnud — tegelik trass läks heinakuhjast mööda. Piisavalt nõnda kaugelt mööda, et hea tahtmise korral sai nii trassi puhastades kui ka ekskavaatoriga kraavi kaevates vanainimese töövaeva säästa. Hüüdsin kohatult kõva häälega:

«Mööda läheb!»

Kalle sörkis minu poole. Siht oli kindlalt paigas. Kirvega polnud enam midagi teha. Kohe masinale täied hääled sisse, ja juurija helkivad hambad sööstavad maasse. Noormees ei läinud siiski otseteed traktori suunas, tuli minu hüüatuse peale, millest ta seal eemal aru ei saanud.

«Mis mööda . . .?»

«Heinakuhjast läheb mööda. Ainult õige pisut ettevaatust! Ekskavaatorijuhiga räägin ise . . .»

«Ahsoo . . .» Missugune pettumus kõlas noore mehe hääles!

Ma kokkusin algul. Siis muigasin endamisi. Ei taipu isegi, mida seal muiata oli.

Kalle torises:

«Ettevaatus, jah . . . Passi muudkui peale, kuhu puud kukuvad. Kui kännujuur läheb otseteed selle kuhjaköksi alla, mis siis? Roni traktori pealt maha, sopra mudas, raiu kirvega. Mis töötegemine see niimoodi on? Ülemustel hea nõuda . . .»

«Aga võib-olla ei lähe?»

«Misasi? Kuhu?»

«Kännujuur otseteed selle kuhjaköksi alla . . .»

Kalle löi käega, lonkis traktori poole. Just nimelt lonkis, ei jälgegi enam äsjasest tarmukusest, kärsitust tööootusest. Koguni masina võimas metallsüda kuuldus nagu loiumalt, ükskõiksemalt tuksuvat. Noh, aga mina selle eest tundsin vaieldamatult, et midagi on õnneks läinud. Aitab sellestki üheks lühikeseks sügispäevaks. Ja peagi on Kalle heinakuhjast möödas ning selle väikese häiriva kõrvalasja unustanud . . .

Õöd vanas majas

Kui aga pimenes sügavalt, algas see jälle.

Õigupoolest ainult rotid, muud midagi. Tõenäoliselt suured rotid, nende jooksumme lae peal oleks võinud pigem omistada kassidele. Võt-võt-võt-võt-võt. Aga nii palju kasse pole ümbruskonnaski näha olnud. Ja kassid jooksevad vaid suurima vajaduse korral. Kuid miks rotidki nõnda järelejätmatult võdistavad? Kes neid ühtejärge taga ajab?

Mina nüüd juba aimasin, mis loomakesi häirida võib. Kunstnike abielupaar teispool õhukest vaheseina ei teadnud midagi, nad rähklesid rahutus unes, teinekord kostis öös vaikselt ja imeselgesti: «Mis nad ometi lehivad? Mõistlik loom otsiks toitu, need jooksevad end hoopis õõnsaks.» Rääkis ikka naine. Eriliselt kaunis, puhta kõlaga hääli oli tal. Ma ärkasin alati, kui ta sõnakesegi lausus. Ka siis, kui ta vaid kannatamatult ohkas. Ma ei uinunud vist üldse kuigi sügavalt, see oli kummaline mitmekihiline uni. Keha pidas hädavajalikku puhkust, meeled aga hoidsid ümbrusega erksalt kontakti. «Hommepäev pakime asjad, eks ole, Valdo. Ma ei kannata enam välja!»

See otsus tegi mind nukraks, tükil ajal ei suikunud ma enam kehaliseltki mitte. Kell oli pool kolm. Võt-võt-võt-võt. Kunstnike noorpaari saabumiseni oli mu öösine meeltekontakt selle vana majaga sootuks teistsugune. Üksikasjades käsitamatu ja kõva pinge all. Nüüd oli kõik reaalne — rotid lae peal, inimhääled teisel pool seina. Polnud nimetatud aimlemist, et ma ei viibi toas üksi. Kui pöörasin näo seina poole, tundus, et kohe-kohe raputatakse mind õlast, teistpidi aga ootas hinge kinni hoides, millal mu ninast kinni võetakse. Kui naabrid lahkuvad, tuleb ka vist minna... Oh, missuguse jamaga inimene ennast vaevata oskab! Oleks veel, et ka kunstnik või midagi sinnapoole, ise maamöötleja, asjaliku elukutsega kodanik. Hakka kaugelt tööobjektile käima, nagu mu abiline vana Kustas käib. Mine siit ruumilahedusest kuhugi kitsasse toanurka...

Hommiikul polnud kuidagi võimalik öiseid meeleolusid ette kujutada. Kõrge taevas ühegi pilveta ja väga sinine. Päikest ennast polnud veel õuele näha, jäi elumaja sammaldunud roogkatuse taha, kuid tema helendust olid kõik kohad täis. Mahlakas kaste kiiskas õuemurul lausa pimestavalt. Muruks võis küll nimetada vaid kummelikollast lapikest trepi ees, mujal vohas poole sääreni ulatuv aedmalts, piima- ja kõrvenõges, sekka matsakaid karuohakaid.

Paljajalu, teksaspükste otsad kohemaid põlvini märjad, läksin kuuri alla. Leidsin sarikapennil rippumas mõned kitsaks kulunud ja rooste-

tanud vikatid. Valisin kõige kobedama, aknalaual ämblikuvõrkude rägäs leidus ka Luisutükk.

Tööriist polnud suurem asi, kuid töömees seda hakkajam ja nõretav kaste muutis paksu rohu erakordselt pehmeks. Varsti oli õu lage ning niitja vaev tasuti rõõmsa hüüatusega: «Oi, siin hakkab päris inimlik välja nägema!» Seisatasin vikatilöele toetudes, mu pingutusest õhetav nägu pidi vist küll õnnelik paistma. Äärepealt olin ütlemas, et siin läheb ühtejärke inimlikumaks ja pole vaja kuhugi ära kippuda. Ent sain veel õigel ajal suu lukku, muidu oleksin ennast kahekordselt reetnud: et öösel kuulatasin kõrvaltuppa ja et hommikust pealehakkamist ajendas kitsas eesmärk... Ka mees ilmus trepile. Viipas mulle sõnatu tervituse, minu tööd aga justkui ei märganudki.

Mees ja naine olid suuresti teineteise vastandid. Naine väike sale-dake, liikuv ja erksa reageerimisega ümbrusele, mees kohmakavõitu, pikk, paks ja prillidega. Ehtne ametnikutüüp, kunstiinimeseks oli teda üpris raske pidada, isegi habet polnud tal. Nende pildid, mida nad iga päev kaunis hulganisti, justkui teineteise võidu maalised, olid ka erinevad. Naise omad pillavalt värvirikkad, mehel nagu tõsised järelemõtlemised nähtava üle. Piltide koha pealt ei mõistnud ma siiski kuigi-võrd otsustada, aga isikuna meeldis naine mulle rohkem. Täna hommi-kul eriti.

Ingrid, jah, oli naise nimi. Valkjad juuksed lahtiselt õlgadel, liikus ta nobedasti nüüd nõnda avaraks muutunud õuel. Napsas pinumaalt peotäie kuivi oksaraage, kadus nendega kööki. Pole vist vaja lisada, et ma kiirustasin vikati äraviimisega ja võtsin platsi raiepaku äärde. Valdo nühkis hoovi taganurgas hambaid, turtsus ja sülitas metsistunud sirelipõõsasse.

Siis tuli Ingrid lagedale ideega, et kuna nüüd õu on selline nagu on, joome hommikukohvi siinsamas. Aeglane mehemürakas sai ka endaga enam-vähem valmis ja koos kandsime köögilaua välja. See oli mitme inimpõlve vanune piklik ristjalgadega laud, värvimata pealispind küürimisest sooniline ja oksamuhklik. Paigutasime ta võimalikult majaseina äärde, sest päike hakkas juba üle katuseharja ronima ning paistis tulikuumalt sellelgi varasel tunnil.

Õigupoolest oleksin ma pidanud juba vähemalt teel olema. Vana Kus-tas on kindlasti kohal, ootab ja igavleb ja puhuti siunab ka, sest meil on ikkagi tükitöö. Olgu pealegi, küll ma homme ja edaspidi lähen jälle õigel ajal, kuivanud sepikunukki teel nosides. Täna kukkus iseendast nagu mingi püha välja. Elukangas on valdavalt hall, pisut erksamalt muustrilt ei tohi ometi pilgul lasta pealiskaudselt üle libiseda... Ning varsti me istusimegi vana, auväärsse laua ääres, ka istumise all igati

etnograafilised järid. Laual kange lõhnav kohv, õhukesed juustu- ja vorstilõigud, keedumunad. Ingrid ütles välja täpisealt minu mõtte:

«Praegu ei taha kuidagi uskuda, et öösel oli kindel ärapagemise plaan.»

Mees kehtas vaevumärgatavalt oma toekaid õlgu.

«Pidime ju maja ära ostma. Nii odavalt ei saa enam kuskilt.»

«Aga need rotid!» mossitas naine.

«Neist saadakse ka jagu. Näiteks sanepidjaama abiga.»

«See kõik on kuidagi nii . . . ebaesteetiline!»

Mees mälus suutäit põhjalikult ja kombekalt, siis lausus:

«Rotid olevat väga intelligentsed loomad.»

«Oh!» hüüatas Ingrid. «Küll seda intelligentsust muudkui avastatakse! Delfiinidel ja ämblikutel, hiljaaegu lugesin kuskilt, et sigade vastu oleme kaua olnud ülekohtuselt eelarvamuslikud. Varsti enam lolli looma ei jäägi.»

«Peale inimese,» lisasin omalt poolt.

«Peale inimese — pidin just ütleva . . .»

Minust hoovas läbi soe laine. Ennist avaldas Ingrid täpisealt minu mõtte, nüüd mina tema oma . . . Aga Valdogi jõudis aeglasel moel samale arvamusle:

«Peale inimese . . . Muidugi. Kui inimsoo käsutuses on hiilgavalt taipavaid päid, kõiksugu uurimisasutusi ja jumal teab mida ja kui sellest kõigest hoolimata läheb tema tee sissetallatud radasid pidi, siis on ta kokku võttes lollimast lollim loom.»

Pingutasin tähelepanu, et sõnade asjaliku sisuni jõuda, kuid üsna tagajärjetult. Ingrid näis olevat samaga kimpus, ta küsis:

«Mis radasid pidi . . .?»

«Noh, eelarvamusel ja kõik selline . . . Enesekeskne olemine muu looduse suhtes. Nüüd on see muutumas koguni masinakeskseks. Täiesti seaduspäraselt, ma arvan . . .»

Aimasin kohe, et ega ma tema jutust targemaks saa, ja vaatasin kella. Kohkusin kaunist. Ingrid ütles:

«Kiirustate . . . Pidin just küsima, et miks teie abiline siin korteris pole. Kaks tühja tuba veel. Koos töö käies poleks vaja kella pealt kokku leppida. Teie amet on ju nii vaba, omaette . . .»

«Vana Kustas, mu abiline, tähendab . . . Ta on siitkandist pärit. Tahab ehk tuttavate pool olla . . .»

«Tuttavate pool! Üleeile õhtul või millal see oli . . . Tulime Valdoga linnast. Teie töömees kobis öömajale — sea- või kanalauda peale!»

Kortsutasin kulmu. Noore nägusa naise tähelepanelikkus mu töökäimise korraldatuse vastu ei meeldinud põrmugi. Tundsin, et ta vaatab mind kõrvalt. Ingrid istus nimelt laua otsas, meie Valdoga vasta-

misi külgedel. Tühjendasin kohvitassi kolkunud põhja, silmanurgast nägin, et Ingridi küsiv pilk püsib tõesti mu näol. Viimati arvab veel, et maamõõtjad on nii suured saksad, et abitöölistega korterit ei taha jagada!... Pääsesin kimbatusest Valdo läbi. Ta lõpetas eine, lükkas kohvitassi ja plastmassist võileivataldriku kõrvale, pühkis taskurätiga põhjalikult suunurki. Seejärel puhastas prille, ise arutledes:

«Pööningurotid ehk aleksandria rotid. Meie maal ei tohiks neid üldse olla...»

Ingrid naeratas, mulle tundus, et veidi nagu virilalt. «Võib-olla ei ole tõesti mitte?»

Mees toetas küünarnukid lauale ja kehtas õlgu.

Mul oli nüüd juba väga kiire, kuid Valdo tõsimeelne arutus, eriti see rahnrahulik olakehitus jäigastas mind kummaliselt. Sulgesin silmad. Hetkeks ei olnud enam säravat hommikutundi, üha kõrgemale kerkivat päikest, mis õlgu vaieldamatult kuumutas. Oli augustilõpu öö, kaugete tähtede sira ja maa peal loendamatutest varjudest läbikootud tihke pimedus. Käsitamatult elevil ja pinevil vaikus vanas majas, kuuled oma hingamise ja südame töö pisimaid üksikhelisid... Avasin silmad mõningase pingutusega, Ingridi selge hääl kostis kuidagi lõbusalt-närviliselt:

«Siis peame maja ilmtingimata ära ostma! Ümberringi haruldased puisniidud, intiimsed jõekäärud. Suletud maastik on sinu eriala. Ja missugused ööd! Olematu jooksuvõdin lae peal...»

«Miks mitte,» arvas Valdo kõigutamatult. «Maja on vana ja teistest eraldi — igapidi vastand meie moodsale linnakasarmule. Miks ei peakski teda tänulikult hindama just sellisena, nagu ta on? Salapärad kaasa arvatud. Uued steriilsed suvilad midagi taolist pakkuda ei suuda... Kas rehemajade ostmise suurmood hakkab mööda minema või mis?»

Tooni järgi otsustades oli küsimus nagu otseselt kellelegi esitatud. Ent pilgu suund ei muutunud sealjuures karvavõrdki, paksud prilliklaasid sihtisid nagu naelutatult kuhugi köögilaua keskkoha. Lihavuse tõttu ja seetõttu, et elav pilk prillide tagant eriti välja ei paistnud, mõjus Valdo nagu küllaltki ilmetult. Ka tema madal hääl kõlas enamasti monotoonselt. Aga seletamatul viisil andsid just näoilme ja hääle vähene liikuvus tema kõnele erilise mõjukuse, peaaegu et sugestiivsuse. Sõnad vormusid justkui rääkijast olenemata, panid otsima välja-lausumata tagamaid isegi siis, kui nende loogiline reastus väljendas enam-vähem lihtsat torisemist:

«Kortereid koormatakse vokkide ja päsmritega, õllekappade ja kohvi-veskitega. Üks trumpab teist üle — riputab vaata et karuäkke seinale. Moed moeks. Igal nähtusel on algpõhjus, liiati laialt levi-

ENDEL TENNOV

nud nähtusel. Mis see võiks olla, ah? Kas mitte masina-ajastu inimese hädatarve ennast eelkäijatega siduda? Et mitte kõigest lahtikäristatult saada liiga suurt kiirendust — tühjusesse vuhisemiseks. Esemete kaudu kombata, näha oma olemasolu järjepidevust? Võib-olla nii. Kombata ja näha... Aga miks mitte ka kuulda? Mida me oma meeltest ülepea teame? Kui palju on üldse inimest uuritud? On uuritud peamiselt vahendeid ja võimalusi, kuidas inimestele hästi mõjukalt ning massiliselt pörakat pähe panna, kuidas käega katsutavaid ja suhu pistetavaid asju ühtede käest teiste kätte kahmata. Üksikutel hingetõmbepuhkudel õitseb näiteks poeesia ja öeldakse nii: kuuleme esemete kõnet. Aga kui seesama laud kõnelema hakkaks — ja kõnelda oleks tal palju —, kui ta äkki kõnelema hakkaks, kohkuksime koledasti ära. Pole vajagi, et otse inimkeeli. Kui põlisvana maja öövaikusel mingil moel välja hingab endasse imbunud inimkannatust või rahunust või mis tahes laadi, noh, ütleme bioenergiat, siis minnakse ülepeakaela hirmu täis. Kummitab! Las ta siis kummitab, kui me täpsemalt sõnastada ei oska...»

Piidlesin silmanurgast Ingridit. Kindla pähe arvasin, et loen tema näoilme välti samasugust ebamäärast kõhedust, mis mind valdas. Kuid eksisin tublisti. Naise peened sõrmed näppisid lauale pudenenud leivapuru ehk veidi närviliselt, aga allasuunatud vaade oli pigem igavlev... Tõusin krapsakalt püsti. «Suur tänu maitsva hommikueine eest... ja üleüldse... Aitäh ja nägemiseni!»

Järgmisel ööl ei kostnud ega kostnud pööningult tuttavat jooksovudinat. Olime Kustasega kõvasti tööd rabanud, sügav uni oleks pidanud tulema kahurimürinastki hoolimata. Kuid vaikus häiris, ahistas. Olin endamisi kindel, et ka Ingrid on ärkvel ja ootas mingitki häälitsust vaheseina tagant otsekui hingepäästjat. Ent igal pool ikka vaid vaikus... Muidugi, lae pealt polnudki midagi oodata — aleksandria rotte ei tohiks ju meie maal olla! Valdo on võlur, kurat võtku! Peen võlur kohmaka maski taga. Võib-olla Ingrid tunneb end tema kõrval nüüd väga kaitstuna ja magab magusasti? Ei, see oleks ebaloogiline... Loo-gika, jah, see on siin küll hästi paikapidav!

Pöörasin ennast külje pealt selja peale, kohe jälle tagasi ja siis viskusin teisele küljele. Mitte rahunusest aetuna, tegelikult mind nagu suruti liikumatuks, isegi hingamine oli vaevaline. Vähkresin teadlikult, sihitaotlusega: et kõrvaltuppa märku anda, kellegagi inimlihtsat kontakti saada sellel käsitamatusse vaikusse tardunud ööl. Kuulatasin pingsalt. Ei, ei mingit kontakti... Ometi oli salaside varahommikust peale olemas, kandsin seda päev läbi eneses. Ingridi igavlev olek mehe müstiliste arutluste ajal pani sellesinase maailma reaalsuhted mõnu-

ENDEL TENNOV

sasti paika: Valdo on peast natuke soe ja naisel hakkab temaga järjest ebamugavam. Einoh, teab mis säravaid tulevikuplaane ma selle otsustuse pinnal muidugi ei teinud. Polegi sünnis küsimust sedaviisi seada. Olin lubamatult kauaks poissmeheks jäänud, võimaliku olukorramuutuse suhtes nõnda valvsaks konserveerunud, et väikestki flirti ei saanud ma enam nautida siira mängurõõmuga, haistmata ohtu isikuvabadusele. Ingrid oli minust nii palju noorem, pealegi kunstiilma, mulle täiesti võõrasse ilma kuuluv. Ent just see mujalekuulumine andis aimatavale kontaktile erilaadsed värvid. Maamõõtja elu on hallim, kui arvata võib. Pikad suved ikka eraldatud kolgastes. Värvikad tundeväringud kaunistavad elu, muud midagi... Kas nüüd kostis kõrvaltoast midagi? Ohe või koguni oie või nuuksatus? Või hingas põlisvana maja öövaikus... Neetud jamps küll! Uinuda, raskelt magama jääda oleks ometi vaja!

Päeval sai ennast ka natuke ülemäära ära väsitatud. Rohkem kui kümne kilomeetrine täppisloodimise käik oleks võinud vabalt homseks jääda. Üleväsimus olevat ka üks unetuse põhjusi. Seda jah, seda muidugi ja muud mitte kui midagi... Kõik Kustase pärast. Et mitte anda vanamehele mahti mälestuste veeretamist jätkata, mida ta tikkus tegema igal hädapärasel puhkepausil. Sest olin ennemalt jätku vastu põnevat huvi üles näidanud. Kõige põnevamat muidugi alustamise vastu. Kaua põikles Kustas, et varjata põhjusi, miks ta siia majja korterisse ei tulnud. Visalt urgitsesin talt loo algusjupid välja.

Siis aga, kui Kustas mälestuste voolu enam peatada ei raatsinud, tekkis minus kuulamistõrge. Täna, õigemini juba eile, aeg peab kindlasti üle kesköö olema, eile põgusal lõunapuhkusel vist kohutasin vanameest. Õigupoolest pole Kustasel minust väga palju rohkem aastaid turjal ja liikuma on ta krapsim kui mõnigi mu noortest latipoistest on olnud. Ta süsimustas juukse- ja habemepuhmas leidub halligi üsna tagasihoidlikult ja erepruunid silmad väljendavad ergast reageerimist kõigele. Ei teagi, miks teda vanameheks tikun nimetama. Võib-olla sellepärast, et tema elukäik minu omaga võrreldes nii palju näib sisaldavat?... «Siis, kui ma Kuramaalt tagasi tulín, oli temal juba kõrvits põlle all. Viimane kuu, rehkendasin välja. Oleksin pidanud tema juurde jääma, vaikne rahuadam oleks lõpuks mullegi ära kulunud. Aga vana hulkurit kiskus maailmameredele. Jätsin ta kurjade inimeste keskele, seda ei anta mulle andeks...»

«Kustas!» Ma ise ka ehmusin, kui häälekalt ja rangelt see välja kukkus. «Kh-höm... Sa, Kustas, ole hea, mine tee metsas üks reeperipost. Paneme täna selle ka paika... ja siis loodime veel.»

Lõunaleib oli vaevalt paberist välja pakitud. Vana uuris mind oma teraste silmadega, suugi oli tal avali jäänud, mustast habemepadrikust

paistsid alalõua tugevad esihambad, piibusuitsust kollakaspruunid. Tõusin sammaldunud haavanotilt, kuhu alles olin ennast nõnda mugavalt istuma seadnud, selg vastu pihlakapuhma noori nõtkeid tüvesid nagu tugitooli korju najal. Astusin nivelliiri juurde, vajutasin statiivi jalgu tugevamini maasse. Enne, just nüüdsama olin seda küllalt hästi teinud... Panin suitsu ette, jalutasin eemale. Küllap Kustas seiras mind arusaamatu pilguga. Las vaatab ja imestab, mõtlesin. Mis ta siis heietab, niikuinii ei pruugi suud söömiseks. «Seda ei anta andeks...» Kõik inimesed on üht-teist läbi elanud, on hauas igavese rahu saanud ja mida siin enam andeks anda või mitte anda! Justkui too kuradima Valdo hommikul, et elutu maja aga mäletab ja meenutab... Selja taga lähenesid sammud. Kustas läks minust mööda, pea kuidagi tõredalt kummargil, kirves vasakul õlal, paremas käes poolelisöödud leivakäär.

Naks. Krrr... Mis see võis olla? Ühegi teadaoleva heliga ei sarnanenud. Ning jälle vaikus nagu pinguletõmmatud vibunöör. Millal ma küünarnukkidele tõusin?... Kõrvaltoas ei ainsatki häälsust. Sellise tuimuse märgiks oleks pidanud sealt vähemalt norskamist kostma. Aga nii kui surnuhaud... Ettevaatlikult laskusin selja peale tagasi, pikkamisi lõtvusid lihased. Tuli meelde kunagi lapsepõlves õpitud uinumisharjutus: kujutleda suurt-suurt rohelist välja, millel on palju-palju valgeid lambaid...

Küllap ma ikka kuigipalju magasin. Kui aovalguses silmad avali läksid, olin ka sedamaid voodist väljas. Kõik tundus rahulik, isegi nagu kodune, ometi kiirustasin minekule. Lahkuda enne, kui naabrid ärkavad! Kummaline okas urgitses südames. Ingridi vastu. Ta oli mind reetnud — just nõnda jah! Enne oli temagi öö häälele mingitmoodi reageerinud ja seetõttu olid need mõjunud rohkem tüütavalt kui painavalt. Eile hommikul näisime varjunditäpselt teineteisega ühel nõul olevat. Miks ta siis äkki Valdo poolele üle läks? Pole olemas midagi, mis und võiks häirida, kõik on paari sõnaga seletatav, maga vaid... Liikusin hiiliva sammuga, et unekotte mitte segada.

Koidupoolne taevaäär justkui põles, aga pea kohal kõrgus veel külma. Tööle oli vara minna, Kustas keerab alles teist külge. Jõe ääres on hea aega parajaks teha, kui kala juhtub näkkama, siis vaata, et ei unusta ennast sinna.

Kaevasin kesassekasvanud peenramaalt mõned vihmaussid. Mu harjumus paljajalu käia tasus nii varasel tunnil ennast kurjasti. Kaste leotas varbad lubivalgeks, külmavalu sööstis põlvini. Ketsid olin jätnud esikusse, pidin veel majja tagasi minema.

Astusin esikus tasahilju, siiski naksusid põrandalauad. Seisatasin, ketsid nõõripidi näpus, jäin silmitsema kunstnikepaari eilset pilditoo-

ENDEL TENNOV

dangut, mis oli pööningutrepi kõrvale seina äärde ritta seatud. Kummaltki kaks väikest maastikuvaadet.

Talviti sisetööde ajal olen päris mitmel korral kunstinäitusel käinud. Töökaaslased on läinud ja mina ka ja arvutud värvikombinatsioonid suurtes valgetes saalides on püüdnud uuriva pilgu alati põhjalikult ära väsitada. Praegu see väike juhuslik väljapanek siin hämaravõitu esikus läks aga otsejoones pilgust kaugemale, tekitas selgepiirilisi mõtteid. Valdo maalingud mõjusid esialgu värvivaestena. Miski sõnuleseletamatu aga hoidis pilgu kinni. Ja siis ilmnes, et see esimesel pilgul hoomamatu on tegelikult väga paljude erinevate värvitoonide omavaheline seotus, üleminekute loendamatu ahel. Toosama sumedapilguline jõehaud, mõtlikult allakummardunud võhumõõgad — kas ma tõesti pidin sinna minema õnge loopima? See on ju pühapaik, tont võtku! Valdo ongi võlur, jumala eest on! Esimesel pilgul ilmetu nagu tema pildidki, kuid lahti temast ei saa. Väike habras Ingrid loobib meeleheitlikult siremaid värve lõuendile, et omapärane ja modernne näida, ent mehe lummas avastajapilk vaatab välja temagi töökestest...

Ütle mata kurvalt istusin jahedale kivitrepile. Nii või teisiti on inimesed omavahel seotud... ainult mina mitte kellegagi. Kustast seirab vastutus kaugete aastate tagant, läbi maamulla ja olematuse vaikuse. Bioenergia... Eile Kustas solvus tublisti. Ega ta enam kipu jutustama sellest kaitsetust olendist, kelle ta ühe hävinud linna rusudest üles korjas ja elule turgutas, noorukeselt naiseks tegi ning siis omapead kurja ilma kätte jättis. Noh, mis mulle teiste inimeste sidemed nii väga vajalikud teada ongi! Talvel peab enda omadega midagi otsustavat ette võtma. Üks joonestaja... üsna niisama nägus ja saledake kui Ingrid ja ka heledate lahtiste juustega... Hea küll, hea küll! Näe, päike kuldab juba aidakatust, suure vana maja sünk vari kahaneb jõudsalt, kastene õu lööb üleni sillerdama. Ketsipaelad nõnda sõlmpuntrasse läinud!

Päev tuli põuakuum ja halvasti magatud öö andis end mõnevõrra tunda. Mõõtsime maapinna reljeefi. Mul tuli ühes kohas kaua paigal seista, latipunkte sirkliga plaanile kanda, kõrgusi välja arvutada. Roidumus halvas tähelepanu. Meelsasti oleksin viluvarjus pisikeses pausi pidanud, kuid higist leemendav Kustas laskis latiga ringiratast nagu pöörane. Eilse lõunakärpimise pärast ei sobinud mul tema hoogu katkestada.

Pääsemine tuli ülimalt ootamatusena. Ingrid seisis ilmselt juba mõnda aega mu selja taga — Kustase ainitisest siivaatamisest oleksin pidanud midagi sellist ammu järeldama. Kui kummardusin sügavale alla

instrumendi kohale, et järgnevat latipunkti võtta, müksasin puusaga vastu maalikasti nurka. Ingrid naeris:

«Mõtlesin, et katsun teid mitte segada, aga ikka jäin ette.»

«Pole midagi...»

Ma võisin sel hetkel üpris kohtlane välja näha, väikese kokkumise ja suure heameele segu higisel näol. Otsisin taskurätti, seda ei olnud, äärepealt pidin särgisaba pükstest välja tõmbama, et sellega higi pühkida. Siis toppisin särgi veel kindlamalt värvli vahele, kontrollisin vargsi, kas püksinööbid on kõik kinni. Vibutasin Kustasele käega ära-kutsuvalt. Häh, pagan, latipunkti oleks võinud ikka ära võtta, teine seisis tühja, pärast kõmpigu sinnasamasse tagasi. Aga juba Kustas tuli... «Istume vähekeseks vilusse, tänane ilm tahab tappa. Saabusite tõelise päästjana...»

Lehtpuude vahele eksinud väike kahar mänd pakkus esmajärgulist varjukosutust. Ingrid libistas maalikasti rihma õlalt, istus kergelt puu alla mättale. Siis toetas selja tüve vastu. Sirutas jalad mõnuldes välja. Kõik valgest linasest riidest lühikeste pükste ja kulunud siniste tennis-kingade vahel oli kuldpruun ja ütlemata kaunikujuuline.

«Täna lämmatab tõesti. Ma ei saanud kuidagi tööd teha, tulin ringi lonkima. Valdole ei loe mitte miski, tema muudkui maalib...»

Ma seisin ikka veel püsti, pilk allapoole naelutatud. Hingasin siin vilus märksa raskemalt kui enne päikese käes tööd tehes... Kustas saabus piibumehe pisut käriseva lõõtsutamisega. Tervitas kangelt ja viisakalt, silus värvlivahet nagu mina ennist.

Ingrid vaatas mu abilist nii pika pilguga, et mul hakkas kade.

«Miks teie meie juures ei ööbi? Kardate ka või?...» Nüüd pöördusid suured veevärvi silmad aegamisi minu suunas. «Täna öösel oli mul nii õudne, et hingata ei julgenud. See vaikus pööningul...»

«Ma lähen raiun sihti,» ütles Kustas. «Sinna küüni juurde künkale sa muidu latti ei näe...»

Juba Kustas läkski. Vaatasime Ingridiga mõlemad talle järele. Kondised õlad higilaigulise särgi all kühmus, ronkmustas juuksesasis pea kummargil, mees nagu põgenes meie juurest. Pöörasin pead ja märkas, et Ingridi saatev pilk on üsna küsimusterikas. Istusin maha, otsisin kähku ja kobistades teist kõnetemat:

«Teie maalite värvikamalt kui teie mees... Ma ei ole asjatundja, aga...»

Naine naeris heledalt:

«Ma ei ole asjatundja, aga teha tuleb nii, nagu mina arvan! Kunsti-ülemad ütlevad ikka nõnda...» Ta jäi tõsiseks, otse nukraks ja langes pilgu oma kaunitele põlvedele. «See ei ütle midagi, et maalin värvikamalt. Valdo on saatanlikult andekas. Juba esimestel kursustel paistis

silma. Seepärast hakkasingi teda piirama...» Ta katsus vallatult naerata ja jäi veel nukramaks. «Andekus arvatakse olevat teab mis igakülgne väärtus. Tõeliselt on ta koorem, inimlikult, ma mõtlen...»

Rääkides oli ta pea vajunud üha madalamale. Valkjas juuksevalang langes paljastele pruunidele käsivartele ja väikesed rinnakõrgendikud pleekinud pluusi all paistsid sellest padrikust vaevu välja. Ettekavatsematult olin istet võtnud nõnda, et üheainsa pilguga haarasin Ingridi varbaotstest kaelakumeruseni, mis paljastus juustelahust ja pluusikese avarast seljalõikest. Mul hakkas palavam kui kunagi enne sel põuasel päeval. Vaevu suutsin pead natuke pöörata. Kustas raius eemal sihti, iga kirvehoobi järel, kui mitte sagedamini, vaatas siia poole. Neetud vanamehetobu, lööb sihi sisse meie puhkepaiga ja mitte instrumendi asukoha suuna järgi! Justkui esimest päeva teeks oma tööd...

Kesköö paiku löikas täiskuu sinkjas valgusriba mu toa pooleks. Ise lamasin varjus ja vastassein kadus umbsesse pimedusse, aga keset põrandat võis eristada vana kaltsuvaiba tuhmunud mustrit. Must ruudustik rohekal või kahvatusinisel põhjal, tellisevärvi vaheriba, siis midagi tumedat, aga mitte musta... Lagi naksatas jälle vaikselt! Kas surub kuuvalgus põliste puuseintele kuuldavalt peale? Või astub keegi tasahilju pööningul?... Lebasin ristseliti, käsivarred kukla all, ja võisin ette kujutada, tahtsin ette kujutada kõikvõimalikke pilte, sattumata hetkekski ebamäärase ahistuse küüsi. Jälgisin sügavaima rahuga küllaltki kurjailmelisi kujutlusi, mis olid kõige selgemad unne- suikumise ja ärkveloleku piirimail.

Kustas oli vähehaaval jälle üles sulanud ja ära jutustanud oma loo üksikasjad. Miks ta ööbib kuskil sealauda peal, puhkab kas või metsas kuuse all, ainult mitte siin vanas ruumilahedas talumajas. Siin oli ta kunagi noorpõlves, enne kui merele läks, sulaspoisiks olnud. Ja kui demobiliseeritud sõjameest meri uuesti kutsus, jättis tallu oma sõja- saagiks saadud tüdruku. Jättis rahulise meelega, pererahvast oli tal jäänud mulje kui õiglastest inimestest. Vanaperest nimelt, noored olid juba Kustase ajal linnainimesed ja sõjakeerises hoopis suurde ilma laiali pudenenud. Aga et üks perepoeg oli koduümbruse metsades, seda Kustas ei teadnud.

Kustase sõjasaak pidi olema kütkestav olevus. Tõmmu ja jumekas, nõtkes kui saarmas. Millegipärast kujutlesin elavalt ta juukseid: need polnud tuhmmustad nagu Kustasel, vaid siidiläikelised, õige pisut pruunika varjundiga. Kui ta poja ilmale tõi, muutusid plikalikud kehavormid aegamisi naiselikult ahvatlevaiks. Pole midagi imestada, et perepoeg marru läks.

Elust ärälõigatud mees, kes vargsi isakodu külastas, ärev sõrm alati püstolipäästikul — tükike nii täiuslikku elu nagu Kustase tüdruk võis ta vere tõesti hõõguma panna. Endise korporandina ja koolitatud kavalerina ei asunud ta küll kohemaid jõhkrale rünnakule. Aga aeg oli karsitu, visiividivõimalused piiratud, lõpuni peenetundeliselt ei saanud kiindumust ka välja pidada. Küllap neil piinavil päevil oodati Kustast, meeletu kutse pidi kanduma üle maade ja merede. Kuid ei kandunud midagi. Sel ajal tegi Kustas sõjajärgset kesist äri sigarettide ja kohviubadega, sai väheke valuutat, riskis merelubadega ja vanas tuttavas Hamburgi lõbumajas ära tema käis.

Jälle naksatas vana maja. Vaatasin üksisilmi kuuvalguseriba põrandal ja mõtlesin, et võib-olla siinsamas toas see juhtuski. Metsavennast kavaleri närv ei pidanud enam vastu. Tüdruku visa tõrksus oli kihu viimase vindini üles kruvinud. See pidi olema vihane võitlus, mees pöörane ja pime, kui ta püstol tüdruku kätte sattus.

Nii dünaamilisse punkti kui mu kujutluspilt jõudiski, uinusin ometi rahuliselt ja sujuvalt — justkui oleksin suurt rohelist välja ja palju valgeid lambaid pilgu ette mananud. Heleda naisekiljatuse peale viskusin enesegasena voodist välja. Söötsin esikusse, silmi vaevaga lahti kangutades.

Seal ta seisiski põõningutrepi all, valge ja vabisev, käed minu poole sirutatud. «Kaitske mind! Nii õudne on...!» Jaa, jaa, kaitsen muidugi! Sirutasin talle vastu, peen piht vibreeris mu pihkude all. Tõmbasin teda oma kaitsva toa poole. Jõudsime kahvatu valguse laiku, mis langes esiku kitsukesest aknast. Nägin ta juukseid — need ei olnud siidiläikega ja tumedad, pruunika varjundiga... Helevalged ja allavoogavad... Lahkuvasse uneähmaste löikus otse pahandav reaalsus: mitte enda eest viimseni heitlev vaprake, vaid abitu kodukana, kes tahaks uhkeldada andeka mehega, kuid ei kannata nii tõsist koormat välja... Mu käed langesid alla. Samas aga tulin täielikult ärkvele ja leppisin reaalsusega. Ingrid ikkagi, niisugune nagu ta on! Olin valmis teda uuesti ja otsustavalt käte vahele võtma, kuid samal hetkel avanes kõrvaltoa uks. Suur kogu näis ööhämara esiku vähemalt poolenisti täitvat. «Mis, mis lahti on?»

Avasin välisukse. Lai kuuvalgus lahvatas majja. Istusin künnisele maha, kivitrepp paljaste jalataldade all tundus rahustavalt jahe. Süda hakkas lööma aeglasemalt ja vähem segase rütmiga. Jah, just seda ma praegu kohe teen, mõtlesin — jutustan neile selle maja sünge loo, siis panevad nad hommikul hõlmad vöö vahele ja kaovad siit. Muidu võib asjalugu kurjaks minna. Üks hetk viivitust, ja Ingrid oleks mu käte vahel olnud... Valdo ei paista küll löömamehe moodi, kuid haavamisel läheb ka kohmakas elevant marru. Ja siis teeb puhta töö... Hea, et

nemadki võtsid uksekünnisele istet, moment oli jutustamiseks nagu loodud.

Ingrid istus minu ja Valdo vahel ja ukseava oli küllalt kitsas. Siiski rahunesin ma jutustamise kestel. Varsti rääkisin nagu üksnes endale. Kui jõudsin Kustase tüdruku meeleheitliku enesekaitseni, olin terve-nisti selles kauges öös. Just samasugune täiskuuvalgus üle lagedate põldude, metsaseina ja taluhoonete järsud varjud, loendamatud sirtsud saagimas maja ümber pöösastel. Ja kõmatav lask majas, pererahva kohutav ärkamine... Kummaliselt selgesti kujutlesin vanaperemeest, keda ma eales polnud näinud. Rahnutaoline, enamasti vaikiv tööruh-maja talumees. Raudhall pilk poja laibal, madalavõitu lauba taga aega-misi küpsemas hirmus otsus. Pikaldased sammud kätki suunas, kus midagi taipamata oli ärganud Kustase väeti ihuvili. «Kui minu sugu-seltsiga on lõpp, siis ärgu jätkugu ka igasuguste hulguste tõug!»... Perenaist ei osanud ma üldse ette kujutada. Tüdrukut ennast sel õudsel hetkel ka mitte. Kahtlemata väga kiiresti pidi kõik toimuma, viivu pärast oli ta juba pööningul ja rippus sarikapenni küljes...

«Siinsamas pööningul...» Lõdisev Ingrid vaatas selja taha, kuuval-gel ahetavale pööningutrepile.

Siis me istusime kaua aega vaikides. Kuni Valdo viimaks lausus:

«Põnev maja, põnev maja. Niisuguseid ei juhtu iga päev ette. Kas pole?»

«Jaa,» sosistas Ingrid. Ta häääl värises, kuid tema keha ma kitsukeses ukseavas üldse ei tajunud. Nii tihedalt oli ta sel hetkel liibunud oma eriskummalise mehemüraka vastu.

Mark Udam

MÕISAPÕLETAJA

Mõrrad, noodad ja kõrkjakood,
aknaesise vari.
Raugesid nooruse mässuhood,
südame lainehari.

Sajandi alguse anarhist
parandab roogudest katuseid.
Eide haul on kristlik rist
keset vaevatuid-patuseid.

Aga ükskord ta seisis tribüünil
impeeriumi matustel...
Äkki sähvatab silmist. Pilk küünib
veel üle katuste.

KOOLIVENNALE, KES VALIS SÕBRAKS RA

Päike on kuum,
aga tal pole tundeid.
Kuu ei tea midagi halastusest.
Selles maises ilmas
tahan küll sõbraks inimest.

MARK UDAM

TÖRREPÕHJA

Riietel pole laiku,
vaid aul.
Jäi vaadi keskpaika
laulmata laul.

Ülikonnal ei laiku,
südames mõistusepidu.
Tunnen nutumaiku,
veerides noorpõlveridu.

Rõukudes viljad.
Tõrres jõud.
Põhjast paistab
hingepõud.

MURE

Lähed hommikul merre,
jalas kipitav haav.
Okastraat oli faga,
ees on olev ja saav.

Raua roostese mürgi
ioonid tungivad verre,
aga varsti sa saad
vee ja valguse perre.

Raske metalli mürgi
imeb endasse üdi.
Ulguseljale pürgid,
kuni vaim on südi.

Ei tunne valu
nüüd närvilõpmed.
Ehk meri mõseb
ka mustad mõtted.

Rein Saluri

KÕNELUS I

Nad tulid siia neljakesi. Jooksid suure hooga sisse räpasest ja veidi salapärasest kangialusest, nagu neid meie linnas ikka leidub, pörkasid naeruga vastu väravat, mida nad kesköiselt napolis valguses polnud märganudki, ja seisid nüüd suure sisehoovi nurgas, nende ees neli majamürakat ja üleval kõrgel hägune taevaruut.

«Mõtelda, ma ei näinudki seda väravat, ma oleksin peaaegu ennast ära koksanud,» kilkas üks tüdruk, haaras oma kaaslasest kinni ja nad tiirutasid naerdes sellise hooga ringiratast, et jalge all midagi klirinal katki tallati. Tüdruk oli lusti täis, nad lipsasid siia kangialusesse lihtsalt niisama, põgenesid elektrivalguses tänavalt, et keset prügikastihõngust hoovi ringi hullata. Juba tänaval olid nad rõõmu ja vallatust täis, see hoog tõusis lausa iseenesest kurku ning nõudis kilkamise ja kärana väljapääsu.

Nad olid noored, ja üksnes juhuslik kõrvaltvaataja, kes endasse aastatepikku leebust ja heasoovlikkust oli kogunud, oleks ehk mõistvalt pead vangutanud ja midagi jäävalt kadunut endamisi taga õhanud, nüüd juba teades, et oma kilkamiste päevil ei osanud temagi selle naljaka pakitsuse kohta midagi öelda. Need siin ei esitanudki endale selliseid küsimusi, seletamatus neid ei hirmutanud.

«Siin on natuke liiga pime,» kaebas teine tüdruk, kes seisis trepi juures ja hoidis kinni käsipuust, aga tema sõber, pikk teksaspükstes poiss, sosistas talle midagi kõrva, mingeid tüdrukule seni tundmatuid hellitusõnu, mis neile mõlemale praegu nii tarvilikud olid. Poiss tahtis olla ainulaadne ja kordumatu, mõtlemata hoopiski sellele, et alati on tüdrukud pimedust kartnud ja alati on poisid neid julgustanud ja lohutanud. Nad seisid kahekesi ja tüdruk oli trepi käsipuust lahti lasknud, kui neid teisest hoovinurgast hõigati, need olid seal laste mänguplatsi leidnud, tükikese rohelist. Poistel oli kaasas pika kaelaga veinipudel ja üks näitas naljatades oma teadmisi, pakkudes teistele hea ja kurja puust vilja maitsta. Nad istusid laste mängumurul ja jõid pudelikaelast mõruhaput veini, mis tegi hambad hellaks nagu hilissuvised toomingamarjad, tüdrukud jõid väikeste lonksudega ja ettevaatlikult, poisid kulistasid pikalt ja puristasid pärast iga ahmimist, nad olid näinud nii

REIN SALURI

tehtavat ja neil polnudki vaja eriti teeselda — vein oli tõepoolest maotu ja odav, nad olid selle kopikate eest kokku ostnud ja lootsid sellest oma rõõmule lisa saavat.

«Issand, aitab nüüd küll, mul käib juba pea ringi,» hädaldas üks tüdruk ja kuivatas väikese roosa taskurätiga suud. «Mul jäävad lõhnad juurde, kodus tuntakse ära.»

«Ma annan sulle pähklit peale närida,» ütles poiss ja ta hääl murdus jämedaks, vein tegi teda hellaks ja tõsiseks, ta tundis vastutust tüdruku pärast, kelle pitsidega taskurätile jäid punased jäljed ja kes võõraste ja paljastavate lõhnadega ei tohtinud koju minna.

«Kahju, et meil raadiot kaasas ei ole, ma tahaksin tantsida,» õhkas teine tüdruk ja tema poiss kargas püsti ja hõiskas pikalt, vein oligi tema rõõmu suurendanud. Nad tantsisid ja laulsid nii kõvasti kui jõudsid ja neli majaseina põrgatasid nende hüüdmise tagasi keset hoovi kokku. See hüppamine ja tiirutamine kestis pikka aega, nad ei mõtelnudki väsida ja laulsid maha ühe laulu, mida nad peast teadsid, mida kõik teised poisid ja tüdrukud peast teadsid, siis laulsid veel teise ja kolmanda ja neljanda. Nad teadsid palju laule ja neil jätkus aega väsimiseks.

Kes teab, millal nad tantsudest ja lauludest oleksid tüdinenud, võib-olla oleksid nad vahet pidanud ja lauluga mööda valget tänavat edasi läinud, võib-olla oleksid veel mõnda pimedasse hoovi sisse põiganud ja jälle laulnud, niikaua kui tüdimus kallal ja kurgud kähedad. Praegu igatahes katkes nende lõbutsemine üpris ootamatult, nad jäid keset liikumistuhinat keerukujudena paigale, kui kusagilt ülalt nendeni hääl jõudis. Nendega räägiti neljast seinast korraga, hääl oli tõsine ja pisut pateetiline. Kui nad esimesest ootamatusest toibusid, leidsid nad lisaks muule hääle olevat ka paraadliku — just niimoodi räägiti pühade ajal, pidulikult ja veidi plekiselt, ka siis tekitasid igasse ilmakaarde paigutatud valjuhääldajad mulje, nagu oleksid kõik kohad kõnelejaid täis.

«Kas te ei leia, et lõbutsemiseks on aeg juba liiga hiline? Vaadake kella, noored inimesed!» ütles hääl ja nad tõstsid näod ülespoole ja keerutasid pead, aga kõik aknad jäid pimedaks ja nad ei uskunud oma kõrvu.

«Keegi teeb meiega paha nalja,» ütles üks poiss ja otsis taskust suitsupakki. Ta oli ainult paar korda suitsetanud ja õigupoolest ei meeldinud talle suitsetamine üldse, aga praegu leidis ta selle vajaliku olevat, liiatigi jätkas hääl kohe:

«Ma ei tahtnud teid üldse ehmatada. Teie lustitahe on igati mõistetav, aga kas teile ei näi, et... Inimesed puhkavad. Pikk päev on seljataga.»

«Issand, mis see siis on?» sosistas millegipärast tüdruk, kes kojumine-
mist oli kartnud, ja tema poiss väristas õlgu, tundes, et sellele nähtusele
peab ta küll omapoolse selgituse andma.

«Keegi on valjuhääldajad üles pannud ja püüab meist lahti saada.
Muud ei midagi.»

Aga ta ütlemises polnud kindlust ja isegi kui ta väide oleks õige
olnud, ei oleks see rahustanud kedagi.

«Kuidas ta siis niimoodi? Lihtsam oleks ju aken lahti teha ja sõi-
mata . . .» ütles teine tüdruk. Tema kõhkluses oli juba kahetsust ja val-
misolekut äsjase käratsemise eest vastust anda.

«Mis sel vahet, söimab ikka ühtemoodi,» mühatas suitsuga poiss ja
teine kummardus alla, laste mängumurule heidetud tühja pika pudeli
järele, tõstis selle pea kohale ja keerutas heilutades, aga hääl rääkis
temast üle ja ta jäi kuulama.

«Ärge ainult minu juttu söimlemisena võtke. Muidugi olen ma veidi
tüdinunud teie trallist ja nendes majades elab palju inimesi, kes praegu
võiksid minu suu läbi rääkida, aga nad on väsinud ja ei üritagi seda.
Võib-olla on paljud neist kaotanud lootuse teile midagi selgeks teha,
nad keeravad teist külge ja tõmbavad teki üle pea, et teid mitte kuulda.
Aga minul on võimalus teiega suhelda ja ma ei jäta seda võimalust
kasutamata.»

«Ta ei küsigi, kas ka meie seda tahame,» ütles üks poistest, aga tüd-
rukud keelitasid teda vaikusele, see hääl kuuleb neid ära ja kihutab
neid vastu rääkima, milleks temaga ennast siduda, parem oleme vait,
sosistasid tüdrukud heitunult.

«See on teist kena, et te mulle vastu karjuma ei hakka, sellega te
üksnes suurendaksite kära ja ma peaksin teid keelama. Aga nüüd saate
mind rahulikult kuulata, ja minu pärast ärge muretsege, ma püüan teid
mõista ja teile vastata. Isegi siis, kui te midagi ei ütle. Ma leian teile
vastused, igale teie küsimusele.»

«Mida kuradit peaksime meie teilt küsima?» ei pidanud üks poiss
vastu ja tundis samas piinlikkust. Ta oli nüüd seda häält kui loomu-
pärast vastu võtnud, oli omaks võtnud selle veidra suhtlemise, kus vest-
lejat ei näe, aga kuuleb liigagi hästi, ta sai ju aru, et nad võisid majade
elanikele oma kesköise laulmisega tüli teha, aga milleks siis just selli-
sed mõjutamisvahendid — tööpoolest, mõni mutike oleks võinud liht-
salt akna lahti teha ja neile peale käratada. Nad oleksid vaikselt ja
rõõmsalt kadunud, poleks mingeid süümepiinu tundnud, oleksid rõõm-
salt omaette itsitanud ja minema jooksnud, mis kuritegu see ikka on
öösel natuke laulda.

«Aga loomulikult pole see mingi patt,» jätkas hääl rahulikult ja arut-
levalt ja poiss võpatas — ta oli nii tõesti ainult mõtelnud ja ei oodanud

vastust oma mõtetele, küsimusi esitatakse ikka ainult hääle või siis kirja abil, mõtetele ei saa keegi teine väljastpoolt külge haakuda.

«Patust on asi kaugel,» rääkis hääl ja isegi valjuhääldajate plekist kostis läbi rääkija tahe olla soe ja inimlik. «Ma jälgisin teid algusest peale, kui te väravast sisse tulite, ja te olite väga sümpaatsed oma tahtmises veidi eraldi olla, maailma silma alt ära, eks ju? Ja kõige meeldivam oli teie küündimatus — ei, ei, ärge solvuge selle sõna peale — teie küündimatus oma tegutsemisele, sellele naiivsele põgenemisele minigit põhjuslikkust või kainet seletust anda. Te lihtsalt tulite ja tantsisite ja laulsite, polnud ju üldse teie asi, miks te just siia tulite ja miks te nii sobimatus kohas ja nii hilisel ajal lõbutsema pidite. Meie hoov pole kuigi hea paik lõbutsemiseks, aga te leidsite ikkagi rohelise murulapi ja ei osanud isegi selle juhuse eest tänulikud olla. Te võtsite seda lapikest rohelust kui loomulikku andi ja saite maha istuda ja sellest rõõmu tunda. Aga siis te pidite jälle püsti kargama ja endale aru andmata hüplema ja karglema, teate, seda oli väga meeldiv jälgida, teil pole oma jõu ja tahtmistega midagi peale hakata ja ma olen teile tänulik, et te pudeleid puruks ei pildunud. Meie hoovis on prahti niigi küllalt. Uskuge mind, ma poleks üldse teile midagi öelnud, ma oleksin teie laulukesed ära kuulanud ja rahulikult magama jäänud, mulle piisab vähesest, et välja puhata. Aga ma tahtsin järele proovida, kuidas teie minu sekkumisele reageerite, ja mul on hea meel, et te seda nii loomulikult vastu võtsite.»

«Kuidas me loomulikult vastu võtsime, niisugune asi võtab ikka natuke närvi ja ma pean ennast pingutama, et mitte lasta seda välja paista,» mõtles üks poiss ja pani käe tüdruku õlgadele, kes lähemale tuli ja temalt julgustust nõudis.

«Ma oleksin pidanud kohe koju minema, ilmaaegu oli see veini ostmine ja tantsimine. Mul tuleb täna veel pahandusi,» mõtles tüdruk ja tal oli natuke hirm, aga poisi käsi oli nii kindel ja tal oli hea olla ja ta ei tahtnud oma väikese hirmu peale mõelda.

«Meil oli nii tore olla ja see hääl rikkus kõik ära,» oli teine tüdruk õnnetu. Ta keksis natuke koha peal, ta oleks õnnelik olnud, kui hääl oleks vait jäänud, ta oleks siis esimesena naerma hakanud ja kõik ära unustanud, ta oleks osanud teised uuesti naerma ja laulma panna. Aga praegu olid kõik tõsised ja vait ja ta pidi ainult natuke ühe jala peal keksima. Ta jalad lihtsalt ei seisnud paigal.

«Kui tal ainult aken valge oleks, et näeks, kust kohast ta räägib. Või kui neid plärakaste näha oleks või kui mul taskulamp kaasas oleks, siis näeks midagi ära ja oskaks midagi ette võtta. Paraja kivitüki leiaks ikka pihku,» oli teine poiss vihane, aga temagi seisis paigal ja ei otsinud pimedast midagi käepärast, millega virutada — kellele? kuhu?

«Praegu olete lihtsalt veidi õnnetud, et teie pidu sellisel kombel lõpule jõudis. Te juba kahetsete, et üldse oma nina sellesse kangialusesse pistsite, praegu istuksite kõik kenasti oma kodudes ja isegi selle trallamiseta oleks teil hea meel ilusast õhtust. Te olete ehmunud minu häälest ja peate ennast natuke pingutama, et teised teie ehmunust ei märkaks. Ja peale selle olete natuke vihased, et teid segati ja et te ei oska midagi ette võtta selle häälega, mis nagu igalt poolt teie peale vajub — te ei näe mind ega tea, kuidas mulle vastu hakata. Aga see oleks nii kena, te tahtsite nii väga natuke hambaid näidata ja ma mõtlen veel, võib-olla ma annan teile sellise võimaluse.»

«Ja tahamegi!» hüüatas poiss, kes akendest ja taskulambist oli mõtelnud, trotslikult vahele.

«Näete siis! Aga oodake — ma pole jõudnud veel rääkida peamisest, sellest kõige tähtsamast, millega te mind ära võlusite ja endaga rääkima sundisite. Ma ei tahaks, et teil jääks mulje, nagu oleksin ma teid lihtsalt manitsenud korrale ja taltumisele. Vastupidi, ma nautisin teie lusti ja lõbu, aga veel enam nautisin teie võimet lihtsalt olla, järele mõtlemata, miks te siia kangialusesse tulite, miks te just tantsida tahtsite ja miks teil just niisugune ja mitte teistsugune meeleolu peal on. Isegi minu mitte just väga tavaline sekkumine ei suutnud teid mõjutada, te võtsite mind kui tülikat juhuslikkust, kellest aru ei saa ja kes just nagu sunniks — kas pahameele või kahetsuse kaudu — järele mõtlema. Kust see hääl tuli? Kuidas ta meiega räägib? Kas ta näeb meid ja kuidas ta saab meid näha? Miks ta meiega üldse räägib? Aga olgem ausad, te ei mõtelnud ju midagi sellist, te võtsite minu häält sama loomulikult, nagu oleksite vastu võtnud vihasagarat või majahoidjat, teil oleks samuti natuke kahju olnud ja võib-olla oleksite ennast hetkeks milleski süüdi tundnud. Aga ainult hetkeks, siis oleksite jälle oodanud — ei, ootamine oleks juba liiga sihipärane ja teadlik, siis oleks teil lihtsalt jälle rõõm või kartus või viha või kurbus kurku tõusnud ja te oleksite selle kartuse või rõõmu või viha kuidagi lahti päästnud.»

«Ta ju lollitab meid...» hüüdis poiss, kes oma tüdrukut oli julgustanud, ja astus sammu ettepoole. Tüdruk hoidis teda tagasi.

«Ma ei tahaks teiega sugugi ainult ühepoolset suhelda. Ma ei tahaks teie isiklikke tõekspidamisi või arvamusi maha suruda ja ainult oma sõnu õigeks pidada. Ma saan aru, et praegu olete veidi häiritud olukorra mõningasest ebataavalisusest ja ma tean, et te võiksite mulle vaimukalt ja targalt vastu vaielda. Ma annan teile võimaluse hambaid näidata,» ütles hääl ja näis, nagu oleks tal oma pakkumisest kahju olnud.

Ühe maja trepikoda lõi valgeks ja nad astusid kõheldes lähemale. Elanike nimed uksekella laual olid tuhmunud, neid peaaegu polnudki enam näha. Korterid üks kuni kaksteist.

«Ka nüüd ei tea te, mida ette võtta. See on tavaline trepikoda ja tavaline maja, trepp toob teid ise kohale. Ometi kõhklete te ukse taga, ilmselt peate endale aru andma, kas te tahate sellest uksest sisse minna või lasksite ennast minu jutust mõjutada, aga te peate nagunii mingi otsuse vastu võtma. Mis minusse puutub, siis ma juba ütlesin: ma olen valmis teid ära kuulama.»

Valjuhääldajas naerdi vaikselt. See poiss, kes esimest ehmatust maha oli surunud, laskis oma tüdrukust lahti ja tõttas ukseni. Ta lükkas seda sissepoole, kostis klaasiklirin ja koos poisi karjatusega kustus valgus. Kõik neli seina naersid vaikselt edasi, naerus oli rohkem teadmist kui kahjurõõmu. Kolm jalapaari tõttasid vaikselt ja kiirustades väljapääsu poole, kangialuse uks lõi nende järel plaksudes kinni. Majaelanikud olid uksele tugeva vedru külge meisterdanud, et see kogu aeg asjata lahti ei seisaks.

KÕNELUS II

Alguses oli silm, vaid üks silm, raamiks tuulehoos veidi liikuvad hiiglalehed, tuhmkollakast silmaterast veresoonte kämp laiali hargnesmas. Silmas oli mõistmatut uudishimu ja — nii mulle vähemalt näis — mingit vaenulikkust, mingit tülpinud vastuseisu, ma ootasin, et silm ennast ära pööraks ja üleolevalt tühjusse jõllitama jääks. Tema jaoks ma olingi tühjus, ta ei vaadanud mind, ta oli alles praegu mind vaatama pandud, vaenulikult ja võõristavalt. Aga teda olid kunagi jälginud inimesed, kaamera oli surisenud temast mitte väga kaugel, kaugelt ei saa silma nii suures plaanis võtta, kaamera oli peidetud kusagile samasse, lausa tema ette. Silm taganes, kadus, oksad löid raginal liikuma ja vaatevälja ilmus mees.

Ta võis umbes seitsmekümnene olla, see silmakandja, keskmist kasvu ja kõhetu, muditud kaabu peas, seljas vanamoeliste revääridega kuub, mida kadestamisväärt järjekindlusega katsid mitut värvi õli- või teab mis laigud, nii et riide õiget tooni oli selle värvikorra alt raske aimata, püksid olid ilmselt triibulised olnud ja neid hoidis rebadele langemast pulstunud nõõrijupp, mille otsad külje pealt alla rippusid. Lääpatallatud sandaalid, räpasevõitu jalad — kaua nad teda niimoodi vaatlevad? Ta tõstis käe silmade ette ja viipas kutsuvalt, ta endist silmavaadet meeles pidades ei uskunud ma selle viipe siirusesse, vanamees ei saanud

REIN SALURI

neid võõraid lihtsalt niisama, puhtast külalislahkusest juurde viibata. Temas oli midagi variserlikku. Vähemalt selles silmas, miks nad seda muidu näitama pidid. Ta avas suu, paljastas oma hambutud igemed ja ma pidin ettepoole sirutama, et helile tugevust juurde keerata. Sellest keelest ma aru ei saanud. Ja kohe ilmusid mehe õlilaigulisele rinnale tiitrid, selged ja mõistetavad, ainult tähtede piirjooned värelesid, kui ma nuppu keerasin.

«Tulge siia, poisid, ma nägin teid juba ammu ära,» lugesin pildi alumiselt servalt.

Naeru pole vaja tõlkida, ta pidi vana suitsumees olema, naer kärises nii ebameeldivalt kõvasti, et ma sirutasin jälle kätt nupu poole. Nagunii tuleb ainult silmi pingutada, ainult alt lugeda. Ma jõudsin veel kuulda väljakoolitatud ja sõbraliku häälega küsijat, kes pildi mõjukuse säästmiseks või kaameramehe hoolimatusest ekraanile ei ilmunud, kuidas see mehele midagi vastas, vanamees keeras selja ja kaamera kõndis talle järele. Võsa löi korraks terve ekraani täis, oksad ragisesid ja pilt kõikus.

«Kas me tohime korraks teie elamist vaadata?» lugesin alt.

Vanamees ei vastanud midagi või peeti tema mõistmatut urinat vastuseks, igatahes jälgiti teda selja tagant, kuni kogu seltskond — ees üks nähtav ja taga tundmatu arv nähtamatuid — võpsikust lagedale jõudis ja filmilint uuele tegevusele sobiliku tausta jäädvustas.

Lavastus, montaaž, mõtlesin loiult ja küünitasin laual seisva pudeli poole. Gaseeritud vedelik vahutas ja kihises. Seda alguse silma, seda maailma uudistajat filmisid nad tegelikult kunagi hiljem, alles kõige lõpus paigutati ta päris ette, et luua võimalikult tõest esmaskohtumise tunnet. Võpsikust jälgiv silm, pealesõit ja alles siis ilmub välja kinnimaksud vanamees ja hõikab: poisid, tulge välja, teid on nähtud.

Ikka parem kui mitte midagi — selline kunstlik tõde. Hulk inimesi näeb vaeva, jäädvustab, kombineerib, vaidleb, löikab välja, võtab uuesti, kõik ainult selleks, et sind uskuma panna: just nii see oli, just selliselt me kõike nägime. Ikka parem kui vahetu momendi jäädvustamine, kui sinust tuhandete kilomeetrite kaugusel, just samal hetkel, kui sa kätt kihiseva joogi järele sirutad, teist inimest võltsile avameelusele turgutatakse. «Missugune seep teie riided nii puhtaks pesi?» või «Mida te arvate sellest ja sellest?» Ainult piinlik hakkab, siin aga on kõik korda tehtud. Ära steriliseeritud.

Nüüd keeran ma selle kasti kinni.

Madal ja pikk maja, seinad kivist, krohvilatakse müürist alla varisenud, laudkatus, korstnast tõuseb suitsu. Treppi ei ole, vanamees kumardub ja kaob ukseauku. Kaamera jääb seisma ja näitab ümbrust.

Räga, räga, võsa ja takjapuhmad. (Kui suur on takja levila?) Ja mehekõrguses padrikus lõsuvad mingid vanarauahunnikud — kahemeetrine oga püsti taeva poole, keset hallrohelist mingi roostepunane ja mõttetu monstrum, rattad, võllid. Heldeke — vedur! Või midagi sellest sarnast, katel ja toru, kepsud ja kolvid, mis nende nimed kõik on. Katusealune, selle ees siledam muldväljak, äratallatud ja õline.

Külasepad?

Katuse alt kostab tagumist, kaamera teeb ringi ümber kõhuka roostes paagi, piilub uksest sisse. Ülakeha paljas, taob higist märg mehejurakas haamriga — mats! mats! Ajab ennast sirgu ja heidab pilgu üle öla, võtab haamri vasakusse kätte. Kaamera taganeb.

(Akromegaalne tüüp, piklik, allavajunud nägu, kokkulitsitud kolp, väljavenitatud kõrvalestad...)

«Mida vahid?» käratab haamriga mees.

Kaamera taganeb. Lõi kartma, see mees küll kinni makstud ei ole, mängib väljaspool ettekirjutatud. Kahju, et teda nii vähe näidati.

(Vähemalt lihtsaimad mõõtmised tulnuks temaga teha — kolju pikkus, suurim laius, lõuapärade vahekaugus, näo kõrgus-laius, üldpikkus, istepikkus, õlgade laius, vaagen, rinnakorv...)

Jälle umbrohutihnik ja rauahunnikud, mõistmatud ja salapärased. Kuigi sepaääsi näitamisega neile nagu mingi otstarve anti, vihjati, et seal katuse all kogu seda roostes segadust millekski vajalikuks sepistatakse, lamedakslitsitud peaga hiiglane võib seal vikateid teha.

Kaamera kahlab läbi võpsiku maja poole tagasi. Räästaservas ripendab pehkinud lauatuukk, ootab allakukkumist. Maja taga ootamatult erk värvilaik, mööda seina ronivad üles suureõielised väänkasvud, lausa majesteetlikud roosid, paksud siidjad kroonlehed avali. Keset lillevälja seisab naine (umbes kolmekümnene), ta kleit on õlalt katki, ta seisab keset roose ja puhub ühele õiele hingeõhku, tõstab näo üles ja naeratab kaamerale vastu. Iluduseks teda just pidada ei saa, aga ta pilk on leebe ja naeratus meeldiv, selles pole mingit üllatust ega ootamatust. Nagu oleks ta aina siin seisnud, et kaamera ees rooside keskel poseerida. Kaamera jälgib teda peaaegu riivatult, naine naeratab uuesti ja peidab ennast lillede vahele, kükitab maha. Roosid löövad ta pea kohal kiivalt kokku.

Mis nüüd?

Suitsunud laega ruumis kohendab juba tuttav vanamees koldes tuld. Pikk laud ja kolm rohmakat tooli.

«Ei, ei, elektrist ma lugu ei pea.» Vanamees urgitseb midagi koldeaugus, tossutab suitsu ja pöörab ennast näoga — ta on kaval ja tähtis.

«Tuleb aeg, millal kogu maailma elekter ära lõpeb, mis siis üle jääb? Ma võin teile ära seletada, me oleme selleks valmis, me oleme selleks

kogu aeg valmis olnud. Meile pole elektrit tarvis. On midagi paremat.»

Ta kissitab silmi, see vanamehenäss.

«Meil poisiga on kõik teada. Te ju nägite teda küll? Kuldne poiss, mitte mingisugune ringilaskja. Teab oma asja ja on masinate järele nagu arust ära. Ei, mitte mingeid elektrimootoreid ega muud niisugust. Vana hea aur. Tuli ja vesi panevad kõige suuremad rattad tööle ja ma pean teile ütleva — sellel on hirmus vägi taga. Meil siin käib kõik auru peal, ma olen kogu elu vanu häid masinaid kokku otsinud ja ma tean küll mispärast. Elektriga te kaugele ei jõua, elekter lõpeb ühel päeval otsa. Uskuge mind.»

(Kindlasti võtta proovid, vähemalt need, mida näeb ette ÜRO Tervis-hoiuorganisatsiooni tegevusjuhend: suuõõne limaskestast sugukromatiini analüüsiks, kui võimalik, siis ka naha biopsia, koekultuurid edasiseks uurimiseks, kogu hematoloogia, vere elemendid, plasma valgud, kolesteriin.)

«Me oleme ikka katsunud omal jõul toime tulla. Poiss on vägev ja tal on vägevad masinad abiks, ikka ainult auruga. Tütar teeb süüa ja peab maja, nägite, missugused roosid tal maja taga on. Ta kükitaks mul kõik kohad roose täis, aga ma olen vastu, kisu nende otsas oma riided räbalateks. Meile pole midagi vaja, kõik on olemas. Kus muna, seal kana või mida teie sellest arvate?»

(Täielik naturaalmajapidamine. Seepärast oleks vaja ka etnobotaniikuid ja fauniste; ravimtaimed, värvitaimed, saagikus ja toiteväärtus, koduloomad ja nende haigused. Aga see kõik alles hiljem, esmalt ikkagi inimene, kõige esmalt ikkagi need subjektid meditsiiniliselt, laboratoorselt, geneetiliselt läbi uurida. Tohutu töö, hulk eksperimente. Kolme-nelja inimesega saaks hakkama, muidugi, kui mingit eriaparaatuuri kaasa ei võta, aga ideaalis oleksid ka röntgenogrammid, EKG, EEG, pulmomeetria.)

«Ei, abiks ei käi meil keegi. Poisil oleks nagu vahetevahel midagi tarvis — aga jääb ära, meie ei müü ega osta midagi. Me oskame kõike ise teha. Arvate, et ma nendest telefonidest ja televiisoritest midagi ei tea? Ma olen neid ise noorpõlves küll teinud, aga jätsin kõik katki. Nendes on hirmus jõud sees, aga kõik see on nagu kaduvik, kui elekter otsa saab. Ma ei tea, millal see juhtub. Minust pole ennustajat. Aga igavesti see kesta ei saa. Mul on auru sisse rohkem usku ja selle usu olen oma pojale ka edasi andnud. Kui te näeksite, kuidas ta nende masinatega jäндab. Tal on niisugune iseäralik nagu peas, kui ta neid poputama hakkab. Ega ta teile ise midagi ei räägi. Ta on niisugune tagasihoidlik, aga just niisugune ta on.»

(Ühtegi psühholoogi ega psühhiaatrit ei tohiks kaasa võtta, nad haa-

ravad kogu materjali oma kätte, teevad teste ja raiskavad teiste aega. Nendel on kliinikutes ja mujal sobivat materjali küll, selleks ei pea kuhugi sõitma ega vaeva nägema. Väärtuslikke andmeid saab ju kogu maailmast, aga enamasti on õiged paigad kauged ja raskesti ligipääsetavad. Väikeste asurkondade, tervete hõimude ja rahvuste jäänused on kadumas. Nende uurimine on kohustuslik, hädavajalik ja põnev. Primitiivne eluviis, kultuuri hääbumisega silmitsi seismine on kutsehüüks uurijatele. Mitte arutleda selle üle, kas nad ise peavad hääbumist kui sellist tõdema või mitte. Meie oleme vaid pealtnägijad, tuvastajad. Teooriad vohavad, praktiliselt pole teada midagi.

Bismarcki arhipelaagi atollid, Boliivia kõrgmäed, Tanganjiika — ainult mõne kunstnikust etnograafi joonistused ja kokkuvarastatud nipsasjad. Viina eest välja mangutud ja Suures Maailmas viina eest edasi müüdnud. On vaja ranget programmi, läbimõeldud süsteemi. Selleks oleme kutsutud ja seatud.)

Vanamees naerab laialt ja mõnusalt, ilmselt on talle mingi küsimine nalja teinud.

«Miks ma ei tea. See pole mulle mingi uudis. Ma olin päris poisike, kui laadaplatsil suur kahur püsti pandi ja üks mees lendas Kuu peale. Pärast on veel õhupalliga käidud, mitu korda. Aga küsige poisi käest, tema teab sellest paremini.»

Akromegaal istub nüüd tema kõrval, vahib koldesse, aga vanamehe pöördumist kuuldes kehitab õlgu.

«Seal on kuum,» ütleb ta äraolevalt.

«Kus?»

«Kuu peal on kuum. Mäed purskavad tuld.»

«Kuidas te seda teate?»

Vanamees ei pea vastu.

«Kust ta seda teab? Ta nägi ju mitu aega vaeva, võttis ühe toru ja pani sinna klaasid sisse, ühte otsa niisugused keskelt paksud ja teise otsa keskelt õhukesed. Ta hõõrus neid klaasitükke niikaua, kui rahule jäi. Ja siis pani klaasid torusse ja hakkas taevasse vahtima. Päeval rahmeldab masinatega, ma räägin talle, et sa oled ju väsinud, aga tema istub veel pool ööd üleval ja vahib Kuud. Ma olen talle mitu korda rääkinud, et kui sa selle asja vastu huvi tunned, siis ehitame niisuguse kahuri, sa ju ise usud ka, et aurul on suur vägi taga.»

«Seal on kuum.»

Sõbraliku häälega küsija hakkab midagi rääkima Galileist ja kaksiknõgusatest läätsedest, vanamees ja poeg vaatavad tulle.

(Nad ei kuulegi teda. Sind me kaasa ei võtaks, ei Bismarcki saartele ega Boliiviasse. Ainult segamiseks ees. Paar filmimeest küll, neid võiks vaja minna, aga hea fotoaparaat teeb sama töö ära. Faktid räägivad

ise enda eest ja niisuguste inimestega suhtlemises peavad olema oma reeglid. Galileist ei tohi neile rääkida. Uuritava asurkonna suhtes on igal uurijal oma eetilised kohused olemas. Austada iga inimese elulaadi, säilitada pärastistes publikatsioonides tema anonüümsus. Mõned ei kannata järjekordades seismist, ootamist arsti või laborandi juures. Mõnda tuleb kingitustega turgutada, selleks polegi alati raha vaja, parem, kui hambad korda tehtaks. Mõnel pool tuleb ühisest kausist süüa. Tuleb elada selliselt, et uuritav asurkond ei muutuks ei uurimise ajal ega pärast seda. Et keegi ei kannataks. Mulle on vaja ainult andmeid. Mina neile Galileist rääkima ei hakka.)

Nüüd on mehed rahule jäetud, nad küürutavad juba mingi masina kohal ja lauajupid kukuvad saehammaste vahelt välja. Aurul on vägi taga.

Kaamera eksleb rauakolakate vahel. Vanaraua kokkuostjad või ihnus-koid? Aga ei seda ega teist. Lihtsalt elekter pidi otsa lõppema.

Naerune naine seob roose kimpu. Tõmbab siis kaamerat sõrmega ja jookseb padrikusse, jääb seisma ja tõmbab uuesti sõrmega, tule aga tule, ma näitan midagi.

Pukkidel seisab vana autokere. Rattaid ei ole, aknast kasvab välja rohi, istmest turritavad vedrud. Naine istub ja keerab rooliratast. Tal on naerunägu ees nagu rooside vahel. Ajab suu prunti ja tuututab, lõkerdab naerda.

«Kuhu sõidate?» küsib sõbralik hääl.

(Rida raskeid ja keerulisi küsimusi võib ette tulla ja tulebki. Iga naisterahva raseduslood. Isaduse tuvastamine. Sünnitusjärgne kombestik. Abielusüsteem, suguelu reeglid. Rändküttide puhul võib ainuüksi juhust kogu hõimu geneetiline struktuur sõltuda.)

«Kuhu sõidate, preili?»

«Ära, ära...»

«Kaugele?»

«Kaugele ära... Ärge ainult teistele rääkige, nad ei salli seda autot.»

Mööda laia asfaltteed kolistab õlitatud vanarauahunnik ja pahvib auru välja. Läikima hõõrutud vask. «1886». Eemalt paistavad suurlinna kõrghooned, vanamees istub rahulolevalt ja tervitab möödasõitvaid autosid.

Pettus, palagan. Veidrikud suurlinna külje all.

Vesi on leigeks läinud, ei kihise. Mida siis homme näidatakse? «Mööda kodumaad», «Kohtumisi huvitavate inimestega», «Tehnikauudiseid». Jah, siiski — kell 21.30 — «Kaks nädalat Melaneesias».

Punane rõngas ümber, et meelest ei läheks.

Helvi Jürisson

ÄRKAMINE

Ärkas mere peal üles üks mees,
aga sinna ta polnud heitnud
ja ta tähed kumasid vees,
aga sinna ta polnud neid peitnud.

Merel ärganut puudutas aim
ja hakkas ta kätte ja säärede
ja tõi kui kiusaja vaim
ta koguni paadi äärde.

Mis vaatepilt, just nagu lumm:
veed vankusid kokku ja lahku,
aga kogu see pilt oli tumm,
ei kostnud sealt kihku ei kahku.

Ja kõrgused vajusid koost,
kui sulanuks sillakaared,
ja kasvasid välja voost
taevavalguse haljad saared

ja istus üks pisike lind
lainelatva kui laulupuule
ja laulis: «Tuul tunneb sind!
Sa ära mõtlegi muule!»

Ja polnudki muud... ainult tuul
oli korraga kõiges ja kõikjal,
oli rinnal ja põsel ja suul
merel ärganud paadigasõitjal.

HELVI JÜRISSEON

*

Kui on olemas oreleid,
mis annavad enesest
ainult tõelist süsimusta
südamemuusikat,
maa südame puutumatus
muusikat,
varjusooja,
pimeda helluse sooja,
tuubil täis,
äraunustamiseni täis
paratamatust,
päralejõudmatust,
ja ometi lahtist, lahtist teed
pimedusest pimedusse,
ühest pimedusest teise —
sillatut, kallasteta,
ainult aimude kombel käidavat
seinatut koridori,
siis
sellel teel
hukekaugusel
hefkeks
hinge pidades
seisatan.

*

Pärastlõunane päike
olevat palsam sajavägine,
rudjutud rohtude
ravitseja,
võtvat mändidest
kaugusekohina,
keskpäevavärvidelt
valjuse,
juhtivat kahtleja
läbi hingeohtude

HELVI JÜRISSE

rahamõtete
jälile.
Aga sellele,
kes hommikumärkidest luges,
kellesse kogunes
hetki
aastate pähe,
kõik see päriseks
antud
sajavägine tarkus
sisse ei lähe.

*

Ellusuhtumine
oli vanasti igaühe isiklik asi:
isiklik elu — isiklik suhtumine,
tähtsusetuil
tähtsusetu,
võimukail
saatusi kujundav,
oma mina paigutamine
teiste minade metsa,
sisse-,
üle-
ja läbikasvamine,
oma päikesenälja suhe
teiste omasse,
oma üksinduse sulatamine
taevaaluse üksindusse...

Näe imet,
ellusuhtumise kõrvale on asunud
ellu suhtumine
ja küllap mõlemad on tähtsad,
aga näib,
et õige suhtumiseta ellu
ei saa peagi
üldse olla ellusuhtumist.

HELVI JÜRISSE

LAINED JÕUAVAD KALDALE

Ta kattis tüdruku sineliga ja tõusis püsti. Otse tema ees kõrgus väike paljas küngas. «Künka otsast peaks meri paistma nagu peopesal,» mõtles ta ja muigas. «Paistku või ärgu paistku — kas see pole ükspuha!»

Merelt puhus vinge tuul. Sinelit seljast võttes teadis sõdur, et tal hakkab kole külm, kuid ei saanud ta ju jätta seda vaesekest lihtsalt niisama, katmatult lahtise taeva alla. Ta teadis, et peab tegema tüdruku heaks kõik, mida vajab inimene, kui ta on surnud.

Ta kummardus ja tõstis mahakukkunud mütsi üles. Kloppis selle vastu põlve puhtaks ja pani pähe. Sirutas käe automaadi järele, oli vaja minema hakata.

See küngas kiskus teda enda poole. «Meri peaks sealt paistma nagu peo peal,» mõtles ta jälle ja nagu kellegagi nõu pidades ütles valjusti: «Matan ta sinna künka otsa . . .» Jäi vait, nagu oodanuks vastust, ja lisas: «Olgu siis niimoodi . . .»

Ta ei kulutanud enam aega arupidamisele. Ronis mööda lauget künkanõlva üles ning võttis käigu peal vöö küljest labida.

«Imelik, et keegi enne sõda siin suvilat ei ehitanud . . . Aga nüüd kõlbavad sellised kohad vahest üksnes hauptplatsideks . . .» mõtiskles ta.

Siit ülalt paistis meri tõepoolest nagu peo peal. Aga sõdur ei heitnud mere poole pilkugi. Ta seisis näoga põhja, kus algas stepp ja selle taga sirutusid hallidesse rasketesse pilvedesse kauged mäed. Kalmistu oli veel lumega kaetud ja seal kirendasid arvukad puuristid nagu surmalilled. Sõdur vaatas neid ülalt, talle tundus, et äralennanud vareseparv on jätnud valgele lumele oma jalajäljed.

Kirdes suitses purustatud, inimtühi sadamalinn. Sadamas kikitasid uppunud laevade mastid nagu surmamõistetute taevasse püstunud käed. Seal, kus võis aimata sügavat vett, kus meri oli kannikesekarva, nägi ta mitut kaatrit, mis olid juba väina sisse sõitnud. Nad vedasid sõdureid teisele kaldale. Kaatrite kannul liuglesid paadid.

Läänes kõmisesid juba mitmendat päeva kahurid. Seal oli eesliin.

Sõdur otsis silmadega kohta, kus tema arvestuse järgi pidi asuma nende allüksus. Marsivalmis allüksus paiknes mürsulehtris lõunapoolse äärelinnarajooni läheduses ja ootas käsku. Neid pidi samuti teisele kaldale viidama.

«Tuleb kiiremini teha . . . Muidu vaatavad, et jään liiga kauaks . . .» pomises ta ja haaras labida.

Ülemine, külmunud mullakiht pani visalt vastu, labidas libises, põrus käest lahti. Sõdur ei mõtelnud enam millelegi, ta püüdis kaevata võimalikult kiiresti. Kui labidas lõpuks pehmesse mullakihti löikus, ohkas ta kergendatult — sügavamal oli muld sõre ja soe.

«Vist aitab, nüüd ei kaevata enam nii sügavalt kui enne . . .» ütles ta jällegi valjusti, pühkis mütsiga higi ja ronis august välja.

Ta hakkas mööda mäenõlvakut tagasi alla laskuma, kui äkki kuulis lennukite undamist. Häälest tundis ta: need olid nemad.

Nad tulid kergelt ja vabalt, keegi ei seganud neid, keegi ei tõkestanud nende teed. Nad lendasid väga kiiresti ja väga madalalt, nii et tal hakkas õudne.

«Neetud!» kisendas ta, kuid ei kuulnud oma häält: lennukid alustasid pommitamist. Nad ei kiirustanud, nad nagu ei olekski pommitanud, vaid ainult vabanenud üleliigsest koormast. Sujuvalt manööverdades heljusid lennukid otse tema pea kohal. Sõdur kuulis tuttavat valjenevat vilinat, mis läks üle vastikuks vingumiseks. Sellele järgnes plahvatus.

Sõdur ärkas künka tipus, ta lamas augus, mille oli alles äsja kaevanud. Ta ei mäletanud, kuidas ta oli siia sattunud.

Ta hüppas püsti ja vaatas august välja. Auguserva tagant paistis üksnes kannikesesinine ääretu meri. Nüüd tiirlesid lennukid kaatri kohal. Veel sekund, ja kaatri kõrvale kerkisid hiiglasuured veesambad, mis toetusid hetkeks taevasse. Sõdur pilgutab silmi ja istus auku, heitis sinna peaaegu pikali. Talle tundus, et kui ta ei vaata, siis ei taba lennukid märki.

Augus oli väga vaikne. Neljast küljest ümbritses sõdurit muld ja ainult pea kohal kõrgus pisike, selle hauaaugu suurune lapike taevast.

«Kurat, ma lähen hulluks!» kisendas ta ja ronis jalgadega vastu mügarlikke seinu toetudes august välja, vaatas mere poole. Tema silmis oli kannatus, kuid kohe tuli asemele metsik raev ja neelas selle.

Tema silme ees uppus põlev kaater. Sõdur nägi esimest korda, kuidas hakkub laev; aeglaselt vajus see merre, mis korruga tundus talle tohutu kalmistuna, ainult et seal polnud riste ega hauaplaate. Meri oleks nagu inimesi varastanud ja peitnud neid oma sügavikku, jätmata pinnale ainsatki jälge. Nagu ei oleks midagi olnud.

Ta seisis, suutmata end liigutada. «Meri ei ole maa . . . Maa säilitab inimestest mälestuse . . .» mõtles sõdur ja otsustas, et on aeg minema hakata. «Ma matan ta maha ja veeretan hauale suure kivi. Mere kiuste . . .»

Ta läks tagasi sinna, kuhu oli tüdruku jätnud. Laskus mäejalamile ja

vaatas mõistmatult ringi. Ümberringi oli kõik muutunud. Nüüd haigutas tema ees hiiglasuur värske mürsulehter. Ta seisis liikumatult, silmitses auku ja puud, mille oksid oli räsitud õhuline. Tuul liigutas oksal rippuvat sinelitükki ja künka otsas vahtis taevasse lahtijäänud haud nagu muinaskoletise väljalöödud silm.

2

Käega automaati kohendades hakkas ta mere poole minema.

Sõdur meenutas päeva, mil ta oli näinud seda tütarlast esimest korda. Ta mäletas kõike väga hästi, see polnud sugugi nii ammu.

Teda oli läkitatud kirjaga staapi jaoulema juurde. Ümberringi valitses vaikus, maa oli nagu välja surnud. Oli tarvis minna läbi väikese küla, ta teadis ette, et ei kohta seal ainsatki elavat hinge: kui algas taganemine, põgenesid kõik külaelanikud itta.

Küla osutus täiesti mahajäetuks. Isegi varblased olid kuhugi kadunud. Kitsad põiktänavad kordasid lajatades iga tema sammu ja sõdur mõtles, et see ei ole lihtsalt kaja. See on kõigest hoolimata olemasolev elu, mis vaid varjub ja aimub praegu tema sammude kajas samuti nagu pääsemislootus vaevumärgatavais pulsilöökidest.

Majade ja savionnide aknaluugid olid kinni löödud, ukсед lukustatud. Puu- ja juurviljaaedades loksasid maltsad ja paiselehed, trepiastmeid kattis erkroheline sammal. Sõdurit haaras üksildus- ja mahajäetus-tunne. Ta lisis sammu, et pääseda sellest vaikuselt ja tühjusest, ta peaaegu jooksis.

Ja kui savionni aken aeglase kriginaga avanes, siis ta võpatas ja peatus.

«Tere,» kuulis ta naisehäält. Ta vastas tervitusele ja jäi ootama. Aknaava mustendas tühjana. Kuid siis avanes uks ja lävele ilmus tütarlaps. Tema nägu oli kaame ja tuhm, juuksed sassis. Tütarlaps naeratas. Sõduril hakkas kõhe. See naeratus tundus talle äärmiselt kummaline.

Ta astus värava juurde, kavatsemata siseneda.

«Astu sisse,» kutsus tüdruk.

Värav oli lahti ja ta astus hoovi. Tüdruku näol püsis ikka veel sama naeratus.

«Külas ei ole kedagi peale minu...» Ta läks tüdruku järel tuppa.

Tuba oli väike, kuid ometi mahtusid sinna kaks voodit, laud, mitu taburetti ja ammugi valgendamata ahi.

«Istu, ära pelga.»

Ta toetas automaadi seina najale, tegi seljakotirihmad lahti ja viskas koti maha.

ARTSIL SULAKAURI

«Istu,» kordas tüdruk.

Ta istus.

Kumbki neist ei teadnud, millest rääkida.

«Mis kell on?» küsis sõdur.

Tüdruk nihutas ülespoole oma halli kitli käist. Alles nüüd märkas sõdur, et ta nägi üsna kena välja. Tal olid mustad sügavad silmad, väike, pisut ülespidi vaatav nina, punsunud huuled. Huuled olid millegipärast lõhenenud.

«On sul kiire?» küsis tüdruk.

«Ega eriti ole... Aega veel on...» vastas ta ebakindlalt.

«Miks sa mütsiga istud?»

Ta võttis pilotka ära, paljastades oma püगतud pea. Natuke aega keerutas ta pilotkat käes, pani selle siis sülle, hoides seda parema käega kõvasti kinni.

«Miks ma siia tulin?» mõtles ta. «Jalad töid... Miks ta siin on? Ihuüksinda... Miks ta koos teistega ära ei läinud? Paistab, et ei kavatsegi minna.»

«Miks sa vaikid?» küsis tüdruk, nagu oleks ta tema mõtetest aru saanud.

«Niisama,» vastas ta ja punastas äkki tüdruku uuriva pilgu all. Veidi vaikinud, küsis ta: «Miks sina siin oled?»

«Vanaisa pärast... Tead ju, missugused need vanainimesed on: kui hakkavad ühte joru ajama... Muudkui, et siin ma sündisin ja siin ma ka suren...»

«Noh, ja mis siis?»

«Ma ei saanud teda ju maha jätta! Ta oli väga vana.»

«Oli?»

«Ta suri ära. Ma matsin ise ta maha... Sinna, aeda...»

«Mis siis nüüd?»

«Ei tea... Meie omad lasksid jalga, jätsid kõik siiapaika, arvasid, et sakslane tuleb kohe sisse. Aga nüüd on juba mitu nädalat möödunud... Kui nii edasi läheb, tulevad ehk tagasi...»

«Aga kui sakslased sisse tulevad?»

«Jooksen ära... Anna suitsu.»

«Mul on mahorkat.»

«Ükspuha!»

Ta võttis taskust tubakakoti ja parajateks tükkideks lõigatud paberilehekesed. Aetas need lauale. Nihutas tüdruku lähemale. Vilunud suitsetaja osavusega keeras too endale plotski. Sõdurile otsa vaadates ta muigas:

«Käsi ei kuulunud vanaisal enam sõna... Ma keerasin talle kogu aeg...»

Sõdur tõmbas tiku põlema. Varjates peoga tuld, tõusis ta püsti. Ta kummardus tüdruku poole ja nägi äkki pingul valget rinda.

Ja nagu oleks teda raske vasaraga uimaseks löödud, pörkas ta tagasi. Tüdruk puhus tiku ära.

«Aitäh.»

Lausumata sõnagi, suundus sõdur ukse poole ja võttis seljakoti kätte. Aga siis tundis ta kerget puudutust.

«Istu veel. Ma ei ole nädal aega inimese häält kuulnud!...»

Ta nägi, kuidas tuksleb sinakas soon tüdruku kaelal. Halli luitunud kitli hõlmad paotusid veel enam. Ta nägi, õigemini aimas, et kitli all polnud midagi.

«Tahad ära minna...»

Sõdur ei vastanud. Tüdruk viskas alustassile pooleldi suitsetatud tossava plotski.

«Kuidas soovid... Ma ootasin nii kangesti... Nägin sind koguni unes...»

«Mind?»

«Just sind...» ütles tüdruk niisuguse sisemise veendumusega, et noormees jäi uskuma.

Tüdruk rääkis tõtt. Ta oli tööpoolest näinud unes umbes kahekümne aastast noormeest, kel oli päikesest ja tuulest parkunud nägu, paljaks-aetud pea ning hall sinel üll. Kedagi teist poleks ta saanud nähagi. Nüüd olid kõigil pügipead, kõik kandsid halli sõdurisinelist ja kõigil olid parkunud näod.

«Sa ei usu...»

Äkki tundis ta jalgades imelist, harjumatu kergust. Mõistmata, mida ta teeb, endale aru andmata, kahmas ta kinni tüdruku kätest ja tõmbas ta enda juurde. Vilksatasid kitlihõlmad. Tüdruk seisis tema ees täiesti alasti, oli keeletu hämmastusest. Püüdes end varjata, liibus ta tahtmatult tema vastu. Aga mees suudles teda juba nagu meeletu. Tüdruk ei liigutanud end. Siis haaras sõdur ta kätele ja läks temaga voodi poole. Esimest korda elus tundis ta naisekeha endale nii lähedal.

«Oota...»

Mees ei kuulnud.

«Oota... Mul on halb... Ega sul ei ole natuke leiba?»

Mees peatus rabatuna tema sõnadest.

«Mul hakkas äkki kõik ringi käima. Ära arva, et ma leiva pärast... ei...»

«Miks sa siis ei ütelnud?»

«Ma ei teadnud ju, et nii läheb...»

Sõdur sööstis koti juurde. Kiskus sealt välja oma pajuki — leiva ja vorstijupi. Tüdruk silmitses toitu ahnelt, uskumata seda rikkust.

«Söö!» ütles mees ja läks akna alla.

«Aga sina?»

«Mul on kõht täis.»

Södur seisis avatud akna all ja vaatas tühjale põiktänavale. Praegu ei tundnud ta midagi peale põletava häbi.

Ta toibus, kui kuulis, kuidas tüdruk tõustes tõukas taburetti ja läks voodi poole. Tuba oli väike, kuid talle tundus, et tüdruk läheb väga kaua. Lõpuks heitis tüdruk voodisse, ta kuulis aseme naginat ja pöördus ümber. Tüdruk naeratas. See oli sama naeratus, millega ta oli teda lävel vastu võtnud.

Ta oli näinud inimeste nägudel mitmesuguseid naeratusi. Õnnae-ratust ja õnnetu inimese kibedat, piinatud naeratus. Palju kordi oli ta näinud naeratus, mis väljendas kahetsust, meeleheidet, muret; süü-dlaslikku ja tigated naeratus, pilkavalt võidukat naeratus... Aga tüd-ruku naeratuses oli kõike: nii kahetsust kui ka rõõmu, nii pilget kui ka süüd, nii lõbusust kui ka kibedust.

«Mida sa ootad?» küsis ta vaevukuuldavalt.

Mees ei taibanud, mida ta tahab sellega ütelda. Kas kutsus tüdruk teda nüüd või mõistis ta teda hukka? Nähtavasti nii seda kui ka teist. Parem oleks olnud, kui ta oleks teda hukka mõistnud. Praegu tahtis ta vaid üht — ära minna kusagile kaugele, kus ei oleks seda tüdrukut. Aga veelgi rohkem tahtis ta, et ei oleks olemas teda ennast.

«Sa ära ainult arva, et ma leiva pärast... Ma nägin sind tõepoolest unes, kui ma magasin... Kui ma veel magada sain...»

Mees ei liigutanud end.

«Tule... Mul on ükskõik, kas sa armastad mind või ei... Mina armastan sind... Ma jään sind ootama ja hakkan sind kogu aeg unes nägema...»

Aeg läks.

Södur seisis endiselt akna all ja vaatas põiktänavale. Siis kuulis ta, et tüdruku hingamine muutus ühetasaseks. Ta vaatas tüdruku poole. Too magas. «Ta ei ole sellest ajast maganud, kui tal toit otsa sai. Nälg ei lasknud tal uinuda...» Ta lähenes tüdrukule aeglaselt. Tütarlapse näol kustus pikkamööda naeratus, nagu oleks suures valges saalis aeg-laselt kustutatud tuled. Näolt kadus argliku rahulolu, pilkava süü-tunde, jumal teab kust tulnud õnne ilme... Nüüd oli ta nagu tume ja rahulik nagu maa, millele on lõpuks laskunud õnnistusrikas öö. Ta kohendas tüdruku rinnal paotunud kitlihõlmu, tõstis ettevaatlikult üles üle voodiserva rippuva käe, tõmbas alla üleskerkinud kitliserva, alles siis võttis ta automaadi ühte ja seljakoti teise kätte ning väljus.

Staabis öeldi talle, et ta peab ootama. Ja ta ootas tervelt neli päeva.

Neil neljal päeval sõi ta ära ainult kolmandiku oma toidumoonast ning pani ülejäänud seljakotti.

Ta mõtles kogu aeg tüdrukule. Ainult temale ja mitte millelegi muule. Kõrvus kõlas kogu aeg: «Sa ära ainult arva, et ma leiva pärast... Ega sul ei ole natuke leiba?...» Ta oli unine ja jäi magama. Mida ta mõtles, kui ta üles ärkas?... Mida ta võis mõelda? Ehmus, kui nägi, et on jälle üksinda... Kahetses, et mind ei ole? Hakkas vist nutma...

«Hei, vennas, armunud oled või?» kuulis sõdur ja võpatas. Tema kõrval seisis keegi seersant. «Leidis aja unistamiseks,» ütles too pilkavalt. «Sind nõutakse staapi!»

Saanud ülesande kätte, lähenes sõdur juba mõne tunni pärast tuttavale jalgvärvale. Aken oli lahti ja ta imestas, et tüdruk teda ei oota. Astunud trepist üles, tõukas ta ettevaatlikult ust.

... Sõdurisaapad vedelesid maas voodi kõrval. Kui ta ukse lahti tegi, liigutas voodis keegi, vaatas üle öla tagasi. Tulija nägi paljaksagetud pead ja ümmargusi silmi, mis vaatasid talle otsa. Ta sulges kiiresti ukse. Tormas tagurpidi trepist alla.

«Tal on keegi... Ja nad on kahekesi voodis.» Ta nägu kattus külma, kleepuva higiga.

3

Möödus mõni kuu.

Aga täna hommikul leidsid sõdurid tüdruku. Ta lamas teadvusetult tee ääres, nagu vastu maad. Kui ta teadvusele toodi, avas ta hetkeks oma mustad silmad ja sulges need kohe uuesti. Keegi otsis seljakotist piirituseplasku.

«Tuleb tš kaasa võtta, ei saa ju inimest maha jätta...» otsustas komandör.

«Te olete argpüksid!» ütles tüdruk äkki. «Te jätsite mu juba ammugi maha... Memmed olete... Jätsite kõik kus seda ja teist... Lidute nagu jänessed...» Ta hää katkes, nagu oleks miski ta kõri pigistanud. Ta keha kiskus krampi, justkui oleks ta sees möllanud ja korisenud mägi jõgi, mis ei mahtunud ära ja kippus kallastest välja. Tüdruk viskles ja rebis oma rõivaid. Kolm sõdurit hoidsid teda kinni.

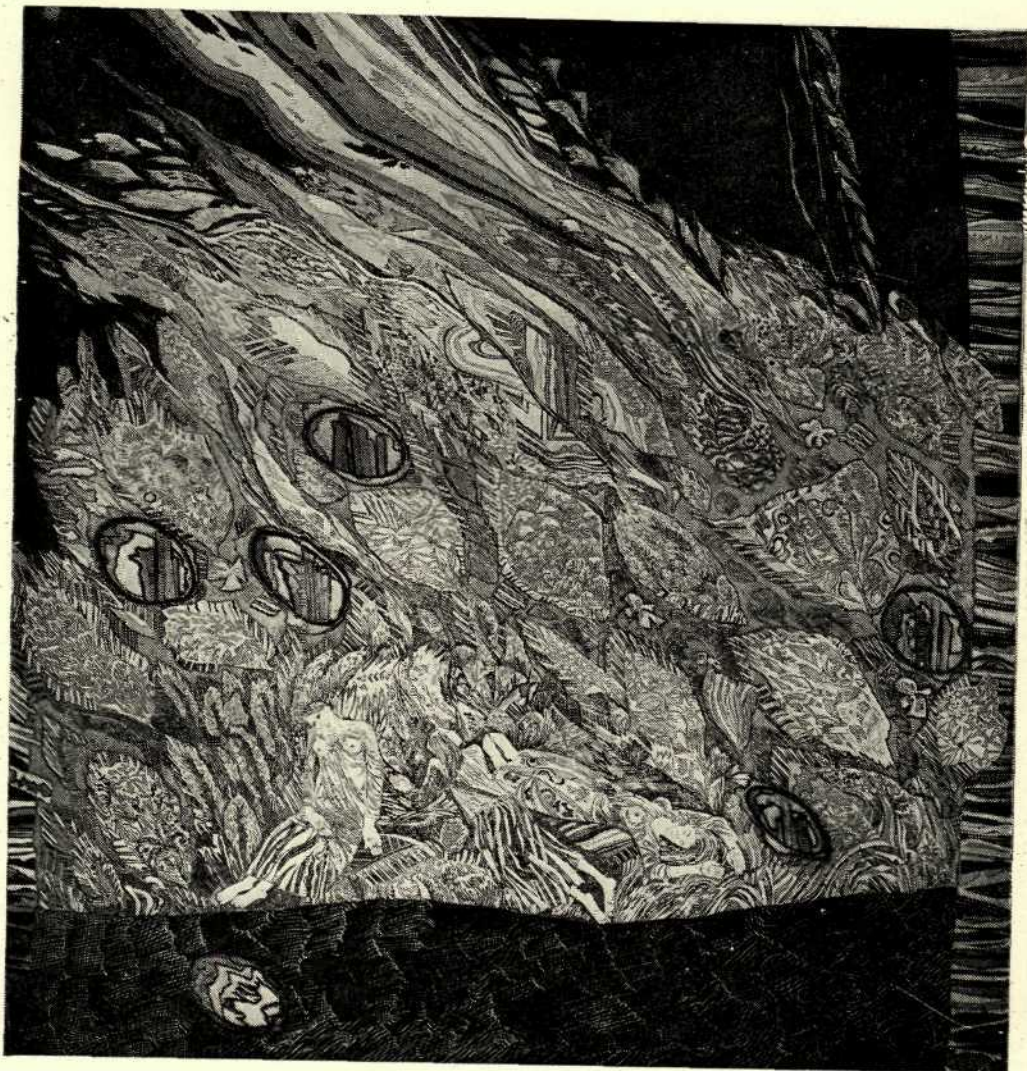
«Võtame ta kaasa,» kordas komandör.

Sõdur ütles vaikselt: «Las ta rahuneb...»

Aga tüdruk halas: «Jätke mind, jätke mind maha», ja hakkas jälle meeletult visklema.

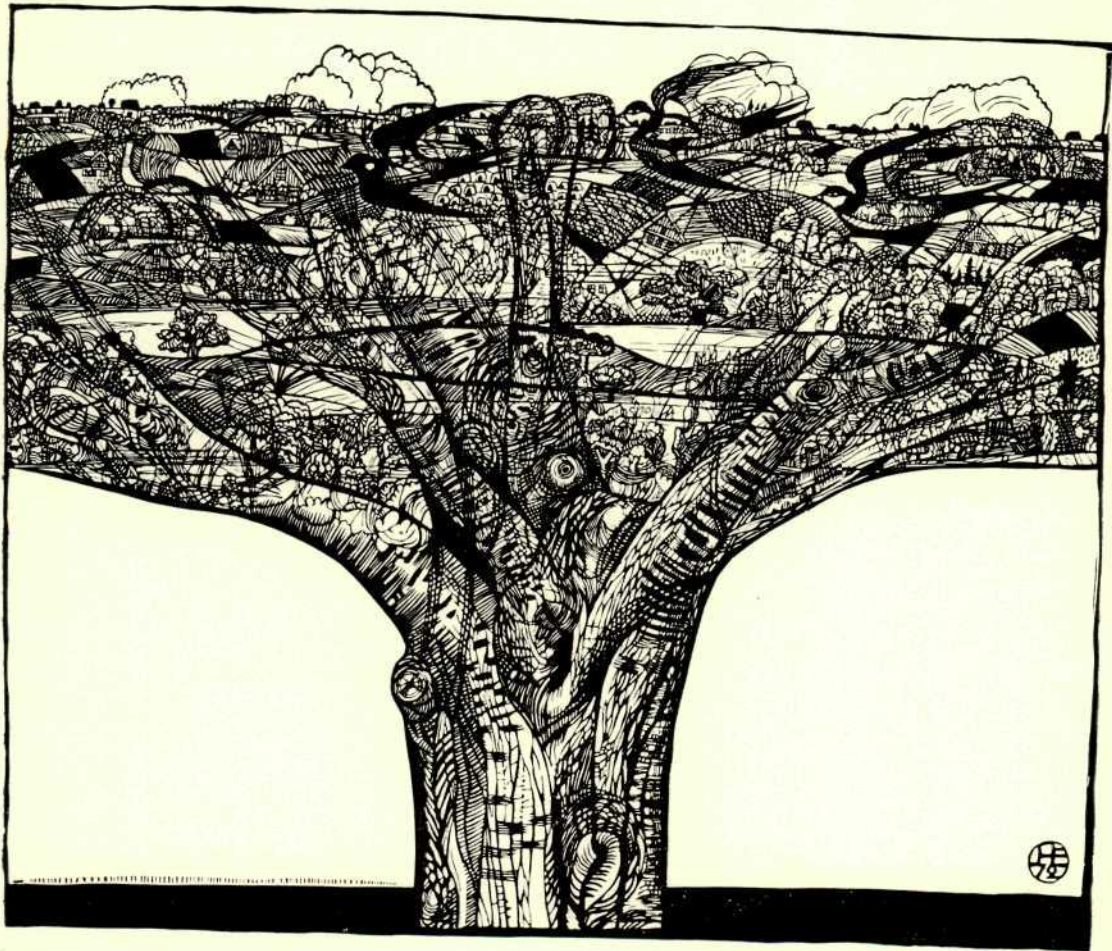
«Jätke ta rahule!» käskis komandör.

Sõdurid astusid kõrvale. Tüdruk surus näo vastu maad.

VIVE TOLLI

Tuulevari II (Segatehnika) 1972

HERALD EELMA

Puu I (Linoollõige) 1972

«Ma tunnen teda. Lubage siia jääda,» astus ette sõdur.

Kõik vaikisid.

«Ma jõuan teile selleks ajaks järele, kui te üle väina hakkate minema.»

Nad ei vaikinud mitte sellepärast, et ei oleks teda usaldanud. Nad mõistsid, et tema jõupingutus on asjatu.

Ta istus tüdruku kõrvale ja pani käe tema aeg-ajalt võpatavale õlale. Nõnda istus ta, kuni tüdruk rahunes. Siis nihutas sõdur tüdruku sulgkerget keha ja tõstis ta pea endale sülle. Pühkis ära näole kleepunud liivaterad.

Tüdruk hingeldas, niisutas keelega kuivanud huuli.

«Tahad juua?»

Tüdruku silmad avanesid pärani.

«Juua! . . .»

Joonud kaks lonksu, vaatas ta tähelepanelikult mehele otsa.

«Ma olen neli päeva jooksnud,» lausus ta pingutusega. «Enam ei jõua.»

Äkki ta naeratas sõdurile nii väga tuttavat naeratust. Ta käsi libises hellitavalt üle mehe näo.

«See oled sina . . .»

«Tundsid ära?»

«Ma tean, et sa käisid veel . . . Ma leidsin trepi juurest sinu seljakoti . . . Seal oli leiba, vorsti . . . suhkrut . . .»

«Jah, ma käisin . . . Aga see, mis ma sinna jätsin, kuulus naganii sulle,» lisas ta.

«Anna andeks.»

«Mul ei ole sulle midagi andeks anda . . .»

«Ei, sa pead mulle andeks andma. Ma tahtsin elada . . . Ma tahtsin armastada . . .»

«Ma ju ütlesin sulle, et ma ei süüdista sind.»

«Oleksid sa oodanud, ma oleksin sinuga kaasa tulnud . . .»

«Kuhu?»

«Ei tea, sinna, kuhu sa oleksid läinud.»

«Ma olen ju rindel.»

«Ma oleksin ka rindele tulnud . . . Nüüd on kõik rindel . . .»

«Ma ei tulnud selle peale!»

«Küll ma ehmusin, kui ma üles ärkasin . . . Nutsin vist öhtuni . . .»

«Seda ma arvasingi.»

«Kolm päeva istusin akna all. Siis kuulsin samme.»

«Ja siis.»

«Ma mõtlesin, et see oled sina . . . Ta oli kangesti sinu moodi. Aga tema ei olnud sina. Sina oleksid võinud mind armastama hakata, aga

ARTSIL SULAKAURI

tema mitte . . . Esimesel pilgul olete te kõik kangesti sarnased.»

«Miks ma sind küll endaga kaasa ei võtnud. Kunagi ei taipa ma õigel ajal, mida on vaja teha . . .»

«Kõik oleks olnud hästi, kui ma poleks magama jäänud.»

«Jah, sa jäid magama.»

«Vett!» Tüdruk rüüpas välipudelist ja ohkas sügavalt. «Aitäh . . . Kui palju me räägime . . . Aga mul on niisugune tunne, et mu jõud on lõpukorral . . .»

«Tahad süüa?»

«Ei tea.»

«Mul on leiba.»

«Ei taha . . . Ma suren varsti ära.»

«Ära räägi nii.»

Tüdruku käsi, millega ta oli silitanud mehe nägu, langes alla. Ta sulges silmad.

«Ei saa sina sinna midagi parata.»

«Ma võtan su sülle . . . Lähme.»

Tüdruk naeratas. «Nüüd on hilja.»

«Ära räägi nii!»

«Ole vait, ma ei jõua rääkida. Tee nööp lahti . . . Vaat see . . .»

Sõdur avas ta kleidikaeluse.

«Anna käsi . . . Vaat süüa.»

Ta libistas oma käe tüdruku põue ja pani selle vasaku rinna alla.

«Kas tunned, kuidas süda peksab?»

Ta püüdis midagi tabada. Kuid ta sõrmed tajusid vaid õrna ja väga tulist ihu.

«See on lõpp. Mul ei ole enam külm ja süüa ka ei taha.»

Tüdruk tegi silmad lahti. Sõdur nägi, kuidas need täitusid pisaratega, kuidas avardusid ta sõrmed, kuidas tuksatasid kaamekstõmbunud huuled.

Ta haaras tüdruku sülle ja surus oma rinna vastu.

«Eile nimetati meid tulevikuks,» sosistas ta. «Täna oleme me sõdurid ja kaitseme järgmise põlvkonna tulevikku . . .»

«Ma ei mõista, mida sa räägid,» lausus tüdruk sosinal.

Ta ei rabelnud ja ta nägu oli rahulik. Ta hingas vaid raskelt, ta silmad olid kõvasti suletud.

Mees võttis ta ettevaatlikult kätele. «Tuleb minna, ei saa ju siin istuda ja surma oodata,» mõtles ta.

«Ära kannata mind . . . Valus on . . . Pane maha.»

«Ei, ei, lähme, lähme. Kannata natuke . . . See on siinsamas . . .»

Ta käis nii kiiresti, kui suutis.

«Tasem!»

«Kannata veel natuke.»

Tüdruk avas silmad, vaatas abitult ringi.

«Oota, kõik muutub halliks, ainult taevast on sinine.»

Ta suri õhus, kaks tugevat kätt olid talle asemeks.

Sõdur jooksis veel natuke aega. Siis tundis ta, et põsk, mis puutus vastu tema nägu, muutub jahedaks. Ta pani tüdruku tee äärde maha ja seisis tükk aega tardunult tema kõrval. Võttis siis sineli seljast ja kattis tüdruku kinni.

4

Sõdur lahkus mürsulehtrist ja hakkas minema alla mere poole. Ta tundis end täiesti rusutuna. Ta oleks tahtnud heita kusagile rohu sisse pikali, mitte midagi mõelda ja vaadata taevast ja pilvi. Kuid polnud ei rohtu ega aega lamamiseks.

Poole tunni pärast kõndis ta juba mere ääres. Meri kohises.

«Ei, ei, mitte midagi ei ole ma väärt, see on tõsi mis tõsi. Sõda, see on ju samuti elu. Isegi veel enam, sõja ajal on kõik lihtsam, kõik on tõelises valguses... Nüüd ma mõistan, et ma ei ole veel õieti elanud, vaid ainult õppinud, mõelnud, unistanud...»

Sinised lained jooksid kaldale, muutusid vahuks ja pöördusid tagasi. Merel oli kitsas, ta püris kuivale maale. Ta klammerdus maa külge, kuid maa ei võtnud teda vastu ja ta roomas tagasi.

««Sa ei oodanud, aga ma oleksin tulnud sinuga, tulnud sinuga... tulnud sinuga...» Aga mina ei oodanud... ei oodanud... Neli päeva mõtlesin, aga tuleb välja, et asjata... asjata...»

Ta sammus mööda vetruvat kaldaliiva. Veidi maad käinud, pöördus ta vasakule. Ta teadis, et künka taga ootavad teda seltsimehed. Aga seal ei olnud kedagi. Ümberringi oli maa pommidest üles küntud. Ta tormas alla jookskraavi juurde.

Ja siin läks kõik segi.

Kohati tõusis kraavipõhi maapinna tasemele. Kohati moodustusid uued süvendid. Ta märkas maast väljaulatuvat püssipära. Tõmbas seda kõigest jõust. Püssipära järel tuli nähtavale rihm, millest hoidis kõvasti kinni kellegi käsi. Sõdur heitis püssi kõrvale. Surnu käsi langes aeglaselt maha ja tõmbus rusikasse, nagu ähvardaks ta taevast. Laotus kattus hallide pilvedega, mis õgised ääretut sina.

Sõdur puudutas ettevaatlikult kätt. Käsi oli täiesti külm.

Ja jälle nagu seal, künka otsas, küsis ta valjusti:

«Kas nad siis tõesti said kõik surma? Võib-olla nad läksid ära, ei jäänud mind ootama? Läksid ära, kindlasti läksid ära...» Ja nagu oma

sõnade kinnituseks kuulis ta kauget hõiget. Ta tardus paigale, teritas kõrvu. Hõige kordus, aga sõdur ei saanud aru, kustpoolt hüütakse.

«Eh-eh-hei!»

Ta kuulatas uuesti ja jooksis kõrgendikule. Siit paistis juba meri.

Neli-viiskümmend meetrit kaldast eemal märkas ta ümberläänud paati. Selle kõrval, hoides ühe käega paadiservast kinni, rähkles inimene. Aeg-ajalt viipas ta vaba käega ja karjus appi.

«Kust see paat siia sai? Kui ma mööda läksin, polnud merel kedagi...»

«Appi!» kisendas inimene, lakates kätega vehkimast. Nähtavasti püsis ta vaevu pinnal.

Kähku riided seljast tõmmanud, heitis sõdur need siiasamasse kaldale. Röske õhk mähkis ta endasse nagu märg, külm palakas. Keha tõmbus sinakaks ja kananahale. Ta käis mööda kive, kätega tasakaalu hoides nagu köiel. Vee juurde jõudes mõistis ta, et vette minna pole sugugi lihtne. Aga kui laine talle vastu jalgu paiskus ning ta jääste piiskadega üle puistas, ei tundunud vesi enam nii külmana.

Ta tegi käed märjaks, hõõrus oma keha, hüppas vette ja ujus paadi juurde.

«Aita, sõber, paat kaldale tõmmata,» palus tundmatu hambaid plagistades.

«Oled väsinud?» küsis sõdur ja tõukas paati kõigest jõust. Paat ja selle külge klammerdunud inimene liikusid vähemalt poole meetri võrra kaldale lähemale.

«Sa ujud hästi,» kiitis võõras, «kui ma ka niimoodi ujuksin, oleksin juba ammu kaldal...»

«Kas sa nägid mind, kui hakkasid appi karjuma?»

«Ei näinud.»

«Aga miks sa siis karjusid?»

«Noh, niisama, mõtlesin, et mõni järsku kuuleb.»

Sõdur ujus paadile järele ja tõukas seda uuesti.

«Noh, nüüd oli küll surm silme ees, ei ma uskunudki enam, et pääsen.»

«Oli teid palju?»

«Kakskümmend meest.»

«Kakskümmend?»

«Jah.»

«Sellessamas paadis?»

«Sellessamas, ega ta nii väike olegi.»

«Ja kõik said otsa?»

«Kõik. Mürsk lõhkes päris kõrval. Mul vedas. Ma sain paadist kinni ja pärast õnnestus mul vees saapad jalast ja sinel seljast tõmmata.»

ARTŠIL SULAKAURI

«See sind päästiski.»

Kaldani oli jäänud umbes viisteist meetrit. Tundmatu silmis välgatas ahne lootusetuluke, ta suu avanes hääletus rõõmuhõiskes.

«Lase jalad põhja,» ütles sõdur. «Siin on juba madal.»

«Ma olen päästetud, päästetud!» kisendas too, kuid ei julgenud jalgu põhja lasta. Ta mõistis üht — et on pääsenud, ent usaldamata vett, ei julgenud paadist ikka veel lahti lasta.

Sõdur tiris kaldale nii paadi kui ka mehe. Tolle õlgadel märkas ta vanema paguneid.

«Vääname riided välja,» ütles sõdur talle.

«Kohe, ainult niikauaks, kui mu riided tahenevad, viska mulle oma sinel. Külmal tahab ära võtta!»

«Mul ei ole sinelit, kadus ära.»

«Kadus ära? Naljamees. Ja mina just lootsin su sineli peale.»

Sõdur, kes oli pesu kähku selga tõmmanud, vaatas imestunult talle otsa.

«Kas sa unistasid juba meres mu sinelist või? . . .»

Vanem võttis püksid jalast ja aluspesu seljast, pani need kokku ja püüdis väänata. Kuid tal oli jõud täiesti otsas, käed ei kuulunud enam sõna. Ta vaatas paluvalt sõduri poole. Too tõmbas saapad jalga ja astus ta juurde. Kükakile laskunud vanem tõusis vaevaliselt püsti.

«Kui see neetud külm meil nüüd hinge välja ei võta, siis ei pruugi meil küll enam keda kuraditki karta . . .»

«Ei ta võta midagi.»

Nad väänasid märjad riided välja ja laotasid need kividele. Sõdur andis vanemale oma särgi. Võttis leivakotist leiva ja hautatud liha konservi. Pärast söömist jäi vanem uniseks. Kogu ta keha tuikas ja pakitses. Ta heitis kividele ja jäi tukkuma. Umbes viisteist minutit lamas ta liikumatult. Siis ajas külm ta üles, ta kargas püsti ja hakkas hüplema, et sooja saada.

«Mis ma ilmaasjata kargan. Pöörame parem paadi ümber, valame vee välja,» pani ta ette.

«Paadi?»

«Noh muidugi. Või tahad sa siia jääda?»

«Pole mul siin enam midagi teha. Lähme parem linna, meie omad on seal!»

«Ära ole lihtsameelne, selleks ajaks, kui meie sinna saame, pole neist seal enam haisugi.»

«Kust sina seda tead?»

«Miks ma ei tea. Ma olen siin juba nii mõndagi näinud.»

«Mina olen ka.»

«Tähendab, sa ei näinud seda, mida vaja.»

«Mis siis teha?»

«Tule aita mul kõigepealt paat ümber keerata.»

Tükk aega jännanud, õnnestus neil lõpuks paat ümber pöörata. Vanem võttis sõduri särgi seljast.

«Las särk olla nii kaua, kui oma jagu ära kuivab.»

«Aeg ei oota!»

Vanem kiskus juba endale märgi rõivaid selga. «Küll nad seljas kuivavad.»

Sõdur nägi, et vanem kiirustas.

«Ära automaati maha jäta! Võta see topsik, seda läheb meil veel vaja,» kamandas vanem. Põlvitades kinnitas ta aerud tullidesse, pööras siis pead ja heitis üle õla:

«No tule juba!»

Sõdur vaatas talle otsa ja kahvatas äkki.

«Ma ei sõida,» ütles sõdur vaikselt.

«Kuidas ei sõida?»

«Sinuga ma ei sõida!»

«Mis jama see siis on?»

Sõdur ei vastanud. Ta kuulis järsku selgesti, kuidas kohises meri. Tuul valjenes, ajades kokku tinahalle pilvi, tinajaks muutus ka meri.

Vanem tõusis ja lähenes sõdurile.

«Ära tule!» Sõdur tõstis automaadi. Vanem tõmbus kaameks ja vaatas silmi vidutades sõdurile otsa. Nad seisid ja mõtsid teineteist silmadega.

«Mis ma sulle teinud olen? Ma näen sind kuradit ju esimest korda!» karjus vanem.

«Ei näe sa esimest korda! Ma tunnen sind ja sina tunnend mind ka.»

Vanema nägu tuksatas. Ta pingutas kõigest jõust oma mälu ja äkki — talle ei meenunud, vaid ta tundis, et see on seesama, kes...

«Tapan ära!»

«Miks sa mind siis ära ei tapnud, kui sa ukse lahti tegid?»

«Siis oli tema veel elus...»

«Mina pole teda tapnud. Mis sa minust tahad?»

«Mida ma temast tahan, tõepoolest? Kas võib inimest tappa selle pärast, et ta ei arutle nii nagu sina?» mõtles sõdur. Ta viskas automaadi õlale ja hakkas lonkides minema.

Vanem jooksis talle järele, kahmas õlast kinni:

«Oota, kuhu sa jooksed?»

Sõdur ei vastanud. Nende vahele oli laotunud vaikus ja sõdur kuulis jälle, kuidas kohiseb, oigab meri.

«Sa ei saa üksinda üle väina, sellepärast sa ripud mul küljes nagu takjas,» ütles sõdur ja vaatas vanemale otse silma.

«Mina saan igatahes. Igatahes saan,» vastas vanem ja läks paadi juurde tagasi. Puhanguline vinge tuul pungitas ta särki.

Paadi juurde jõudnud, pöördus ta ümber.

«Mul on ükskõik, kas sa tuled või ei tule! . . .»

Sõdur jäi mõttesse.

«Paistad olema täitsapoiss, unustame selle, mis oli, ah? . . .»

Sõdur läks vaikides paadi juurde tagasi.

5

Nad polnud veel kaldast paarisada meetritki eemale jõudnud, kui vanem märkas kalda kohale tõusvat tolmupilve.

«Vaata, ma ütlesin ju, et nad varsti tulevad!»

Sõdur tõmbas ühtlaselt aerudega, vanema sõnadele ei osutanud ta mingit tähelepanu, ta vaatas sadama poole ja mõtles omadele. See, et ta praegu siin paadis istus, tundus talle reetmisena.

«Vaata, nad on mootorrattastega!» hüüatas vanem.

Sakslased sõitsid otse kaldale, nähtavasti märkasid nad paati.

«Sõduril ei ole vaja mõelda! . . .»

«Vaata nüüd, kas näed?»

Sõdur vaatas kalda poole.

«Nad on siin?»

«Ega nad nüüd enne ei jäta, kui lasevad meid põhja!»

Nagu vastuseks kostis automaadivalang. Vanem haaras relva ja sihtis. Sõdur sõudis kõigest väest. Kaldalt tulistati jälle. Vastuseks hakkas tärisema vanema automaat. Merele laskus udu, hämarus, kuid kaldal jätkasid sakslased tulistamist.

Vahetpidamata tulistav vanem tundis äkki, et paat kaotab kiiruse. Ehmunult sõduri poole pilku heites nägi ta, et too on lasknud aerud käest ja vajunud küljeli.

«Said pihta?»

Sõdur tõmbus kõssi ja veeres pingilt maha.

«Ei tea . . . Vist jah . . .» pigistas ta läbi hammaste ja heitis pikali.

Kaldalt tulistati ikka veel. Üks kuul tabas paadikülge. Silmapilk viskas vanem automaadi käest ja haaras aerude järele.

Sõdur avas silmad ja nägi vaid meelegeitlikult vehkivaid aere. Kaldalt tulistati lakkamatult.

«Oled väsinud?» küsis sõdur vaevukuuldavalt.

«Tühja kah! Rabeleme välja!»

«Sa oled näost valge.»

«Kisub hämaraks, sellepärast sulle paistab.»

«Sa oled higine,» ütles sõdur vaikselt.

«Kuum on, võtab naha märjaks jah.»

«Vastupidi, tuul... on külm...» lausus sõdur katkendlikult. «Kas sa ei tunne?»

«Ei tunne.»

«Tõmba paremaga rohkem, paat käib ühe koha peal ringi...»

«Võta koomale, las ma heidan su kõrvale...»

«Oled haavatud?»

«Mhmh... Neetud!... Oleks veel natuke pimedamaks läinud, siis oleksime neil käest lipsanud.»

Paati kiigutasid lained. Vanem ja sõdur lamasid kõrvuti, ühe pea vastu teise jalgu. Nad said aru, et on veel elus, nende kuumad kehad puutusid teineteise vastu.

Vinge tuul kihutas vilinal üle paadi, aga nad ei tundnud enam külma, neil oli kuum.

«Näed, ma tulen sulle järele,» ütles sõdur äkki valjusti.

«Kellega sa räägid?» küsis vanem.

«Ah?»

«Ma küsin, et kellega sa räägid.»

«Ei kellegagi...»

Igast küljest ümbritses neid pilkane pimedus, tuul ulus, lained kasvavad ja paljunesid. Nad lebasid liikumatult, vaikselt, usaldades end möllava mere hoolde, ja kuulatasid tema üksluist mõirgamist.

Võimas laine tuiskas üle paadi ja ujutas nad üle jääkülma veega. Nüüd lamasid nad vees.

«See veel puudus,» kurtis jahmunud vanem.

«On sul halb?» küsis sõdur.

«Me lähme põhja!»

«On sul halb?» kordas sõdur.

«Parem... Verd ei jookse enam nii palju... Ma hoian kogu aeg käega kinni.»

«Kust sa haavatud oled?»

«Õlast.»

«Mina ka vist õlast.»

«Jääks tulgi vaiksemaks,» ohkas vanem.

Sõdur tahtis ütelda, et tal on väga halb olla, et tal valutab kogu sisemus, aga teine ei küsinud ja ta vaikis. Ta oleks tahtnud ütelda, et ta jookseb verest tühjaks, et ta ei saa enam liigutadaagi, et hägune kumisev loor mähib teda endasse...

Meri muutus määratuks kiigeks, paat tõusis kord kõrgele-kõrgele, kord sööstis meeletu kiirusega kuristikku. Ta oli peaaegu ääreni vett täis.

«Küll mässab, varsti õgivad meid kalad...»

ARTSIL SULAKAURI

Sõdur ei vastanud.

Vanem liigutas, kergitas end. Ta vasak käsi kobas mööda paadipõhja.

«Mida sa otsid?» küsis sõdur.

«Kus kopsik on? Vesi tuleb välja loopida!»

«Vesi?»

«Kus kopsik on?! Me läheme ju põhja kogu täiega.»

«Minu all. Ma ei saa ennast liigutada!»

Vanem kallutas end taha ja torkas oma jala sõdurile nimme alla.

«Oih!» karjatas too. Valusööst läbistas ta keha.

«Kopsikut on tarvis! . . . Kergita end pisut . . .»

Vanem sirutas uuesti jala välja ja püüdis sellega plekktopsi tabada. Kopsik tuli kindlasti üles leida, muidu nad hukuvad. Tuul raevutses mere kohal. Määratu suured lained tõusid tagujalgadele ja matkisid alla sööstes tuule huilgeid. Paat viskles lainetel.

Saanud tühja konservipurgi kuidagimoodi kätte, ammutas vanem sellega vett ja viskas üle parda. Iga liigutus tegi talle väljakannatamatut valu. Valu oli nii tugev, et ta mõtles koguni, et parem oleks surra kui nõnda kannatada. Kuid kohe ajas ta selle mõtte peast välja. Ammutanud veel mõned kopsikutäied, vajus ta paadipõhja kägerasse. Ta oli lämbumas.

«Me kiigume nagu hällis,» pomises sõdur.

«Maga . . . Kes sind segab,» vastas vanem pärast väikest pausi.

«Ma kardan, et ei ärkagi enam.»

«Ära karda.»

«Ma ei taha magades surra . . . Tarvis on mõelda . . .»

«Millest?» päris vanem kerge pilkega.

«Elust.»

Vanem tahtis talle virutada kopsikuga, aga ta kartis, et viskab mööda ja kopsik lendab vette. Mõnes muus olukorras poleks ta kellegi filosoferimist seganud, aga nüüd ajasid need pilkavad ja, nagu talle näis, võltsid ning kõrgelennulised sõnad teda marru.

«Paat kiigub nagu häll ja meie sinuga lamame siin justkui kaksikud,» muigas sõdur.

Määratu laine sööstis neile peale. Paat kaldus järsult küljeli ja nad oleksid peaaegu vette kukkunud.

«Ma olen kuulnud, et vanasti raviti haavu soolaga,» lausus vanem, kui paat tasakaalu tagasi sai. Uus annus soolast vett oli suurendanud kõrvetavat valu ta õlas.

Sõdur vaikus. Vanem tundis äkilist hirmu. Ta vaatas sõduri poole. Pimedas ei paistnud midagi.

«Miks sa vait jäid?» küsis ta ehmunult.

«Ma suren . . .»

Tuul haaras selle sõna ja heitis merre, nagu laps heidab kivi, kivina libises see mööda laineid ja kadus kuhugi.

«Mida sa ütlesid, korda!»

Sõdur ei vastanud.

Vanema käsi, mis oli veetopsiku külge haakunud, hakkas jälle tööle.

Nad olid ammugi väinast välja jõudnud, tuul ja hoovus kandsid paati aina edasi. Nad ei teadnud, et asuvad avamerel, neile tundus, et paat keerleb ühe koha peal ringi.

Kuu ujus pilvede tagant välja ja valas merele kahvatut helki. Ööpimedus hõrenes. Sõdur püüdis leida silmapiiri. Aga ümberringi, nii kaugel, kui ta pilguga haarata suutis, laius üksnes vesi, üksnes säbruline merepind. Hõbedased laigud libisesid laineharjalt laineharjale, kadusid ja tekkisid taas.

Kuuhelk valgustas nende nägusid.

Sõdur ei näinud kuud, tema silmad olid suletud. Mitu korda paotas ta huuled, nagu tahaks midagi ütelda, kuid tema suust kostis vaid raske kähin.

Vanem töötas ikka veel vasaku käega. Püüdes valu alla suruda, oli ta oma huuled puruks närinud, need jooksid verd.

Väike plekktopsik muutus aina raskemaks, nagu ei ammutaks ta vett, vaid sulatina. Kui topsik tal käest kukkus, ei suutnud ta seda enam üles tõsta — sõrmed ei kuulanud sõna.

«Kui me nüüd veel pääseme, siis on see ime!» oigas ta.

«Kui sa pääsed...» kostis järsku sõdur. Ta lamas avasilmi ega hinganud enam nii raskelt. «Kas lähed tagasi?»

«Mida?»

«Ma küsin, lähed tagasi rindele?»

«Milleks sõdida, kui vaenlane on nii tugev?»

«Nad ei võida...»

«Kes siis võidab?»

«Meie... kindlasti, maksku mis maksab, meie!...»

«Millal see... ükskord?»

«Ma ei tea, millal... aga tingimata... me võidame kindlasti...»

«Sa räägid, nagu oleneks midagi meist sinuga...» lausus vanem pärast pikka pausi.

Paat kiikus tugevasti ja sõdur avas silmad. Kuuvalguses nägi ta selgesti vanema kahvatut nägu, musta laiku suu juures. Sõdur ei teadnud, et see on veri.

«Kurjus ei ole kunagi võitnud,» kinnitas sõdur.

«Hea küll, jäta nüüd pealegi.»

«Kui ma ei sure, kui ma peaksin veel pääsema, küll ma juba teaksin, mis ma teeksin... Mul on nüüd üksainus soov, rohkem ei ole... Kätte

maksta. Selle haua eest seal künka otsas ja nende teiste eest, mis jäid kinni ajamata,» kähistas ta.

Vanem ei mõistnud, mida need sõnad tähendavad. Ta ei hakanud ka pärima, arvates, et sõdur sonib.

Äkki lähenes suur püstloodis laine ja haaras paadi. Laskudes põrkas see kokku teise lainega. Seekord virutasid lained paadile sellise hoobi, et haavatud karjatasid. See oli surmalemääratute karje, kuid paat ei läinud ümber ka seekord. Jälle oli ta vett täis.

Sõdur lamas üleni vees. Kuid nüüd tundus see talle soojana. Soolases vees põles haav nagu tules. Lapsepõlves oli tal vaid tarvitsenud kriimustada jalga või löigata sõrme, kui haavatud kohta kohe joodiga määriti. See tume vedelik oli temas esile kutsunud hirmu ja samal ajal mõistmatut naudingut. Praegu tundis ta sedasama.

Vanem mõtles, kuidas talitada veega, mis jällegi täitis paati. Veel üks selline laine, ja paat läheb põhja. Ta otsis tükk aega jalaga kopsikut, kuid ei leidnud seda enam. Nähtavasti oli see tõuke ajal vette kukkunud.

Teda haaras meeleheide, kuid mitte kauaks. Jõuetu käega võttis ta kinni sõduri saapast ja sikutas seda.

«Mida sa teed?» küsis sõdur ainult huultega.

«Võta saabas jalast, vesi tuleb välja loopida!»

«See inimene ei hukku,» mõtles sõdur. Kuidagimoodi tõstis ta vasakut jalga ja asetaski saapakanna parema saapa ninale. Ta ei mõistnud isegi, kuidas tal õnnestus ometi saabas jalast võtta.

Saabas oli juba vanema käes. Vesi kattis sõdurit. Veepinnal oli ainult pea. Ta lamas nagu soojas vannis.

Pilved hajusid ja taevas hakkasid vilkuma väikesed eredad tähed. Paat kiikus, kuid lained ei peksnud teda enam nii nagu enne. Vanem tundis, et lained ja tuul jäävad vaiksemaks, ja ütles seda ka sõdurile.

Sõdur naeratas nõrgalt. Meri kohises ikka veel tumedalt.

Saabas oli vett täis. Vanem püüdis vett välja valada, kuid ei saanud sellega kuidagi hakkama. Ühe käega ei õnnestunud tal saabast üle paadiääre kallutada. Saapasäär paindus, murdus alla ja vesi voolas paati tagasi.

«Elaksin ma veel koiduni...» ütles sõdur valjusti.

«Koiduni...» kordas vanem endamisi, «ta tahab elada koiduni... Veider mees! Praegu tuleb teha kõik selleks, et ellu jääda, aga kui juba surra, siis kas pole see ükskõik, millal — kas koidu ajal või südaööl.»

Äkki pani luusselõikav kisendus teda võpatama. Algul ta ei mõistnud, mis see on. Siis nägi ta, et see on sõdur, kes karjub.

Ta kuulas seda pikaleveninud karjet, püüdes mõista sõnu, ja tabas

äkki midagi hoopis muud. Sõdur laulis. Kuid mitte nii, nagu laulavad inimesed tavaliselt. See oli kisendus, tuhm ja vormitu. Ja ometi oli see laul. Aeg-ajalt summutas see tuule ulgumise ja meremüha.

Vanem kuulas ja ängistus pigistas ta rinda. Sõdur jätkas oma laulu.

Ta laulis tütarlapsest, keda oli kandnud kätel ja kes oligi surnud nõnda, tema süeluses. Laulis käest, mis oli sirutunud maa seest välja ja ähvardas taevast... Laulis merest, mis röövis inimesi ja laevu, laulis kättemaksust...

Vanem nägi, et sõdur lõi selle laulu praegu, tema juuresolekul. Ta tundis, et laul täidab vastu tema tahtmist teda ennast ja, täitnud hinge pilgeni, voolab üle ääre — nagu tühjeneds üks anum ja täituks teine.

Sõduri hääl hakkas kähisema. Nüüd juba summutasid tuul ja meremüha laulu. See oli nagu lipp tuules, mis kord lakatleb ja vajub longu, kord lööb laiali, tuul rebimas tema vetruvat kangast.

Vanem kuulas. Tema pilgule avanes võõras hing.

Sõdur laulis ikka veel. Aga see ei olnud enam laul. Korin tungis välja tema rinnast. Ja siis ta võpatas, jäi vait, ta oli voolanud laulust tühjaks, nagu voolatakse tühjaks verest.

Vanem unustas, et tal tuleb vett paadist välja tõsta. Unustas saapa, mille oli võtnud sõduri jalast. Nüüd soovis vanem vaid üht: et sõdur ellu jääks.

Selleks oli eelkõige vaja, et paat põhja ei läheks, et nad jõuaksid kaldale. Ta jõud kahekordistus. Ta ammutas saapa vett täis ja valas vee üle paadiääre. Nüüd ei olnud tal enam raske vett välja tõsta.

Sõdur lamas liikumatult. Ta ei mõtelnud millelegi, sest ta ei olnud võimeline mõtlema. Tema teadvusse kerkisid teistsugused päevad, mis olid olnud kunagi ammu. Nad kerkisid pinnale ja kadusid taas.

«Ema, ma lähen,» sosistas ta. Kunagi väga ammu oli ta alati nõnda ütelnud isamaja uksest väljudes.

Nüüd lahkus ta väga tasa, ainult tema huuled liikusid veel.

«Mandlipuu, valge mandlipuu...» sosistas ta hääletult.

Ei tea keegi, mis nimelt välgatas ta kujutluses. Võib-olla nägi ta tõepoolest kevadet, mis juba sammus üle kodunurmede ja kaldatihnikute ning mille jälil puhkesid valge kumana öitsele mandlipuud.

*

Mere kohale tõusis koit.

Paadis ei olnud enam vett, paadi põhjas lamasid endiselt kaks meest.

Vanem kergitas end ja isegi teadmata miks, tõusis vaevaliselt põlvili. Ta nägi, et kallas oli veel küllalt kaugel. Ta märkas, et lained pürivad kaldale.

ARTSIL SULAKAURI

Nõnda põlvitades võttis ta vastu koitu, mis saabus nagu lootus. Aokuma valgustas ääretut merd. See valgus puudutas ka tema südant, hävitas möödunud öö hirmu ja ärevuse.

«Kuidas ta tahtis koiduni elada,» ütles vanem ja ta silmad tõmbusid märjaks. Häguse pilguga vaatas ta sõdurit. Hommikuvalgus langes surnu näole.

Gruusia keelest tõlkinud MERIKE PAU

Artšil Sulakauri on sündinud 1927. aastal Tbilisis. 1951. aastani õppis ta Tbilisi Riikliku Ülikooli keeleteaduskonnas ning hiljem samas aspirantuuris.

1951. aastal ilmus Sulakauri esimene luuletuskogu, sellele on järgnenud mitmed teised, samuti jutustused ja romaan «Kuldkalake» (1966).

Lastemuinasjutu «Salamura seiklused» eest sai A. Sulakauri 1971. aastal S. Rusthaveli nimelise kirjanduspreemia.

Bertolt Brecht

VALITSEMISE RASKUSED

1

Ministrid kuulutavad rahvale lakkamata
kui raske on valitseda. Ilma ministriteta
kasvaksid viljapead mitte ülespoole, vaid maa sisse.
Ühtki söetükikest ei ilmuks šahtist päevavalgele
kui kantsler nii tark ei oleks. Ilma
 propagandaministrita
ei saaks ükski naine käima peale. Ilma
 sõjaministrita
ei tuleks ialgi sõda. Jah, kas isegi päikene tõuseks
ilma füüreri loata
on äärmiselt kahtlane — ja kui, siis
 valest kandist.

2

Niisama raske on, ütlevad nemad
ka vabrikut juhtida. Ilma peremeheta
langeksid müürid ümber ja masinad
 läheksid rooste.
Isegi kui kusagil mõni ader valmiks
ei satuks see kunagi põllule ilma
kavalate sõnadeta, mida vabrikant talupoegadele
 kirjutab — kes
võiks neile muidu teada anda, et adrad üldse olemas on?
 Ja mis
saaks maast ilma mõisnikuta? Kindlasti
kõlvataks rukist sinna, kuhu juba kartulid
 maha on pandud.

BERTOLT BRECHT

3

Kui valitseda kerge oleks
ei vajataks nii valgustatud vaime nagu
füürer.

Kui tööline teaks, kuidas masinaid
käsitseda,
ja talupoeg suudaks põldu leivalõikamis-lauast
eraldada
siis ei oleks vaja ei vabrikanti ega
mõisnikku.

Ainult seepärast, et kõik nii rumalad on
vajatakse mõningaid tarku.

4

Või aga on ehk
valitsemine ainult seepärast nii raske
et eksploateerimine ja petmine õppimist nõuab?

LAUL SA MEHEST

Kõht suurest näljast korises
ja magama jäin ma.
Seal hüüti mu kõrva ääres:
«Ärka, Saksamaa!»

Seal Kolmandasse riiki
paljud marssisid täies hoos.
Mul midagi kaotada polnud
ma lippasin nendega koos.

BERTOLT BRECHT

Ja kui ma marssisin, marssis
mu kõrval ka lihav lõust.
Kui ma karjusin: «Tööd ja leiba!»
ka paks karjus kõigest jõust.

Ma katkistes kottades käisin
häid säärikuid kandis paks
ja hoolega marssisime
üht jalga meie kaks.

Ma vasakut kätt tahtsin pöörda
paks kamandas: «Parem pool!»
ja pimesi kaasa ma läksin
nii nagu käskis parool.

Seal marssisid need, kes nälgas
ja söönute inimliik
koos mõlemad olid nad väljas
eesmärgiks Kolmas riik.

Nad pistsid revolvri mu pihku:
«Seal on vaenlane! Kaitse end!»
Tuld andsin fäis võitluskihku
ja nägin — seal seisis mu vend.

Nüüd tean ma, et oleme vennad
sest nälg teeb vennad meist.
Meie ühise vaenlase sunnil
üks vend peab ründama teist.

Nii langeb mu vend ja mina
ta tapja olen ja tean:
kui temast jagu on saadud
siis minagi hukkuma pean.

1933

BERTOLT BRECHT

EPITAAF

Tiigrite eest põgenesin ma.
Lutikaid toitsin ma.
Nahka panid mind
keskpärasused.

1946

Saksa keelest tõlkinud AUGUST SANG

OO SUURTE SÕGEDUST!

Oo suurte sõgedust! Suurelt kui ilmasambad
toetuvad nad truualamlikele turjadele, usaldades
palgatud rusikaid, lootes
vägivallale, mis on kestnud juba nii kaua.
Aga kaua ei tähenda veel igavesti.
Oo aegade muutus! Sa rahva lootus!

KUI MÕNE SUURE MAJA KOKKU VARISEB

Kui mõne suure maja kokku variseb
saavad paljud väikesed surma.
Kes võimurite õnne ei jaganud
jagavad tihti nende õnnetust. Allakukkuv tõld
veab higistavad veoloomad
kuristikku kaasa.

1944

BERTOLT BRECHT

PAGENDATUD KIRJANIKEL KÜLAS

Kui ta astus — unenäos — pagendatud kirjanike
onni, mis asub onni kõrval
kus elavad pagendatud õpetajad (ta kuulis sealt
vaidlust ja naeru), tuli talle uksele vastu
Ovidius ja lausus poolsosinal:
«Parem, kui sa veel istet ei võta. Sa pole veel
surnud. Kes teab
kas sa siiski veel tagasi ei lähe? Ja ilma et
muutuks midagi muud
kui sina ise.» Ent, lohutus pilgus
lähenes Po Chü-yi ja ütles naeratades:
«Ranget kohtlemist
väärib igaüks, kes kas või korragi
ülekohtule on osutanud.»
Ja tema sõber Tu-Fu lisas vaikselt: «Sa mõistad, et
pagendus
ei ole koht, kus kõrkus unub.»
Aga maisemalt
astus juurde räbalais Villon ja küsis:
«Mitu ust
on majal, kus sa elad?» Aga Dante
tõmbas tulija kõrvale
ja pomises teda varrukast sakutades: «Sinu värsid
kubisevad vigadest, sõber, mõtle järele
kes kõik sinu vastu on!» «Arvesta oma *sou'sid*,»
hüüdis Voltaire, «muidu murtakse sind nälja abil!»
«Ja puista nalju sekka!» hõikas Heine. «See
ei aita,»
kirus Shakespeare, «kui James tuli
ei tohtinud ka mina enam kirjutada.» — «Kui sa
kohtu alla lähed
siis võta endale lurjus advokaadiks!» hüüdis Euripides
«sest see tunneb auke seadusevõrgus!» Veel
kestis naer
kui kõige pimedamast nurgast
hõigati: «Ütle, kas teatakse
sinu värsse ka peast? Ja kas nende teadjad
pääsevad jälitajate käest?» — «Seal
on unustatud kirjanikud,» ütles Dante tasa.

BERTOLT BRECHT

«Mitte üksnes nende keha, vaid ka nende teosed
hävitati.»

Naer katkes. Keegi ei julgenud sinnapoole vaadata.

Tulnuk

kahvatas.

Saksa keelest tõlkinud KERSTI MERILAAS

Evald Kampus

BRECHT, VÕÕRASTUST ÄRATANUD VÕÕRITAJA

Bertolt Brecht oli 25-aastane, kui pärast Hitleri ebaõnnestunud võimuhaaramiskatset, 1923. aasta nn. Müncheneri putši avaldati ajakirjanduses isikute nimekirjad, keda natsid olid kavatsenud võimuletulekul maha lasta. Teiste hulgas seisis seal Brechti nimi. Selle «au» oli ta pälvinud 1918. aastal kirjutatud luuletusega «Legend surnud sõdurist».

Ameerika kapitali toetusel algas Saksamaal pärast inflatsiooni monopolide suur tõusuaeg. Monopolid finantseerisid Hitlerit ja tema poolehoidjaid. Seoses 1920-ndate aastate lõpul puhkenud ülemaailmse majanduskriisiga teravnes klassivõitlus Saksamaal veelgi. Kasvasid kommunistide read, kuid tegevust arendasid ka teised parteid, eelkõige sotsiaaldemokraatlik ja parempoolne katoliiklik tsentrumipartei. Enneolematut demagoogiat ajas end rahvussotsialistlikuna reklaamiv natside partei. Vormiriided ja demonstratsioonmarsid halvasid Saksamaa. Järjest räägemalt kõlasid hääled, mis nõudsid kõne-, trüki- ja kunstilise eneseväljenduse vabaduse kaotamist. Sotsialistlikke, humanistlikke, ka päris traditsiooniliselt kristlikke ideid mõnitati mittesaksalikeks. 1930. aasta Riigipäeva-valimistel pooldas kommunistlikku parteid 4,5 miljonit, sotsiaaldemokraate 8,5 miljonit ja katoliiklikku tsentrumit 4 miljonit inimest. Natsid aga said 6,5 miljonit häält, 1928. aasta valimistega võrreldes kaheksa korda rohkem.

Saksamaa seisis kodusõja lävel. Reaktsioon tugevnes iga päevaga. Hakati jälitama demokraatlikult häälestatud kirjastajaid ning ajalehtede väljaandjaid. 30. jaanuaril 1933 kutsus president Hindenburg Hitleri kantsleriks. Ööl vastu 28. veebruari süütasid natsid Riigipäeva-hoone, süüdistades selles kommuniste. 28. veebruaril õnnestus Brechtil koos abikaasa Helene Weigeliga Saksamaalt põgeneda.

5. märtsil 1933 juba avaliku terrori õhkkonnas toimunud Riigipäeva-valimistel said kommunistid kõigest hoolimata ikkagi veel 5 miljonit häält. Sotsiaaldemokraadid said 7, katoliiklik tsentrum 4 ja natsid 17 miljonit häält! Algas igasuguse tõelise kultuuri väljajuurimise, rassimipöörasuse ja anastussõdade aeg.

Brecht oli paguluses 15 aastat. Nagu ta ise märgib, tuli tal maid vahetada kiiremini kui kingi, sest Hitler püsis tal vallutustega aina kannul. Esmalt suundus Brecht Tšehhoslovakkiasse, oli siis lühemat aega Austrias, Prantsusmaal ja Sveitsis, kuni leidis peatuspaiga ühes Taani kalurikülas, kus elas ja töötas tervelt kuus aastat. Ta arendas ka aktiivset antifašistlikku tegevust, võttis osa kirjanike rahvusvahelistest kongressidest Pariisis 1935 ja 1937 ning külastas 1935. aastal VOKS-i kutsel Nõukogudemaad, kus oli viibinud ka kolm aastat varem.

Kui Taani fašistid hakkasid oma valitsuselt nõudma tema väljaandmist, asus Brecht 1939. aastal Rootsi. Kuid varsti hakati sealgi tema peale

EVALD KAMPUS

viltu vaatama. Ja kui mõned saksa põgenikud Saksamaale välja anti, läks Brecht Soome, kus peatus aasta ja muide puutus kokku H. Wuolijoeaga. 1941. aasta kevadel siirdus ta koos perega Nõukogude Liidu kaudu USA-sse. Ajal, mil Brecht oli teel Vladivostokki, tungis Saksamaa Nõukogude Liidule kallale. Ühendriikides elas Brecht Hollywoodi lähedal Santa Monicas. 1947. aasta lõpul sõitis ta Sveitsi ja sai järgmise aasta oktoobris lõpuks võimaluse tagasi pöörduda kodumaale, mida luuletuses «Saksamaa» nimetab roojaseks ja jõledaks, poegadest teotaks, ometi emaks — kaameks emaks.

Saksamaalt lahkudes oli Brecht 35-aastane. Naastes oli 50-aastaselt Brecht käsikirjas kaasas rohkem kui kümme näidendit, proosateoseid, luuletusi, teoreetilisi artikleid. Kuid õieti olid need eeltööd ja kõik seisis alles ees... Brecht vajab teatrit, kus ta saanuks oma teooriaid praktikas proovida. Ja 1949. aastal asutas Brecht «Berliner Ensemble'i», mis mõne aastaga sai maailma kõige kuulsamaks draamateatriks. See teater on kuu võrra noorem kui Saksa Demokraatlik Vabariik, mille ülesehitamisele Brecht pühendas oma viimased eluaastad. Ta suri 1956, 58-aastaselt.

Brechtli elu oli täis vastuolusid. Ta tegevuse tõelise tähenduse väljaselgitamisel on oluline tunda aega, mil Brecht elas.

Luuletuses «Järelpõlvedele» kirjutab Brecht:

— — — — —
Mis ajad need küll on, kus
peaaegu kuritöö on kõnelda looduse ilust
sest see eeldab vaikimist nii paljudest jõledustest!

— — — — —
Mulle öeldakse: söö ja joo! Ole rõõmus, kui sul
seda on!

Aga kuidas saan ma süüa ja juua, kui ma
nälgiijalt kisun ära selle, mis ma söön, ja
minu klaas vett mõnel janusel puudub?
Ja siiski söön ja joon ma.

Ka tark oleksin ma meeeldi.
Vanades raamatutes on öeldud, mis on tarkus:
olla eemal maailma möllust ja oma üürikest aega

ilma hirmuta mööda saata.
Ka ilma vägivallata toime tulla
kurja eest heaga tasuda
oma soove mitte täita, vaid unustada

peetakse targaks.
Kõike seda ma ei saa:
tõepoolest, ma elan süngeil aegadel!

(A. Sanga tõlge)

EVALD KAMPUS

Saksamaal, mis on kuulus suurte filosoofide poolest, tehti 1933. aastast peale kõik selleks, et asendada mõistus instinktidega. Ja mitte tagajärjeta. Pole siis ime, et Brecht võitles eluaeg just mõistuse eest.

Selgemini kui enamik kultuuritegelasi nägi Brecht lahendamatuses vastuoludes vintskleiva, pingetest pinevil, võidurelvastuva ja sõdiva maailma ebakohti. Ta nägi, et inimgeeniuse loodud tootlikud jõud on kapitalistlikus ühiskonnas pöördunud looja enese vastu ja teenivad mitte teda, vaid monopole, sõjamasinat, totaalset ja bürokraatlikku riiki, kus inimene muudetakse jõletu haldamismasina kruvikeseks, kus massikommunikatsioonivahendid raiuvad rahvale ööd ja päevad pähe valitseva klassi huve väljendavaid teooriaid, kus kultuuri ja kunsti asendab madalakvaliteediline hulgitööde. Ta oli üks esimesi kirjanikke, kes mõistis inimkonda ähvardavat ohtu, mille tõi endaga kaasa aatomituuma lõhestamine. Kuid Brecht ei kahelnud hetkekski, et võõrdunud maailma on võimalik muuta. Selle idee teostatavuse tõestamisele ja maailma muutmiseks tahte äratamisele oli pühendatud kogu tema elu ja looming.

Maailmaga, ükskõik missugune see ka oleks, lepib endaga rahulolev väikekodanlane, bürokraat alati. Iialgi aga ei lepi ta inimestega, kes on teistsugused kui tema, kes kipuvad maailma muutma ega nuta koos temaga elu igaveste hädade pärast. Sellist inimest väikekodanlane võõrastab, kardab või vihkabki.

Võõrastust äratas Eugen Berthold Friedrich Brecht juba oma isas, rikkas majaomanikus ja vabrikudirektoris Berthold Friedrich Brechtis, Baieri põikpäiste talupoegade järeltulijas, kes kunagi jalgsi Schwarzwaldist Augsburgi teenistust otsima oli läinud ja seal kontoriametnikuna algust teinud. Isa lootis, et poeg korralikule kodanlasele piinlikud harrastused, nagu luuletamine ja nihelistlikud vaated, koos sarvedega maha jookseb. Kuid seda ei juhtunud: luuletamine ja võitlus oma päritoluklassi vastu oli saanud poja elusisuks.

Võõrastust äratas Brecht kõigea: nii oma riietuse kui otsingutega, nii oma harjumuste kui loomingumaneeriga. Ta käis teistele närvidele juba sellega, et asendas vana saksa eesnime Berthold lõpus d-tähe «t»-ga ja viskas sõna keskelt välja «h», samuti sellega, et tavatses nii oma nime kui saksa nimisõnu mõnikord väikese tähega kirjutada. Samuti ei tunnistanud ta oma luuletustes värsirea lõpul üldse koma.

Noorpõlves kõneles Brecht berlinlaste meelest kohutavat baieri murret, mida ta ärritatuna hiljemgi tarvitas. Saates end kitarril, nagu seda enne teda oli teinud Franz Wedekind, laulis Brecht käriseva häälega, iga sõna ja silpi selgelt välja raiudes, omaenda ballaade omaenda viisidega. Niisugune ballaadide laulmine kitarril saatel sai meie sajandi suurmoeks alles pärast tema surma.

Noor Brecht oli kõhetu mees. Selged terava pilguga silmad kitsas piklikus näos uudistasid maailma ümarate traatraamidega prillide tagant, nagu näinuksid nad seda esmakordselt. Juuksed ripnesid kasvamisepäri laubal. Juba soeng, mis alles Brechti elu lõpul moodi läks, meelestas väikekodanlasi tema isiku ja vaadete vastu.

Seljas kandis Brecht harilikult tööpluusitaolist jakki. Puudusepäevil, mis kestsid suurema osa tema elust, oli see ömmeldud kõige odavamast

riidest, ainult «Kolmekrossiooperi» ülemaailmse edu ajal ja viimastel eluaastatel veidi kallimast. Peakatteks oli nahast sonimüts, nagu alla kriipsutamaks erinevust kodanlastest. Isegi saksa tööline pani pidupäeval jalutama minnes pähe kaabu, Brecht aga jäi oma sonile truuks.

Brecht'i portree oleks poolik, kui sealt puuduks ilmlõpmata tossav sigar. Kui asja huumoriga võtta, siis võiks seda pidadagi eepilise teatri teooria loomise ajendiks: Brecht ei suutnud loobuda kummastki, ei sigarist ega teatrist, ja püüdis siis neid ühendada: luua teater, kus suitsetamine poleks mitte ainult lubatud, vaid isegi soovitav.

Kuid mehe üle ei maksa otsustada ainult tema piibu ja prillide järgi. Brecht'i «Lugudes härra Keunerist» on üks nimega «Jällenägemine»: «Keegi mees, kes polnud härra K-d kaua näinud, tervitas teda sõnadega: «Te ei ole sugugi muutunud.» — «Oh!» ütles härra K. ja kahvatas.» Värsis on Brecht sama mõtet väljendanud veelgi dialektilisemalt: «Neid kiidan ma, kes muutuvad, seeläbi iseendaks jäädes.» Selle printsiibi kehastus on Brecht ise, kelle teoreetilised vaated, samuti loomingupraktika muutusid ja arenesid kogu aeg. Pidev muutumine aga tähendas eitamist.

Juba kooliõpetajad kurtsid, et nooruk on kangekaelne, isepäine ja irooniline. Brecht ei tunnistanud pimesi mingeid autoriteete, tavatses juba nooruses rääkida kuulsustega kui võrdsetega, ta iseloomulikumaid jooni oli *kõiges kahtlemine*. (Muide, ükskõik missugusesse riiki emigranditee Brecht'i hiljem ka viis, alati rippus tema korteris seinal vana hiina filosoofi Laozi, suure mõtleja ja kahtleja pilt, Brecht'i kalleimaid varandusi.) Siin on Brecht osalt tänu võlgu oma õpetajatele, kelle nüri järjekindlus viis taotlustele vastupidise kindlakskujunemisele. Hiljem meenutas asjaosaline isä: «Rahvakoolis igavlesin neli aastat. Üheksaks aastaks mässis mind unise kookonina sisse Augsburgi gümnaasium ja selle aja jooksul ei õnnestunud mul kuigi oluliselt oma õpetajaid kasvatada. Nad äratasid mus raugematut püüdu vaba aja ja sõltumatuse järele... Gümnaasiumis viisin end mitmesuguseid spordialasid harrastades südamespasmideni, mis tutvustasid mind metafüüsika saladustega.»

Kolmandal sõja-aastal, 1916 anti gümnaasiumis õpilastele teha kirjand tüüpitemal «Dolce et decorum est pro patria mori». Brecht kirjutas: «Väidet, nagu oleks isamaa eest magus ja austav surra, võib võtta vaid kui sihikindlat propagandat. Elust loobuda on raske nii voodis kui lahinguväljal, ja eriti veel noortel inimestel õitseeas. Kuni nad on veendunud, et nende endi viimne tunnike on veel kaugel, võivad ainult nüri-meelsed tolvaniid olla nii upsakad, et räägivad, kui kerge on sealt pimedast väravast läbimine.» Seesuguse militaristlikku Saksamaad «hirmsasti ohustava» avameelsuse pärast puhkes koolis muidugi suur skandaal. Brecht'i päästis ühe õpetaja seletus, et segaduse olla noores ajus põhjustanud sõjast tingitud närvivapustus.

1917. aastal, pärast Augsburgi gümnaasiumi lõpetamist astus Brecht Müncheneri ülikooli arsti- ja loodusteadust õppima. Möödunud sajandi kirjanik Georg Büchner, kellest Brecht väga lugu pidas, oli samuti arstiteadust õppinud ja pealegi ei saadetud meedikuid rindele.

Oma eriala loenguid külastas Brecht harva. Selle asemel võttis ta professor Kutscheri juures osa teatrietenduse seminaridest ning tegi professori lemmikautorid oma referaatides pihuks ja põrmuks. Ta käis

teatrites, pildigaleriides, kohtus kohvikutes, trahterites ja tuttavate juures poeetide, kunstnike ja muusikutega, arutas nendega kunstiprobleeme, esitas äärelinnakõrtsides oma ballaade. Ta ei jätnud vahele ühtki Karl Valentini väikese trupi etendust, ajuti lõi ka ise nendes kaasa. Üheks kõige olulisemaks õpetajaks oma elus pidaski ta kirjanike Georg Büchneri ja Franz Wedekindi kõrval kloun Karl Valentini.

Raske on leida kedagi teist, kes vähem kui Brecht oleks vastanud kujutlusele kirjanikust. Pigem võinuks teda inseneriks, konstruktoriks või misjonikooli õpilaseks pidada. Selle asemel et loometöök üksindusse tõmbuda nagu kirjanikel tavaks, armastas ta oma teoseid kirjutada diskussioonikärinas, sõprade ja tuttavatega vesteldes, neile katkendeid ette lugedes, arvamusi ära kuulates, vastu vaieldes ja sealsamas uusi variante luues. Vaidlemine oli tema olemuses. Vaidlus sütitas ja inspireeris teda, vaidlustes formuleeris ta oma seisukohad. Dialogi vormis on kirjutatud ka suur hulk Brechti teatriteoreetilisi töid.

Brechti loometöö sarnanes rohkem nüüdisaegse teadlase tööga, kellel üksi, omaette uurides pole enam edu loota. Ükskõik, missuguses riigis Brecht ka jala maha pani, otsekohe sügenes tema ümber loominguline kollektiiv. Kas ta kirjutas või lavastas, ikka armastas ta töötada kollektiivselt. Ja alati olid tal ligi paksud mapid väljalõigetega mitmete maade ajalehtedest, teistest keeltest tõlgitud materjalid, raamatud. Raske on öelda, mitu näidendit Brecht on kirjutanud päris omaenda süzele. Süzeede poolest on ta niisama vähe originaalne kui näiteks Shakespeare; Shakespeare'i ajal polnud kombeks algallikat ära märkida, Brecht seda igatahes tegi.

Brecht ei uskunud inspiratsioonisse, vaid eksperimentidisse, mis oli tema kiring. Tema «Galilei elu» nimategelase eksperimenteerimiskiring on suuresti autori enda kiring. Proovil oli tema juures tavaline, et püüti stseeni lahendada eeldatavale hoopis vastupidiselt. Teatritel ja kirjastajatel ei olnud Brechtiga kerge. Ühtki oma teost ei lugenud ta lõpetatuks, vaid ainult üheks võimalikest variantidest. *Katsetuste* nime all andis ta oma näidendid trükkigi. See käis ka tema ammu ilmunud ja paljumängitud näidendite kohta.

Brecht ei oodanud häbelikult, kuni teda tunnustama hakatakse, vaid trügis ise kirjandusavalikkusse. Viinud oma esimese näidendi «Baal» 1918. aastal Lion Feuchtwangerile näha, deklareeris ta, et see pole kirjutatud südameverega, nagu noortel kirjanikel tavaks väita, vaid üksnes raha pärast. Ta ei pidanud lugu nälgivast ja narmendavast hädavarest kirjanikust, vaid arvas, et kui kirjanik midagi väärt on, peab ta ise läbi lööma ja suutma end elatada. Selleks ajaks lõpetas isa poja toetamise. Brecht, kes nooruses tihti tühja kõhtu kannatas ega teadnud, kust järgmiseks ööks peavarju leida, lõi aga kirjanikuna erakordselt kiiresti läbi. 1919. aastal kirjutatud näidendile «Trummid öös» anti 1922. aastal Kleisti preemia. Saksamaal sai Brecht otsekohe tuntuks, 29-aastaselt oli ta juba maailmakuulus.

Brecht ei leppinud kirjanikuametiga, vaid tahtis hoobilt ka lavastajaks saada. Ja saigi. Kuigi mitte esimesel katsel. Esimene lavastus Berliinis 1922. aastal võeti tal käest ära, sest direktiooni meelest käitus ta veidralt — keelas näitlejatel paatose, deklamatsiooni jne. Samal ajal

lavastas Berliini Saksa Teater tema näidendit «Trummid öös». Ja piimahabemest autor, selle asemel et vaguralt saalinurgas istuda, kargas ilmtihti lavale, katkestades näitlejat poolelt sõnalt ja nõudes hoopiski harjumatu asju.

Brecht kirjutas ühe kodanlikku vaatajat šokeeriva ja provotseeriva näidendi teise järel. Tuntumaid neist on «Kolmekrossiooper». Lisaks sellele arendas ta võõrastust äratavaid mõtteid teatri funktsiooni kohta. 1920-ndate aastate algupoolel oli ta kangesti huvitatud spordist, eriti poksist. Ta arvas, et just spordis peitub teatri uuendamise võimalus, et just sporditeater, arenteater, kus näidatakse võitlust kui niisugust, loob uue mängumaneeri ja värbab ka uue publiku. See poksivaimustus peegeldub tema «Mahagonny linna tõusus ja languses». 1920-ndate aastate teisel poolel uuris ta marksismi, samal ajal paelus teda Pestalozzi pedagoogiline tegevus. Ja nii asus ta kirjutama nn. õpetustükke, mida andis välja koguni õpikute kujul, et need juba oma välimusega asjaliku mulje jätaksid. Õpetustükke valmis terve sari (kuuldemängud, ooperid, oratooriumid jne.), nagu «Lindberghi lend», «Badeni õpetustükke üksmeelest», «Jah-ütteleja ning ei-ütteleja», «Abinõu» jt. Need plakatteosed, mis kujutasid klassivõitlust lihtsustatult, ei teeninud muidugi inimese psüühika avamise eesmärki, vaid püüdsid anda soovitusi, kuidas konkreetsetes olukordades käituda. («Abinõu» sattus juba ilmudes just marksistlike kriitikute terava kriitika alla. 1947. aastal oli «Abinõu» aga üheks põhjuseks, miks Brecht Ameerika-vastase tegevuse uurimise komisjoni ette kutsuti. Hiljem Brecht sellest žanrist loobus, kuid kasutas mõistujutu vormi mitmes näidendis.) Teatri funktsioone otsides sedastas Brecht, et selleks on inimeste lõbustamine, meelelahutus; iseasi on ainult see, mida Brecht löbu all mõistab: tema arvates pakuvad inimesele suurimat löbu teadmised.

Brecht oli erakordselt mitmekülgne loovisiksus — dramaturg, luuletaja, prosaist, teatriteoreetik, kõigis valdkondades originaalne kunstnik, kes pälviks suurmehe maine ka sel juhul, kui ta oleks piirdunud vaid ühega oma aladest. Lavastajana pole ta vahest nii suuri tulemusi saavutanud, tema lavastajatöö on alati jäänud tema kui kirjaniku ja teoreetiku-teatriuuendaja varju. Kuid tema «Berliner Ensemble» oli aastaid samasugune teatri-Meka nagu kunagi Stanislavski Moskva Kunstiteater.

Raske ja ebaõigegi on kunstlikult lahutada üht külge tema mitmetahulisest olemusest, mille arengus kõik on üksteisega dialektilises seoses. Kuid selles kirjutises tuleb seda pattu siiski teha, jälgimaks põgusalt Brechti teatriteoreetilisi vaateid, mida tundmata on tänapäeva ja küllap tulevikugi teatrimõtte ja praktika maailma mõõtmeis liikumiste mõistmine võimatu. «Eesti Raamatu» väljaandel tulnud «Vaseost» suutis Brechti vaadetest ära tuua ainult osa. Brechti kogu loominguline pärand on umbes 200 000 käsikirjalehekülge, millest kõik polegi veel ilmunud. Ka tema teatriteoreetilised kirjutised pakuvad lugejale suurt vaimset naudingut, loogilise mõtlemise lusti. Nagu «Vaseostu» nelikönelus ning «Väikese teatriorganoni» paragrahvid, on ju kõik Brechti teosed loodud ilu seaduste järgi, mis ei anna fantaasiale ja emotsioonidele vähem toitu (olgu see ka raskesti seeditav) kui mõistusele. Huvi pakuks ka Brechti teatriteooria sündimise ja arengu detailsem jälgi-

mine läbi aastakümnete, läbi Brechtile omaste vastuolude, paradokside, mis kuuluvad juba suure, originaalse mõtleja olemusse.

Meenutame algul mõnda poliitikaga seotud seika, sest Brechtile ise-loomulikult on need teatav «võti», lähtealus teoreetiliste seisukohtade mõistmiseks. Mobiliseerituna sõjaväkke ja teenides sanitarina Augsburgi sõjaväehaiglas (haigete neerude pärast teda rindele ei saadetud), kuulus Brecht 1918. aasta revolutsiooni päevil lühikest aega sotsiaaldemokraatlikku parteisse. Revolutsiooni lüüasaamine tekitas aga Brechtis pettumuse, nõnda et ta aastaid vältis niihästi poliitilisi parteisid kui ka kirjanduslikke rühmitusi. Eitades kõiki kodanlikke töökspidamisi, otsis ta elus ja kunstis omaenda teed. Mõne aasta pärast jõudiski ta «eituse eitamiseni».

Sellest ajast, kui Brecht 1919. aastal Augsburgi ajalehes teatrikritikuna oma vaateid avaldama hakkas, on teater kinost, raadiost ja televisioonist hoolimata kogu maailmas võidukäiku jätkanud ja teinud sealjuures läbi palju muutusi. Uued põlvkonnad astuvad ikka ja jälle välja senise teatri vastu ja teistsuguse teatri poolt. Niisugune on elu ja kunsti arengu ainuvõimalik seadus. Kuid Brechti protest senise teatri vastu oli eriti raevukas ja vaimukas, uue teatri teooria loogiliselt eriti terviklik, hästi läbi töötatud ja filosoofiliselt üldistatud, nii et ka selle mõju oli suur ja jääv.

Olles juba tuntud kirjanik, leidis Brecht ühel päeval, et tal jääb oma tööks teadmistest puudu. Kavatsedes kirjutada näidendite tsükli «Inimkonna asumine suurtesse linnadesse», mille alusteoseks oli draama «Linnade tihnikus», soovis Brecht kirjeldada trustide tekkimist ja muid nähtusi, mida dramaturgias varem polnud puudutatud. Oma järjekorras näidendis tahtis ta kujutada börsitegevust. Ise ta seda ei tundnud ja ka spetsialistidelt ei saanud ta rahuldavat seletust. Brecht pöördus Marxi «Kapitali» poole, millesse ta 1926. aastal oma sõnade kohaselt kõrvuni sukeldus. Siit leidis ta vastused niihästi sellele kui ka paljudele teistele küsimustele. 1927. aastal hakkas ta süstemaatiliselt osa võtma loengutest Berliini Neuköllni marksistlikus öhtukoolis ja sattus otse-esse kontakti proletaarlaste ja kommunistidega. Seal omandas ta kommunistliku maailmavaate. Tema teatriteooria ongi vermitud saksa tööliisklassi revolutsioonilisest püüdest maailma muuta.

Muidugi näis teater, mille Brecht oma nooruses eest leidis ja millega opositsiooni asus, küllaltki kõrgeltarenenud institutsioonina, mis oleks nagu pidanud suutma elu meisterlikult ja mõjuvalt peegeldada. Tolstoi, Tšehhov, Ibsen, Hauptmann, Gorki jt. olid avardanud näitekirjanduse piire. Suured lavastajad Brahm, Reinhardt, Jessner ja Stanislavski olid viinud režiikunsti seninägematule tasemele. Kõigis maades leidis kuulsaid näitlejaid, tuntud teatrid andsid võõrusetendusi kogu maailmas.

Kuid Brecht oli veendunud, et olemasolev dramaatika ja teater pole siiski suutelised maailmas toimuvaid protsesse kunstiliselt kajastama. Eriti vastuvõtmatud olid talle elu fotograafiliselt peegeldavad naturalistlikud kunstiteosed ja teatrietendused. Tema arvates need ei näidanud, kuidas nähtused üksteisega seoses on, mistõttu vaatajal oli raske tõe vales eristada. Ekspressionism oma ägeda emotsionaalse protestiga kodanliku ühiskonna vastu võlus Brechti vaid üürikeseks. Hiljem ta

märkis, et ekspressionism likvideeris küll grammatika, kuid mitte kapitalismi.

Brecht ründas vihaselt senist, tema terminoloogiat järgi kulinaarset teatrit, eriti ooperiteatrit, omamoodi oopiumipesa, kus vaataja jätvat koos mantliga garderoobi ka mõistuse. Brecht eitas äiutavat ja rahustavat teatrit, lakeerimist kui ilustamist kui mitte ainult kunsti, vaid ka tõelise tarkuse kõige kohutavamaid vaenlasi.

Brecht arvates polnud kaasaja võõrdunud maailmas, mille muutmiseks indiviid üksinda ei suuda midagi ette võtta, vaja kangelase hinge liigutusi nähtavaks teha, vaatajat talle kaasa tundma panna. Kunsti ülesandeks pidi saama inimese väljatoomine teatrielamuse nõrgestavast nirvaanast, illusioonide kõrvaleheitmine, kõigi maskide maharebimine; teater pidi ajendama vaatajat analüüsima, kontrollima, vaidlema, õigeid lahendusi otsima. Kunst pidi inimest ahistavad, salapärasena tunduvad ja ähmaseks jäävad ühiskondlikud jõud, tema hädade põhjused nähtavaks tegema. Marx on öelnud, et filosoofid on maailma ainult seletanud, tarvis on aga teda muuta. Brechti eesmärk on öieti selle väite parafras: «Teater on maailma ainult näidanud, ülesanne on seda muuta.» Brecht nimetas oma uut teatrit teaduseajastu teatriks, see pidi olema oma saatuse enda kätte võtnud inimeste teater. Vaatajates kriitilise hoiaku äratamisega püüdis ta neid elu ümberkujundamisele aktiveerida.

Brechti huvitasid kapitalistliku ühiskonna mehhanismi seaduspärasused, suured sotsiaalsed probleemid. Ta nurises, et kirjanduses, laval ja kinos kohtab harva niisuguseid mõisteid nagu palgatöö, raha, inflatsioon, maa, raudtee, nafta, nisu, parlament, monopol, sõda jne. Ja kui neid käsitletaksegi, siis ikkagi ainult foonina.

Proovides eespool nimetatud nähtusi näidendites kujutada, veendus Brecht, et see pole lihtsalt võimalik — näidend kaotab dramaatilisuse. Nimetatud probleemide ja nähtuste kujutamine vanamoodi aga tähendab nende ebaõiget edasiandmist. Näis, et nüüdisilm kui sotsiaalselt liiga keeruliseks muutunud mehhanism draama jaoks enam ei kõlba.

1955. aastal väitis Friedrich Dürrenmatt, et tänapäeva maailm, kus valitsuste tegevus on muutunud anonüümseks, on draama jaoks tegelikult sobimatu. (See arvamus pole takistanud Dürrenmatti kirjutamast vaimukaid näidendeid, mis selle maailma kohta mõndagi ütlevad.) Brecht tegi omal ajal vastupidise järelduse: jah, tänapäeva maailm pole draamas kujutatav, kuid viga pole mitte maailmas, vaid draamas. Seepärast tuleb vana, Aristoteelse tragöödiateoorial baseeruv draama ja senine teater kui kõlbmatud purustada ning leida dramaatika ja teatri uus vorm, mis suudaks kujutada indiviidi olukorda ja ühiskondlikku käitumist määravaid majanduslik-poliitilisi seaduspärasusi. Brechti arvates pidi uus teater likvideerima vanad, veel säilinud kultuslikkuse jäänused ja üle minema maailma seletamisele. Elu lõpul aga ei rääkinud Brecht maailma kõigekülgse laval kujutamise võimalikkusest enam nii veendunult, vaid piirdus põhinõudega, et maailma näidataks muudetavana. Kõige valusamini kritiseeris Brecht uue teatri otsinguil aristotelesliku teatri üht põhiprintsiipi — sissetundmist. Uueks teeks pidi saama märksa suuremate võimalustega eepiline draama ja teater ning loobumine sissetundmisest kui teatri põhivahendist.

Brecht ei hakanud oma eesmärkide tarvis vahendeid välja mõtlema,

vaid uuris hoolega eri maade ja ajastute teatripraktikat. Kas eepilisust pole kasutatud varem ja kas on niisugust teatrit, mis ei rakendaks sissetundmist? Vastavaid elemente ja eeskujusid, kuigi teistel eesmärkidel kasutatuna, leidis Brecht jaapani ja hiina teatrit, keskaja vastlamändgudest ja kelmikohtutest, Elizabethi-aegsest inglise teatrist, Shakespeare'ilt, Schillerilt, Goethelt, Büchnerilt, Shaw'lt, Piscatorilt, Saksa-maa töölisklassi revolutsioonilisest teatrist, Nõukogudemaa teatrikogemustest, kloun Karl Valentinilt, Charlie Chaplinilt, tummfilmist jm.

1930. aastal kirjutatud märkustes «Mahagonny linna tõusu ja languse» kohta selgitas Brecht põhjalikumalt oma eepilise teatri mõistet, 18 punktis vastandades vana teatri olemust uuele, eepilisele teatrile. Täiendatuna ja parandatuna ilmus see tabel uuesti 1938. aastal Londonis. Hiljem täiustas Brecht oma eepilise teatri teooriat veelgi, tehes seda kuni elu lõpuni.

Kõige ägedamalt on Brechtile meie maal vastu vaieldud emotsioonide, eriti sissetundmisest loobumise küsimuses. Brecht arutles, et säärane ühiskondlik fenomen nagu sissetundmine, mis kodanluse majandusliku emantsipatsiooni päevil teatris progressiivset osa mängis, on tänapäeval, mil indiviid on sunnitud paljud oma funktsioonid suurtele kollektiividele loovutama, teatrikunsti arengus lihtsalt takistuseks saanud.

Kuid kas niisugune ratsionaalsuse ülepaistamine pole lihtsalt vägivald tervikliku inimloomuse kallal, milles sisaldub ju ka emotsionaalne poolus? Siinkohal tuleb rõhutada, et *Brecht ei eitanud teatris emotsiooni*. See tähendanuks ju teatri eitamist, loomuliku inimese eitamist üldse. Kunsti ajaloo on olnud mitmeid perioode, mil mõistus on kuulutatud ainuvalitsevaks. Ja mingil määral on Brecht valgustajate, nagu Diderot, Voltaire, Lessing jne., järeltulija. Väga pikaajalised pole säärase ratsionaalsuse perioodid kunstis kunagi olnud. Mis puutub Brechtisse, siis teda ei rahuldanud katarsise aluseks peetavad põhitunded hirm ja kaastunne kui liiga passiivsed. Nende asemele pidid astuma niisugused tunded nagu viha rõhujate vastu, rõõm selle töö tunnetamisest, et maailma tuleb ja saab muuta, jne.

Et Brecht oli võitlusäge ja oma väljendustes terav ja ühekülgne, siis avastas ta elu lõppaastatel kokkumisega, et paljusid tema teatrilaseid ütlisi on tõlgendatud ebaõigesti. «Kõige enam veensid mind selles heakskiitvad hinnangud. Neid lugedes tunnen end matemaatikuna, kellele kirjutatakse: «Ma olen Teiega täiesti nõus, et $2 \times 2 = 5$.»» Brecht tunnistas, et laval on kohta ainult elavatel inimestel kõikide oma vastuolude, kirgede ja tegudega ja et näitleja peab looma elulisi kujusid, mitte herbaariume.

Veidi aega enne surma märkis Brecht, et ta jättis pool oma teooriast kirjutamata, sest oli arvanud, et mõtted, mis seal pidanuks olema, olid niigi endastmõistetavad. Ja nii jäi paljugi lõplikult selgitamata ja edasi arendamata. Pooleli jäi ka eepilise teatri teooria kujundamine dialektilise teatri teooriaks.

Näitlejate jäägitut sissetundmist ossa ja publiku jäägitut sissetundmist kujusse asendab Brechtil nn. võõritusefekt, mis on tema teatri-teooria üks põhimõisteid. Ka see pole tema leiutis, ta ainult taasavastas ja taastähtsustas teatrivõtte, mida oli varemgi kasutatud. Selle kunsti-

vahendi eesmärk oli distantseerida vaatajat laval kujutatavatest karakteritest, aktiveerida teda, teha ta kaasautoriks, kasutades selleks dialektalist vastuolu, mis tekib näitleja kui teatava kuju näitaja ja näitleja kui sellesse kujusse sissetundja vahel.

Brecht arvates on häda selles, et võõrutatud maailmas elavad inimesed võtavad maailma seetõttu, et seda kaua pole muudetud, kui igavesti olnud, endastmõistetavat, arusaadavat ja muudetamatut. Nad käituvad selles maailmas spontaanselt ja alateadlikult, nad ei oska ega suudagi näha keerulisi sidemeid ja põhjusi nähtuste ja sündmuste vahel. Võõritamise eesmärk on võtta sündmustelt ja karakteritelt endastmõistetavus, tuntus, ilmsus, arusaadavus, teha võõrutatud maailma salajane ja peidetud mehhanism avalikuks, stimuleerida ja provotseerida publikut laval näidatavatesse vastuoludesse pärast etendust elus vahele segama.

Kirjandusteadlased vaidlevad selle üle, kas Brecht tõepoolest uskus, et teater on võimeline maailma muutma. Ühed väidavad, et nii naiivne ta polnud: teater pidi publikut vaid aktiveerima. Teised kinnitavad, et Brecht ise võttis asja tõepoolest sõna-sõnalt. Raske öelda, kummal poolel on õigus. Fakt on aga see, et Brechtki pole suutnud maailma kardinaalselt muuta. Kuid et ta selleks impulsse on äratanud, see on vaieldamatu.

Võõritusefektii saavutab Brecht näidendi enda abil (faabula teatav arendus, sotsiaalne hoiak, kujude ülesehitus ja keel, lavastus), sissetundmise ja mittesissetundmise dialektika, osade vastava jaotuse, näitlejate kõnemaneeeri, lavapildi, muusika jne. abil. Kogu maailm tunneb võtteid, mida Brecht publiku desilluseerimiseks kasutas: süzeelist tegevust katkestavad *song*'id, otsesed pöördumised publiku poole, sellesse arsenalii kuuluvad veel pooleesriided, üle mille publik võib jälgida lava ümberehitamist, nähtavale asetatud prožektorid, stseenide pealkirjastamine, filmid, maskid jne. jne. Need võtted on nüüd kindlalt juurdunud maailma teatripraktikasse, kuid tihti unustatakse eesmärk, mille nimel Brecht neid kasutas.

Brechtii tee oli raskem kui enamikul teistel nii suurtel kirjanikel. Lääne maailmas äratas ta võõrastust oma kapitalismivastasusega, sooja suhtumisega Nõukogude Liidusse, kommunistliku partei ülistamisega. Sotsialismimaades äratas Brecht dogmatismiperioodil võõrastust oma loomingulise meetodiga, mis järsult erines fotograafilisest roosaprillirealismist, ja oma teatriteooriaga, mis ei vastanud tol ajal kanoniseeritud Stanislavskile. Läks palju aastaid, enne kui Nõukogude Liidus ja teistes sotsialismimaades hakati mõistma, et see kirglik kommunist on meie ustav liitlane ja sõber.

1920-ndate aastate lõpul ja 1930-ndatel aastatel levis Brechtii kui «Kolmekrossiooperi» ja ka «Kolmekrossiromaani» autori kuulsus üle maailma. Pagulasaastail esitasid Brechtii teoseid eelkõige tööliste asjaarmastuslikud ringid ja emigrandid. Suhteliselt rohkem lavastati Inglismaal, USA-s, Taanis jm. näidendeid «Ema», «Emand Carrari relvad» ja stseene «Kolmanda riigi hirm ja viletsus». «Väikekodanlase seitse surmapattu» ei saavutanud edu ei Pariisis ega Kopenhaagenis; viimases kõrvaldati see kuninga nõrdimusavalduse peale repertuaarist. Enam mängiti Brechtii uusi näidendeid erapooletus Sveitsis.

Oma kuulsuse tipule tõusis Brecht alles siis, kui «Berliner Ensemble» 1954. aastal võitis näidendiga «Ema Courage ja tema lapsed» rahvaste teatrifestivalil Pariisis I ja 1955. aastal «Kaukaasia kriidiringiga» II koha ning käis 1956. aastal külaskäigu etendustel Londonis.

Mujal pääsesid Brechti näendid esialgu üliõpilasteatrile lavadele. Mõnedes maades takistas tema näidendite levimist asjaolu, et teatriinimesed olid enne nende lugemist tutvunud tema teatriteooriaga, mis tegelike näideteta äratasid võõrastust. Algul ei osatud tema teoseid lavastada; seda tehti kas ainuüksi elamusteatri printsiiibil või kopeeriti «Berliner Ensemble'i» etendusi, järgides selle lavastuste üksikasjalisi kirjeldusi, mis on tuntuks saanud nime all «Modellbücher». Suuri raskusi valmistas *song*'ide esitamine. Mõnel pool lavastati Brechti kui kuiva poliitökonoomia õpikut, raskena, aeglasena, igavana, mis publiku huvi äratamisele muidugi kaasa ei aidanud.

Kuid raskustest hoolimata võitis Brecht kogu maailmas üha rohkem tähelepanu. Kuidas Saksa FV-s näiteks ka ei püütud tema vastu mitmesuguseid laimukampaaniaid alustada, nägi seal 10 aasta jooksul pärast kirjaniku surma rambivalgust 796 tema teoste lavastust; anti 15 920 etendust, mida vaatas 7,9 miljonit inimest. Prantsusmaal tuli ajavahemikus 1958—1968 lavale 22 Brechti näidendit 73 lavastuses, mille 2740 etendust vaatas 2 miljonit teatrikülastajat. Kui USA-s tuli lavale «Arturo Ui lakkamatu tõus», pahandas üks juhtivaid kriitikuid, et lavastus on viletsam kui «Berliner Ensemble'is» ja et pealegi on vanamoeline samastada gangsterlust poliitikaga. Kaks nädalat hiljem mõrvati president John Kennedy...

Teatrites läksid moodi *song*'id ja muud arvukad võõritusvõtted. Ja kapitalistlikus maailmas kippus moeks saama kogu Brecht. Tema teoste ideeline suunitlus transformeeriti lihtsalt eriliseks «Brechti stiiliks».

Nõukogudemaal hakkas Brecht samuti levima alles 1950-ndate aastate lõpul. 1930-ndate aastate algul olid Brechti nõukogude ajakirjanduses tutvustanud Bernhard Reich ja Anna Lācis, teoseid tõlkinud Sergei Tretjakov. Kavatseti lavastada «Tapatallide püha Johanna» ning «Ümarpead ja teravpead». Kuid et Brechti teosed kunstidogmaatikute meelest sotsialistliku realismi kriteeriumidele ei vastanud, jäi fašismi ja kapitalismi ühe ägedama vaenlase looming Nõukogudemaal kahjuks kõrvale. Brechti peeti ohtlikuks formalistiks-ratsionalistiks. Pealegi julges ta oma teostes kritiseerida nn. väikest inimest, astus teravalt välja nende vastu, kes leidsid, et kunstniku ülesanne on vaid «ülevalt» dikteeritavaid mõtteid kunstikeelde rüütada, rääkis ka vaatamiskunsti arendamise vajalikkusest (s. t., et tema teosed nõuavad arukat publikut) jne. Ainult Tairovil õnnestus lavastada «Kolmekrossiooper».

1950-ndate aastate algul sai Brecht ka oma kodumaal ägeda kriitika osaliseks. Teda süüdistati küll formalismis, küll kosmopolitismis, leiti, et tema teatriteooria, mis ei vasta Stanislavski õpetusele kui teatrikunsti kõrgeimale ja sotsialistliku realismi ainuvõimalikule avaldusele, on kahjulik nähtus, et kõik hea, mida «Berliner Ensemble'is» leidub, on kujunenud tänu Stanislavski meetodile. Suur pahandus oli seoses Brechti—Dessau ooperiga «Luculluse ülekuulamine», mille esietendus pidi olema 1951. aasta aprillis. Ajakirjanduses väideti, et proletaarlastele on vaja teistsuguseid oopereid, niisuguseid nagu «Fidelio». Brecht

otsis kaitset W. Pieckilt ja W. Ulbrichtilt. Ooper jõudis lavale pealkirja all «Luculluse hukkamõist»; sama aasta 7. novembril määrati Brechtile rahvuspreemia.

1955. aastal andis Ülemaailmne Rahunõukogu Brechtile rahvusvahelise rahupreemia. 1956. aastal toimus NLKP XX kongress. Mõnede dogmaatikute vastuseisust hoolimata hakkas Brecht Nõukogudemaa lavadele ilmuma. Iga aasta tõi lugejate ette üha rohkem tema teoseid ja teoreetilisi artikleid. Pandi alus ka nõukogude Brechti-uurimisele. Samal ajal oli «Berliner Ensemble» saanud juba maailmakuulsaks ja Brechti looming seisis kogu maailma teatrirahva tähelepanu keskpunktis. Teatritegelaste hulgas võttis maad üldine, kahtlemata pisut ühekülgnegi Brechti-vaimustus.

Paradoksaalne on, et «Vaseost», esimene eestikeelne raamat, mis ulatuslikumalt tutvustab Brechti teatriteooriat, ilmus alles nüüd, kus see vaimustus meil on jahtunud. Kui aus olla, siis nii mõnigi meie Brecht-lavastus ei suutnud just eriti palju publikut ligi meelitada. «Berliner Ensemble» aga, mille kunstilis-tehniline tase on meie jaoks hämmastavalt kõrge, on minetamas või koguni minetanud oma senise tähtsuse maailmateatris, nii nagu Moskva Kunstiteatristki sai mõni aeg pärast Stanislavski surma lihtsalt üks Moskva teatreid.

Brechtilikkus tähendab meie arvates eelkõige kriitilist suhtumist kaasaja, momendi maailma. «Berliner Ensemble'i» tehtav kriitika, tõsi, geniaalne kriitika, on aga praegu eelkõige mineviku vastu suunatud. Just sellepärast kitsendab «Arturo Ui» üldistatumat kõlavust Saksamaa mineviku konkreetus «Berliner Ensemble'i» lavastuses. Võib oletada, et kui Brecht elaks, kritiseeriks ta k a a s j a elunähtusi . . .

Brechti-probleem meie maal seisneb eelkõige tema vahekorras käesoleva sajandi teise suure teatrimeha Stanislavskiga. Astus ju Brecht teravalt välja mitmete aspektide vastu, mida Stanislavski pidas tähtsaks — eelkõige sissetundmise vastu.

On neid, kelle arvates Stanislavski ja Brecht teineteist välistavad, on neid, kes püüavad ühte teisega ühendada. Vaidlused käivad kord rahu-likumas, kord teravamal toonil. Suuresti põhjustab seda asjaolu, et maailma kunsti-, eriti teatriterminoloogia on ülimalt ebatäpne ja puudulik. Ja nagu vaevaliselt avastatakse, on mõlemad eri terminoloogia abil väljendanud ühiseidki seisukohti. Omajagu aitavad vastuolusid suurendada kummagi teatrimeha jüngrid. Stanislavski õpilased on kiivalt takistanud suure teatrimeha pärandi täielikku trükis avaldamist, rääkimata pärandi edasiarendamisest, ja loonud sellega Stanislavskist täiesti vale ettekujutuse. Lootmata väljendada lõplikku, näib meile, et tõele on lähemal vahest need teatriteadlased, kes Brechti ja Stanislavski erinevusi seletavad faktiga, et Brecht oli eelkõige kirjanik, Stanislavski aga näitleja ja lavastaja.

Brechtil oli 1920-ndate aastate Saksamaal võimalik töötada suurepäraste näitlejatega, tipptalentidega. Näitlejate kõrget, väljakujunenud professionaalsust pidas Brecht endastmõistetavaks, lähtealuseks, nullpunktiks. Kuid oma teoseid ta lõplikult valminuks ei pidanud. Proovid teatris polnud Brechtile tihtigi tähtsad mitte näitlejate, vaid tema enda pärast. Proovid andsid talle uusi ideid oma teoste töötlemiseks. Kui

Brecht 1948. aastal Saksamaale tagasi pöördus ja «Berliner Ensemble-le'is» elukutselisi näitlejaid ei jätkunud, hakkas ta ka ise näitlejatega töötama, teatrikoolist rääkima. See polnud tingitud mitte tema vaadete, vaid olude muutumisest.

Kui Brechti aeg kulus peamiselt oma näidendite viimistlemisele, siis Stanislavskil tööks näitlejatega. Brecht rääkis sellest, mida näitlejad suudavad ja mida nad peavad suutma. Stanislavski pidas lähtepunktiks annet ja rääkis meetodist, mille abil saab andekaid inimesi näitlejaks koolitada. Brechtile oli olulisem «mis», Stanislavskile «kuidas».

Brechti pooldajad ütlevad, et lavastaja ei pea olema instruktor, kes näitlejaid näitlema õpetab. Kuid kuskilt peavad ju õppinud näitlejad ikkagi tulema. Kust — see polnud Brechti mure. Paraku on asjalugu säärane, et lavastaja töö lõviosa kulubki just instruktoriülesannete peale. Stanislavski tegeles eluaeg näitlejate ettevalmistamisega ja selles mõttes on tema kogemused ülimalt kasulikud nii nüüd kui ka edaspidi.

Võime ju fantaseerida, mis oleks juhtunud, kui Stanislavski elanuks kauem ja Brecht jõudnuks nõukogude teatritesse varem. Võib arvata, et Stanislavski lavastanuks hästi ka Brechti. Kuigi ta lõi Venemaal lavalise naturalismi, võib ju ometi öelda, et ta lõi ka lavalise sümbolismi. Ta polnud põrmugi üheainsa stiilisuuna pooldaja, vaid läks ajaga kaasa. Stanislavski eesmärk oli ette valmistada niisuguseid näitlejaid, kes suudaksid mängida kõiki teatristiile. Ta oli igatahes arvamusel, et see on võimalik. Praegu peetakse Stanislavski näitlejate ettevalmistamise meetodit üheks paremaks maailmas. Seda meetodit edasi arendades võib saavutada häid tulemusi erinevate draamateoste, sealhulgas Brechti lavastamisel.

Erinev oli Brechti ja Stanislavski rahvus, erinevad nende poliitilised vaated, kummagi kodumaa ühiskondlikud tingimused. Päritolult olid nad küll sarnased, kuid Brecht rakendas oma tohutu purustusjõuga ande kapitalismi vastu, kuna Stanislavski jäi põhiliselt vana draama juurde. Nii on saatuse ironia, et meil kujunes Stanislavski kultus (kõige koletum kahju, mida talle eales on võidud teha) ja Brecht põlati ära.

Missugune on Brechti koht nüüdisaegses maailmas? Võrdlemisi üksmeelselt peetakse teda XX sajandi väljapaistvamaks teatrimehiks. Ühed väidavad, et tema tõeline kuulsus on alles ees, et ta kirjutas XXI sajandi esimesed teosed, teised kinnitavad, et ta on juba läbielatud etapp, ning kannavad ta kui mitte just vanaraua, siis vana kulla hulka.

Praegu näib kunstipendel liikuvat ratsionaalsuse poolelt taas emotsionaalsuse poolele. Kirjanduses ja teatris on hakanud domineerima kapitalistlikku süsteemi raevukalt ründavad suunad — absurdism, dokumentaaldraama, dramaturgide Šveitsi koolkond, julmuseteater ja Grotowski eksperimendid. Need uued suunad on teravalt välja astunud näiteks Sartre'i vastu, kelle mõistuspärane eksistentsialistlik draama ei olevat teatrilaval midagi võitnud, kuna ta ei olevat üldse arvestanud näitleja füüsilisi väljendusvõimalusi. Võis karta, et Brechtile sellel kunstielu uuel perioodil suurt kohta ei jäägi. Kuid kõik need uued suunad on sünteesinud endasse olulisi elemente ka Brechtist. Absurdistid on võtnud temalt näiteks sotsiaalse metafoori võtte. Artaud' pooldajad,

näiteks Grotowski, kes arvavad, et kehaga valetab näitleja vähem kui sõnaga, ning rõhutavad eriti näitleja füüsilisi mänguvõimalusi, leiavad Brechtis oma mõttekaaslase. Sest Brechti eepiline näidend, mille olemus tegelikult avaneb alles lavastatuna, tõstis näitleja kehalise väljenduse tähelepanu keskpunkti, seejuures viis selle sõnaga dialektilistesse suhetesse ega absolutiseerinud seda *à la* Grotowski.

Vaieldamatult on Brecht avaldanud suurt mõju paljude maade kirjanikele ja teatritele. Mõnel maal mängitakse tema teoseid võib-olla vähem kui 10—15 aastat tagasi, teisel püsib ta kindlalt repertuaaris, kolmandad alles avastavad teda. Küllap tulevikugi kunstielus tuleb veel aegu, mil Brecht on maailma kunsti tähelepanu keskpunktis.

Mart Mäger

LUULE JA PROOSA

LUULE MUUTUMINE

Poesia on sõnakunsti ürgseim valdkond, mida oletatakse tekkinuks tantsu saatelaulust, kui sõnaline osa muutus määravaks. Selle hüpoteesi kohaselt valitseks geneetiline seos muusikalise rütmi ning meetrilise rütmi vahel. Luule embrionaalseid vorme võime otsida ka kõlalisel seotud kõnekäändudes, nõidussõnades, palvetes ning muudes kordusel rajanevates folkloorivormides. Igatahes oli luule esialgu ainuke sõnalise kunsti liik, mistõttu mõnedes keeltes traditsioonist tingitult märgib luulet tähistav sõna sõnakunsti üldse. Proosat aga määratletakse poeesia kaudu. Luulena, sõnakunstina loodud tekstid, mis esialgu eksisteerisid suulises vormis, pidid oma struktuurilt erinema mitteluulest. Folkloori primitiivsed žanrid — maagilised vormelid, hällilaulud jne. — osutavad, et kordus, parallelism, rütm laiemas mõttes oli ürgse luule struktuurivõte nagu tänapäevalgi, ent rõhutatult ilmekal kujul. Poesia taustaks oli sidumata argikõne. Vana rahvalaul järgib rangeid struktuurinõudeid, nõnda näiteks eesti-soome regivärsis alliteratsioon, assonants ja sisuparallelism. Luule lauldavus eeldas erilist rütmi, teksti funktsioonile osutavat organiseeritust. Argikõne, mitteluule ja luule piir oli terav.

Millised on olnud luule-proosa suhted arengu käigus? Missugused tunnused neid eristavad? Kust kulgeb luule ja mitteluule piir ning kas see jääb kirjanduse arengus muutumatuks?

Koos sõnakunsti mitteluuleliste vormidega kujunesid lisatunnused, mis eristasid teksti selle sisu järgi. Näiteks kuulub mõnede rahvaste folklooris süžeealine teemaarendus üksnes eepikasse, s. t. mitteluule tunnustikku. Läti rahvalaul on läbini lüüriline. Ka eesti regivärsis tulevad eepilised sugemed kõige ilmekamalt esile korduslauludes. Kanooniline seos teatava sisu ja selle väljendamiseks kasutatava žanri vahel ilmneb selgesti keskaja kirjanduslikus traditsioonis. Tänapäeva väljaulatuv poeesia ning proosa resp. mitteluule eristamine sisutunnuste alusel viitab läbitud etappidele, mil luule edenemine ja areng ühtlasi tähendas keeldude kõrvaldamist «mitteluulelistelt» teemadelt, sõnavarapiirkondadelt jne. Luulele tunnuslikuna märgitakse näiteks apelleerimist fantaasiale, meelelisele, kuna proosa arvestavat rohkem ratsionaalset ja abstraktset.¹ Ka proosaluule kuulub poeesiasse ainult laiema määratluse kohaselt: «...poetiline sisult ja proosaline vormilt».²

Eesti poetikas määratleb K. Peterson proosat kui «kujudeta» (mittekujundlikku) mõtlemist, poeesia seevastu on kujundlik. «Nii võib iga proosa töö loodud olla seotud kõnes, ilma et ta selle läbi poetiliseks muutuks ja ümberpöördukt.» Näiteks tuuakse A. Grenzsteini luuletus, mida ebapoetilisuse pärast käsitletakse seotud proosana.

MART MÄGER

«Sidumata proosa: «Teistre poiss läks kirvega metsa, et seal oksi raiuda. Metsas ronis ta kase otsa, istus tüve poole seljaga ja raius oksa lahti.»

Seotud proosa:

«Teistre poiss läks kirvega
Metsa oksi raiuma;
Kase otsa ülesse
Ronis tema kõrgele.

Oksa peale istus ta
Kase poole seljaga,
Ja siis raius oksakse
Kase küljest vallale.»³

Luule ja proosa laiema tähenduse esitab ka Ainelu ja Visnapuu «Poetika põhijooni», mille kohaselt luule «esijoones on elav loov fantaasia: kõneldakse asjust luuletatuist, väljamõelduist ning tinglikest».⁴

Praegusluulele on kättesaadavad kõik ainevaldkonnad, teemad, laadid, auto- loogia ja metaloogia, kujundlikkus ja otseütlemine, meeleline alge ning puhas intellektualism, konkreetsus ja abstraktsus, süzeeline ja assotsiatiivne arendus. Sisukeelud ei erista tänapäeval luulet proosast. Ent poesia sisuline kõikvõimalikkus on pika arenguprotsessi resultaat luule ja mitteluule kui tausta teisenenud suhetes.

Sageli vastandatakse poeesiat ja proosat kui seotud ja sidumata kõnet. Saksa kirjandusteadus kasutab luule-proosa kitsama tähenduse tarvis nimelt termineid *gebundene*, *ungebundene Rede*, mis on meie oskussõnade eeskujuks olnud. Kuigi need terminid osutavad kõne organiseerimise iseloomule nagu *värsskõne* luule tähenduses, tuleb silmas pidada, et «sidumata kõne» samastab proosa ebaõigesti argikõnega, mistõttu see vastandus pole sisuliselt korrektne.⁵

Luule ja mitteluule piir on terav kirjanduse varasematel arenguetappidel, et hiljem suunduda vormikeeldudest ja -käskudest vabanemise, argikeelele ning proosa- saie lähenemise poole. Žanripuhtus, range eraldusjoon on vaieldamatud reeglid veel möödunud sajandil. Hegel oma «Esteetikas» kinnitab kui tõsiasja, et värss- proosa ei anna poesiat, just nagu poeetiline sisu proosavormis, riimi ja värsimõõ- duta, jääb proosaks.

Algselt nähtavasti kui sündinud asjade kroonika eluõiguse omandanud proosa iseseisvumine ning sõnakunsti haruna poeesia kõrvale tõusmine ei tähendanud luule-proosa vastandumist: proosa kui sõnakunst pürgis eralduma argikõne stii- hiast. Vormiline ja sisuline tinglikkus eraldasid nii üht kui teist sõnalisest mitte- kunstist. Stilistiliste, süzeeliste ja muude tinglikkuste hülgamine, taotlus luua tegelikkuse ja argikõne illusiooni sai tunnuslikuks proosa arengujärgule XIX–XX sajandil. Näilise sarnasuse juures ei samastu proosa ometi «sidumata kõnega» argikõne tähenduses, ehkki seda on peetud aksiomaatiliseks tõeks. Proosat võeti vastu poesia poolt kujundatud kirjanduskultuuri taustal. Isegi defineeritakse proosat luule kaudu — selle eitusena.

Tänapäevased luule-proosa üldvahekorrad on suhteliselt hilise arengu tule- mus. Boileau «Art poétique» tegeleb veel luule kui sõnakunsti ainsa tõelise lii- giga, heites kaasaegse proosa aadressil põlglikke märkusi. Vene kirjanduses kuju- neb luule- ja proosateksti opositsioon XVIII sajandil, mistõttu küsimus, kas «Lugu Igori sõjaretkest» on kirjutatud luules või proosas, õigustab end tänapäeva seisu- kohalt.⁶

Proosa uusim areng ja edukäik on seotud eeskätt romaanižanri arenguga, mis tõrjus kõrgemaks ja keerukamaks peetud luule tagaplaanile. Proosat kui luule-

MART MÄGER

loo üht tegurit, ka uusaja piirvormide kujunemisel, ei tohi luule proosaga sarnastumise tendentside analüüsimisel silmist lasta. Proosa-luule suhete dünaamika võiks olla omaette teema: ühe taandumine, teise tõusmine juhtivasse asendisse teataval perioodidel, vastastikused sisulised ja tehnilised mõjustused jne. Ka meie kirjandus pakub seesugusteks arutlusteks alust. Näiteks märkis H. Visnapuu 30-ndate aastate keskpaiga ja «Siuru» perioodi kirjandussituatsiooni võrreldes: ««Siuru» aja ning käesoleva kirjandusliku momendi vahe seisab just proosa ning proosakirjanduse lähtekohtade domineerimises. Siis mõjutas luule proosat, nüüd mõjutab proosa luulet.»⁷

Üksikud luuleprintsüübid ja -võtted moodustavad teatava süsteemi, ajastu või voolu poeetika, kehtigu see lauliku teadvuses või kirjapandud kujul. Aktsepteeritud luuletehnika kompleksi on nimetatud ka *triviaalsüsteemiks*, et sellega võrreldes uusi nähtusi ilmekalt esile tuua. Ajastu kui ka üksikautori võttestikku iseloomustab üldkehtivate reeglite järgimine ühelt poolt ja uuenduste ulatus teisalt. Iga kõrvalekaldumine triviaalsüsteemist realiseerub ekspressiivse võttena, näiteks riimist loobumine riimi üldkehtivuse korral. Triviaalsüsteem, ajastu poeetika määrab enam või vähem järgalt üldisemad kujundusprintsüübid detailvõteteni välja: kas liitriim on hea või halb riim, kas värsirida alustatakse suure või väikese algustähega, milliseid juhte hõlmab *licentia poetica*, milliseid värsisuurde vorme rakendatakse, kas interpunktsiooni hülgamine on lubatud või mitte, jne. Triviaalsüsteemi läinud võttestik muutub esteetiliselt neutraalseks fooniks, millest loobumine võib omakorda anda efekti, nagu see näiteks vabavärsi arengus ilmsiks tuleb. Nõnda on käibivate võtete ja tinglike tunnuste eitamine, nendest loobumine, teatav pöördareng dialektiliselt loogiline. Ja proosa hakkab siin luule arengus tajutava foonina oma osa etendama.

Poesia arenguvastuolusid võiks illustreerida vabavärsi levik eesti 60-ndate aastate luules.

Radikaalsemad vormimurrangud käivad enamasti koos suuremate sisuliste muutustega või on viimaste poolt ette valmistatud. Näiteks osutab analüüs, et eesti meetrumirepertuaaris leidsid järsud muutused aset 1919. ja 1924.—1925. a., s. o. ekspressioonismi levimise ja taandumise aegadel.⁸ Ka vabavärsi levik ühtis sisuliste ümberhinnangute ja teisenemistega. Uus luule rõhutas lihtsust ja vahenditust, «lihtsaid asju». Traditsioonilist värssi eelmise aastakümne ebapoeetilises konkreetsuses vaadeldi kui üht tinglikkust teiste hulgas. Vabavärss pakkus kõneliste ja deklamatsiooniliste intonatsioonide võimalust. Uus luule vältis süžeeilist kompositsiooni, seades vastu assotsiativse arenduse. Nelik lakkas olemast juhtiv stroofivorm.

Uuendajad esinesid loomulikkuse nimel, tinglikkuse ja keeldreeglite vastu. Vastustajad mõistsid olemasolevaid luuleprintsüüpe kui loomulikke ning ainuvõimalikke. Uus luule vabavärsi näol näis lõhkuvat, ruineerivat, olemasolevat nn. head luulet alla viivat. Subjektiivselt tundus saabuvat luule häving — nagu sajandi alguse avastused füüsikas ajendasid väitma mateeria hävimist. Uus, pealetungiv luulepilt ei mahtunud vanadesse raamidesse. Luule «vabadustes» on ikka nähtud allakäiku, olgu tegu ka pelga riimikaanoni muutmisega. Halva riimina leidis vastuseisu nn. uusriim 20-ndate aastate eesti luules, ehkki täitis samu funktsioone ja niisama hästi kui traditsiooniline riim. Uusriimi ja uue luule iseloomustamine sama epiteediga osutab nende sisemisele analoogiale.

Vabavärss omandas eluõiguse kirjanduslikus võitluses nii meil kui ka mujal. 1961. aasta poleemikas tõrjutav ning taunitav, tõusis vabavärss sama kümnendi eesti luules arvestatavasse asendisse, ehkki mingi osa luule lugejatest arvab selle

tänaseni halva luule või mitteluule hulka. Uus luule tähendas tähtsat sammu proosaga sarnastumise suunas, luule suhted proosaga komplitseerusid.

Nõnda kulgeb areng normatiivsuse ja novaatorluse, kehtivate reeglite, printsiipide järgimise ja nende eitamise dialektikas, kusjuures eitatav printsiip kui võimalus säilib. Väliselt liigutakse lihtsustumise poole, näiteks kui kõrvutada klassikalist luulet tänapäeva «vaba» luulega. Mingit nähtust saame hinnata sõltuvuses teistega, kirjanduspildi üldises suhtestikus. Tänapäeva eesti luulesse mahuvad võimalustena nii regivärsi algriim, parallelism, uusaegne lõppriim oma mitmekesisuses ja selle eitus blankvärsi näol, meetriline korrapärasus kui ka selle eitus vabavärsis, rütmiline proosa, proosaluule ja pärisproosa. Võimaluste ja vastastikku toimivate taustade paljus tähendab tegelikku keerukust, luule ja proosa näiline lähenemine on komplitseerituse üks ilming.

Luule piir ei püsi paigal, see, mida ajastu luule all mõistab ja sallib, teiseb koos ajaga, säilitades eelnenud perioodide kogemuse. Ajutine vanamoodsus võib taas aktualiseeruda ning ausse tõusta — nõnda riim 70-ndate aastate alguses. Lugeja harjumise ning teoreetilise omastamise toimetel saavad esialgu eksimuste, proosapärasuste ning liigvabadustena käsitletud nähtused vaieldamatuteks luulenähtusteks.

Tuleb silmas pidada ka impulsse, eeskujude vahetust ja vastastikust osasamist maailmakirjanduslikus protsessis, milles integreeritakse teiste rahvaste kogemused.

LUULE JA PROOSA

Luule formaaltunnuste selgitamiseks on kaks metodoloogilist võimalust. Kõigepealt võib lähtuda klassikalisest, rangest värsist ning elimineerida elemendid, mis pole värskõnele olemuslikud. Seda meetodikat soovitas B. Tomaševski, kes vaatles luulet ja proosat vastandpoolustena, mille vahele jaotub enam või vähem luuleliste ning proosaliste kirjandusfaktide avar hulk.⁹ Teine võimalus on aluseks võtta kõige «vabamad» piirvormid ning uurida, millised elemendid määravad teksti luulekuuluvuse. Antud hetke värsidest lähtudes püütakse välja tuua olemuslik poeesia eri vormidest ajaloolise arengu jooksul. Nõnda tuleb ka üldisel värsiteoorial proosa-luule teisenevaid suhteid jälgides arvestada ajaloolist aspekti. Teise meetodika perspektiivikust on põhjendanud tšehhi teoreetik J. Hrabák.¹⁰ Ent juba J. Tõnjanov rõhutab, et konstruktiivse printsiibi määravad nimelt minimaaltunnused, sest need on selle konstruktsiooniga kõige vahetumalt seotud.¹¹

Teist meetodilist lähtekohta aluseks võttes vaatleme luule-proosa vahetunde konkreetselt. Analüüsiks valime kriitilisi tekste eesti kirjandusest. Maailmakirjanduse arenguprotsessi lülitunud eesti kirjandus pakub nn. piirjuhtude ja üleminekuvormide jälgimiseks piisavalt materjali.

Alustagem kõige proosapoolsemast vormist — proosaluuletusest, mis meie traditsioonis enamasti ühtib laastu või miniatuuriga. Zanrile tunnuslikuks on peetud lüürilist sisu, piiratud mahtu ning värsilise liigenduse puudumist, sest süntaktiline rütm, häälikuline instrumentatsioon ning harvem ka riim võivad teksti lürismi rõhutada. Mõned teoreetilised allikad toonitavad žanri kriteeriumina teksti pikkust — poolest kolme leheküljeni, võrreldes seda lüürilise luuletuse keskmise pikkusega.¹² Proosaluuletustena on vaadeldud samuti pikemate proosateoste lühemaid lüürilisi osi, näit. laulu naistest A. Gailiti «Purpurselt surmast»¹³ või lõiku Tammsaare «Varjunditest».¹⁴ Euroopa kirjanduses sai žanr nime

Charles Baudelaire'i teosest «Petits poèmes en prose» (tervikuna 1869; eesti k. 1930 M. Underi tõlkes), vene kirjanduses võttis termini kasutusele I. Turgenev, kes, muide, J. Liivi «Elu sügavusest» miniatuuride usutava eeskujuna arvesse tuleb.¹⁵ Proosaluule viljelejatena nimetatakse veel prantslasi Rimbaud'd, Mallarméd, šotlast Macphersoni oma Ossiani-lauludega, sakslasi Novalist, Hölderlini, noort Stefan Georget ja Rilket, taanlast J. P. Jacobseni jt. Viimane olgu alla kriipsutatud kui Tuglast proosaluule suunas vaieldamatult mõjustanud autor.¹⁶ Nimesid nimetades peame aga arvestama, et žanri mõneti erineva mõistmise korral võime näit. Novalist ja Hölderlini vaadelda hoopis kui rütmilise proosa viljelejaid.

Meie traditsioonis on proosaluuletused nii lugeja teadvuses kui ka kriitikas tavaliselt proosaks arvatud. Lüüriliste luuletustena käsitleb Tuglase proosaminiaature N. Andresen: «Tuglase lühiteostele võime läheneda kõigiti luule kriteeriumidega. Eesti luules on ta loonud oma alaliigi, mida tinglikult võiks vana oskussõnaga nimetada proosaluuletusteks ilma igasuguste kitsendavate reegliteta. Tuglas on eesti luulet, seega kirjandust üldse rikastanud väärtusliku alaliigiga.» Proosaluuletusega seotuks ning segunenuks peab uuriija Tuglase marginaali, ka mõttepäeviku mõned sententsid võivad kuuluda luulesse.¹⁷ Ilmselt peetakse määravaks teose mahtu ning lüürilist vahekorda ainega, kuna luule muud tunnused, värssigraafikast alustades, võivad puududa. Nimelt teevad «kitsendavad reeglid» ja tunnused tekstist luuleteksti, mistõttu eelnev põhjendus jääb ebapiisavaks.

Pole aga kahtlust selles, et Tuglas oma miniatuurides jõuab üsna vabavärsi piirile. Eesti proosas arenenud vabavärsieeldustest kõneldes kinnitab ka A. Kaalep: «Fr. Tuglase lüüriliste laastude ja miniatuuride rütmilisus on tihti nii ilmselt teadlik, et vabavärsist eraldab neid ainult proosale omase pauside süsteemi kasutamine, s. t. liigendamatus värssideks.»¹⁸ Selles mõttes peab paika väide, et luule ja proosa piirid pole Tuglase loomingus kunagi olnud vankumatult kindlad.¹⁹

Eesti proosaluulesse on miniatuuridega andnud oma osa veel J. Liiv, A. H. Tammsaare jt., viimane «Poisi ja liblika» mõnes palas.²⁰ Tänapäevastest autoritest mainitakse L. Prometit, kelle «Varjud» kogus «Roosa kübar» on üles ehitatud varjude püsimotiivi assotsiatiivsele, lihtsale loetlevale kordusele: «Kündja kannul kõndivate kuldnokkade varjud. Mahlakase lai vari — koduõue murul. Suure õõtsuva lille vari. Nööritäie lepsuva pesu vari. Tohtu pesapalgi vari, mida sipelgas viib.» Jne., kuni Nagasaki koletisliku varjuni.²¹

Vabavärsiga ühenduses puudutab proosaluuletust nõukogude värssiteoreetik A. Žovtis, žanritunnustena välja tõstes luulepärast tendentsi elementide korrepondeerumisele (vastavusele, kordumisele, parallelismile) ning proosapärast kirja-pilti — värsilise liigenduse puudumist. Uuriija arvates võiks proosaluulesse kanda ka meetrilised värsid, mis on aga proosaridadena vormistatud,²² ilmselt ülehinnates graafika osa.

Mõned proosaluuletused lähenevad struktuurilt pärisluulele, näiteks viimane pala J. Liivi «Elu sügavusest» (1909):

KUI MÕTTED SIND KISUVAD KUI PUREJAD KOERAD ...

Kui mõtted sind kisuvad kui purejad koerad, ja kui nad su ümber kisendavad kui kiskjad koerad, siis kihuta nad julguse kepiga enesest eemale.

Sest nad on küll sinu mõtted, aga siiski mitte sinu mõtted: Neid on teised inimesed ja ajaraskused sinus liikuma pannud, nagu tuul merelained liikuma paneb.

Nad on neid lainetena liikuma pannud ja lained sinu peale saatnud.

MART MÄGER

Nad on ilma elu lained, neid on sinu peale saadetud, nagu küti koerad hirve peale:

Kui mõtted sind kisuvad kui purejad koerad, siis kihuta nad kui koerad kepiga minema!

Juba miniatuuri pealkiri on luulepärane, korrates teose algusrida. Kõige olulisemaks struktuurivõtteks on süntaktiline parallelism väikese varieeruvusega nagu alguslauses: *Kui mõtted sind kisuvad... , kui nad su ümber kisendavad; või edasi korduselementidega liikuma pannud, sinu peale saatnud ~ saadetud. Alguslause kordub väljajätte ning väikese teisendusega miniatuuri lõpus — luuleteostes sagedane ringkompositsioon. Korduvad ka üksikud sõnad: koerad, lained, mõtted. Lõikude pikkuses valitseb korrapärasus: kaks esimest ning kolm viimast on omavahel suhteliselt võrdsed, luues stroofide analoogia. Esimeses lauses ilmneb sihiteadlik instrumentatsioon: kisuvad — kisendavad — kiskjad — kihuta. Proosa-pärane graafika ning raamatu kontekst jäävad määravaks kriteeriumiks.*

Proosaluuletuse sisu lürismi ning piiratud mahu nõuet kõrvale jättes ning raskuspunkti rütmile kandes jõuame rütmilise proosa juurde. Nagu nime-tuski osutab, on tunnuslik markeeritud rütm, mis saavutatakse süntaktilise korrapärasuse, aga ka riimi ning häälikulise instrumentatsiooni läbi.

Probleem kerkib siin eeskätt sellest, kuidas rütmilist proosat lahus hoida vabavärsist. Omapärast põhimõtet rakendas B. Jarho, kes rütmilise proosa uurimise-ga tegeles aastakümneid. Enam või vähem vabavärsilisteks pidas ta tekste, milles teatavad pauside, konstantide või riimidega eraldatud kõnelõigud resp. -ühikud hõlmavad üle poole teoses esinevatest lõikudest; sagedus alla poole määranuks teksti rütmilise proosa hulka.²³ Vaevalt õigustab formaal-kvantitatiivne kriteerium end teoreetiliselt, küll aga võib otstarbekaks osutada uurimispraktikas.

Ainelo ja Visnapuu «Poetika põhijoontes» tuuakse rütmilise proosa näitena lõik A. Gailiti «Nipernaadist»: «Jõe käärudes hakkasid tiirlema rägapardid. Soo poolt kostsid veetallaja kaeblikud huikamised. Saabus õhtu, tuhmunud taevas süttisid tähed. Tuuled peatusid lõõtsutades, põõsad langesid longu, kostus vete müha ning lindude kirglik vile.»²⁴

Süntaktilise ehituse teatav korrapärasus, ühetaolisus, mis katkes ilmsiks tuleb, on rütmilise proosa tunnuseks ebapiisav. Sobivamaid näiteid pakub A. Gailiti varasem looming, näiteks novellikogu «Saatana karussell», mille keelt on nime-tatud täielikuks rütmiliseks proosaks.²⁵ J. Semperi väite kohaselt on Gailiti proosa õieti rida pikki luuletusi proosas. «Ta kõneleb värssides, ilma et ta seda tahaks.»²⁶ Rütmilist, riimitud ning alliteratsiooni rakendavat proosat kir-jutaš Hendrik Adamson, eeskujuna mainitakse Aleksis Kivi.²⁷ 20-ndatel aastatel katsetas selles laadis teisigi autoreid. Rütmilise proosa väljapaistvaks teoseks on J. Oengo jutustus «Üle Atlandi» (1928), mille kohta kaasaegne kriitika väitis: «Väliselt kujult proosa, tegelikult vabas värsis.»²⁸ Rütm läbib kogu teost, tege-lastel dialoogid kaasa arvatud. Näide pärineb teose algusest:

«Atlandi laine käib vaikselt, loodest ta tuleb.// Roheka turja/ küünitab kum-mina kõrgele,// valkavaks pääks selle veeretab,// tüünelt ja laisalt.// Öhk ei hai-guta tuult;// üksikuid kaadraid ja kajakaid/ kannab ta soolane avarus.// Ookean ringutab/ rammetuid liikmeid.//

Laia ja lagedat vett/ läbibistab mõtlilikult laev// pisike putukas/ ulguvee mõõtma-tul pinnal.»

Teksti iseloomustab ilmekas süntagmaatiline rütm, üksikud lauselõigud liigen-duvad lühemate või pikemate pausidega; kujunevad kordumiseefekti ning rütmil-

ootuse loomiseks piisavad üksused, mis on võrreldavad värssidega. Häälikuline korrapärasatus on ilmne, näit. «küünitab kummina kõrgele», «laia ja lagedat... läbistab... laev» jne. Veel iseloomustab katket vähemmärgatav morfoloogiline parallelism: vaikselt, tüünel, laisalt, mõtlikult.

Omapärane ja erandlik teos on Tuglase «Jumala saar» (1905), rütmistatud ja riimi kasutav proosapoeem. Kohatist lähenemist luulele Tammsaare proosas möö-nab G. Suits: «On nii mõnigi kord märgata olnud Tammsaare lauseliikumise luulelist rütmistumist peaaegu värsi kõnele liginevaiks võrranditeks ja kõnehää-likute puhtilukõnelises mängus, ja seda liiatigi ta proosaminiatüüride kogus «Poiss ja liblik»»²⁹

V. Žirmunski rõhutab rütmilise proosa põhitunnusena süntaktilist korrapära-sust, rõhkude jaotus jääb enam-vähem vabaks; erinevus vabavärsist on uuri-ja arvates kvantitatiivse iseloomuga.³⁰

Luulevormidest seisab rütmilisele proosale kõige lähemal süntagmaatilise rüt-miga värss, mis J. Põldmäe määratluse järgi rajaneb loogiliste rõhkude ja vasta-valt süntagmaade arvu loendamisel³¹, näit.:

Ah, kuhu olin/ ma ära pandud/ kus laekas lamas/ hing tusast roid?

(M. Under)

Muide, näiteks toodud avavärss «Urbepäevast» ei esinda kogu luuletuse rütmi, mis järgmistes värssides pole nii korrapärane ning piirdub enam-vähem võrdsustatud süntaktiliste lõikudega nagu rütmilises proosas. Määravate luule-tunnustena esinevad riim ning värsiline liigendus. M. Underi luuletuskogu «Veri-valla» (1920), millest ka eelnev näide, sisaldab rohkesti piirjuhtudele lähenevaid vabadusi. Kaasaegne kriitika hindas neid proosasse langemisena: «luuletuste read on venind pikaks, rütm on katkendlik ja on osati alanend luuleks proosas»;³² pikkadel värssidel olla «oluline ebakoht, et nad kindla rütmi muljet vähendavad ja tumestavad ja nendega kirjutet luuletus mõjub enamasti riimit proosana...»³³ (Vahemärkusena juhitagu tähelepanu «murtud rütmide» sisulisele tingitusele selles kogus: luuletaja kujutab sõjakoledustest käristatud, verise maailma dishar-moonilist, valulist muljestikku.) Viimase hindaja pahameelt pälvis ka mõnede luuletuste trükkimine *in continuo*, näiteks «A rebours 2»³⁴ (järgitakse luuletus-kogu reaaliigendust):

— — — — —
Lõpuks: kuis on mõrudad kui pihlamarjad mu-
huuled elu ilg-magusaist mürkidest. Öndsam
on minna, meel täis ärapöördumise luulet, keel
puret uhma nõelhambulisist nirkidest.
— — — — —

Korrapärasele süntaktilisele rütmile lisaneb riimi läbi (huuled — luulet, meel — keel, mürkidest — nirkidest) saavutatud liigendus. Riim kui luuletuse ilmumise ajal triviaalsesse põhisüsteemi kuuluv, peaaegu obligatoorne vormivõte on teksti luuleklugemisel olulise tähtsusega. Lisaks moodustab esitatud katke stroofilise üksuse teose tervikus, mis on trükitud luuletuskogus.

Stroofilise liigenduse säilitab T. Liiv, kuna värssi- ja stroofipiirid on järje-kindla siirdega formaalseks muudetud, näit.

MART MÄGER

ei ole möödunud just kuigi palju aega päevast mil
me puu otsast maa peale tulime ja tagajäsemel
kõndima õppisime esijäsemeid aga kasutama hakkasime
suure kaika hoidmiseks ja kuna meil peaga paremat
enam teha polnud hakkasime sellega mõtlema [- - -]

(«Tagasi puude otsa»)

Ei ole juhus, et värssideks liigendamata on vormistatud eeskätt niisugused luuletused, mis muude vormitunnuste põolest võimaldavad ühemõttelist määratlust. Siin avaldub omamoodi kompensatsiooniseadus, ühtede tunnuste puudumine korvatakse teiste ilmekusega. Näiteks võiks olla G. Suitsu «Vabaduse pulm» selge rütm, häälikulise organisatsiooni, sõnakorduse ja inversiooniga:

«Põrutanud pööre kättemaksuga, pilt on muutunud raksuga: sundust sõjariistad laotavad merest mereni, verest vereni, sundust sõjariistad kaotavad yerest vereni, merest mereni! Madruste ja soldatite põõrdud tikud hullund sööstis tegutsenud siin eile. Punalippude ja muusikaga piduteile täna hulga võidurõõmsa kohisevad käretikud.»

Stroofilist liigendust asendavad proosalõigud.

Euroopa luuletajatest avaldas näiteks prantslane Paul Fort oma «Prantsuse ballaadid» (1879—1940) järjekindlalt proosaridadena laotult.

Nagu mainitud, on graafiline pilt värssideks jaotusega luule puhul tähenduslik, piirjuhtudel võib sellest sõltuda žanrimääratlus. Nõnda väidetakse Fr. Tuglase lühipoeemi «Meri» kohta, et esitrukkis ja järgmistes väljaannetes oli see luuleteos vormistatud proosaluuletusena.³⁵ B. Sööt mainib «Merd» rütmistatud proosa näitena, mis esindab «üleminekut proosalt poeesiale».³⁶ Kõige viimaste trükkideni ilmus «Meri» laotuna *in continuo*, kuni värsiliselt liigendav graafika määras teose ühemõtteliselt pärisluulesse. Suulises ettekandes loeti «Merd» luuleteosena.

Ajal, mil luule formaaltunnuste miinimum eeskätt kõneintonatsioonilises vabavärsis on saanud reegli kinnitavast erandist suhteliselt sageli rakendatud võtteks, ei vii «proosapärased» lugejat enam hämmingusse. Ka plokki laotud luuletust loeb ta luuletusena, sest see võimalus on ta teadvuses varuks. Luule signaalina toimivad uued tunnused. Näiteks P.-E. Rummo luuletus «Artur Alliksaare jäljenduseks ja mälestuseks»: «Vale ju! Vale lauda valu. Kole kannatust kiita. Küsige liblika käest [...]» Häälikuline instrumentatsioon, paiknemine luuletuskogus ning muud kõrvaltunnused määravad teksti kuuluvuse.

Luuleteoseid, mis on üles ehitatud värsside ja proosalaadsete osade vaheldumisele, kollaažile, nagu B. Alveri «Jõgeva ja Pedja vahel», alustatakse ikka värssidega, et ka järgnevaid osi loetakse luulena. Põhimõtteliselt samale võttele osutab J. Lotman Heine luuletuse «Hymnus» puhul, mis algab ja lõpeb korrapärase nelikjambiga, kuna vahepealne osa ei erine millegagi rütmilisest proosast.³⁷ Luule signaaliks või lisignaaliiks sellistel piirjuhtudel võib olla lüürismi rõhutat sõnastus — «luuleline» sõnavalik, eriline sõnajärjekord, emfaatilised pöördumised jne., mis üldjuhtudel ei tee proosast veel luulet: «Teie aga, kõrgesti haritud roosid, liiliad, krüsanteemid, nelgid, kameeliad ja mimoosid, — ärge pange pahaks mu piiratud! Mis teadsin mina teie ilust ja teie hellitajatest?» («Jõgeva ja Pedja vahel».) Lahus luuletuse sidevast kontekstist, vabana määratusest «olla luule», oleks tegemist lihtsa proosaga. Samas seoses võiksid olla mainitud Walt Whitmani vabavärsilised loendid või Jaan Krossi oma poemist «Maailma avastamine», mis

MART MÄGER

ilmumise järel pilkellis-teravat kriitikat pälvis: «Ja kõik asuvad teele, sest kõik peavad asuma teele./

Karavellidega,

galeoonidega, galeeriidega, galeassidega, korvettidega, fregattidega, parklaevadega, prikkidega, brigantiinidega, pargastega, kuunaritega, kaljastega, kutritega, jahtidega, praamidega [...]» — kumulatsioon suundub eksotiilsematele sõiduriistadele ning pädib moodsaimatega.

Nõnda tuleb piirjuhtudel arvesse teksti funktsionaalne määratus.³⁸ Eriti markantse näite pakub P.-E. Rummo «Väikese linna kohvikumuusikat». Sellegi teose juhatab sisse värssosa, liigendamata lõigud-osad tulevad keskef. Ühe proosapärase jao on autor võtnud tsitaadina populaarteaduslikust teosest kalade elu kohta. Väljaspool luuletust oleks tegemist isegi mitte ilukirjanduse, vaid tarbetekstiga. Tõsi küll, valik pole juhuslik, vaid sõnastuses ilmneb sihi-teadlik lüristm: «Niiviisi rahutult elavad kalad. Alatises liikumises nad ikka püüdlevad kuhugi, otsivad midagi.» Jne. Intonatsiooni kaudu realiseeritakse seesugused osad luulena. Irdujääv moto, kui see esineb, vastupidi, loetakse erineva intonatsiooniga, tekstist lahku. On mõistetav, kui L. Timofejev näeb ekspressiivses intonatsioonis koos rütmiga luule-proosa põhieristajat.³⁹

Eesti kirjanduses ennenägematult on M. Heibergi «Mure-lapse laulude» (1906) sekka põimitud proosaluuletusi, mis pälvis kriitikalt taunimist.⁴⁰ Lüürilised miniatuurid tänapäeva luulekogusse kuuluvatena võiksid osa lugejate avardunud arusaamade najal realiseeruda luulena. Nõnda tuleb lisategurina arvesse subjektiivne suhtumus ja avarduv traditsioon,⁴¹ mistõttu peamegi tähelepanelikult seirama kriitika seisukohavõtte, milles ajastu suhtumine ja arusaamine avalikuks saab.

Meie kriitikas kerkis luule-proosa piiri küsimus päevakorrale vabavärsi levimise ajal 60-ndate aastate alguses. Uue luule nõrgemate avalduste ebaluulelisust, proosalisust tõestati sellega, et kirjutati värsid sideva tekstina: «Graafilisest lühirea pildist üksi ei piisa.» Värsid, mis esitati kahes kirjutusviisis, olid järgmised:

Tahan,
et maailma kõikidest naistest
meie oleksime viimased,
kes sama tajuma peavad,
mis ängistab mind,
kui sa rahutuis unedes magad.

Kui pole sisemist, nähtamatut tunnust, mis eraldab üht kirjutusviisi teisest, milles siis lühiread, küsib V. Alttoa, vastandades teise näite, milles süntaktiline parallelism annab sisemise rütmi ning tsiteerija arvates õigustab värssliigendust.⁴² Teine ankeedivastaja nõustub täielikult, «et proosat lühikestes ridades ei saa pidada luuleks»,⁴³ kolmas nendib, et «tahaks V. Alttoa eeskujul selliseid värssse tagasi proosaks murda».⁴⁴

Jättes kõrvale sisulise väärtuse, ei saa ometi tsiteeritu liigendust pidada põhjendamatuks. *Tahan* eraldamine omaette ritta annab sellele rõhutatud tähenduslikkuse. Iga värss moodustab süntaktilise terviku, nii et juba nende kordumine üksi loob sisemise rütmi, selle «nähtamatu tunnuse», mis liigendamist õigustab. Värsaside kaotamine tähendab olulise luuletunnuse kustutamist, mistõttu ümber tehtud tekst ei ole enam varasemaga identne. On huvitav märkida, et sama argumentatsiooni rakendati leviva vabavärsi vastu jaapani kriitikas. Sealgi leiti,

et ehkki poeedid säilitavad värsiread, on olukord võtnud ohtliku ilme: kui see-suguse luuletuse värsid ühte lugeda, siis millega erineks teos tavalisest proosast?⁴⁵

Värsside kirjutusviisi funktsioon oli eesti poeetikas varem mõistvat äramärkimist leidnud: «Graafiline paigutus juba väliselt eraldab värsskõne proosast, märkides seeläbi värsskõne rütmilist jaotust ning andes juhatuset värsskõne (näit. luuletise) lugemiseks.» Järgnevalt tuuakse tõestuseks G. Suitsu «Värisevate haabade all» proosaridadena ning originaalliigenduses: «Alles siis, kui teksti kirjutame graafilise paigutuse järgi, avaneb luuletaja rütmiline tahe.»⁴⁶

J. Semperi teatel kirjutanud R. Roht A. Adsoni luuletuse ühte ritta ning tagajärjeks olnud lihtne proosa. Näite tooja arvates tähendab luuletuse teksti arhitektooniline paigutus «lõpmata palju»: «Kuid selles seisabki saladus: paigutus võib omakorda ka proosa luuleks teha, sest see toob pause, tsesuure ning annab tekstile rütmilise selguse.

Olen linnuna lennul.
Ei ole mul kodu ega kohta,
Kus keegi ootaks mind ees.
Ei ole pesa,
Kuhu võiksin panna oma pääd.
Rändan võoraste keskel,
Elan võoraste armust.
Oli kusagil koht,
Kus tahtsin ehitada maja,
Aga inimesed — on tigidad,
Mine tea, mis nad igakord mõtleavad.

Luuletus, eks? Ei, juhtumisi võetud katke A. Gailiti «Muinasmaast».

«Sa, südamele kallis, magasid hallin rüün, surnud suremisen, olid kui balsameerit muumia. Tugevam kui surm on armastus.» See pole sugugi proosa, vaid read Visnapuu luuletusest.»⁴⁷

Trükipildi osa piirjuhtudel kriipsutas alla J. Tõnjanov: «Graafika saab siin värsi ja rütmi signaaliks [- -]. Kui süsteemses värsis toimib mõõduna reast eraldatud pisiühik, on siin aluseks ja mõõduks värss ise...»⁴⁸ Vabavärsi graafika muutmine tähendab printsiipiaalselt sedasama, kui muuta näiteks jambid proosaks.

Eelnevatest näidetestki peaks järelduma, et mingit ühetunnuselist vormelit luulepiiri määramiseks ei ole ega saagi tuletada. Ilmeka analogia proosa-luule piiri iseloomustamiseks arendab välja B. Tomaševski.⁴⁹ Nagu üksiku dialekti piir kujuneb paljudest isoglossidest, mis osalt ühtivad, enamasti aga lahus jooksevad, nii on iga kirjandusnähtuse ja žanri vahe süsteemselt määratud paljude tunnuste «isoglossidega». Seda vahet ei määra ainujooneline piir. Ja on selge, et kui enamik «isoglosses» kaotab eristava funktsiooni, siis seda enam kasvab säilivate osa. Ainult tinglikult võime rääkida vahepealsetest või üleminekuvormidest. Luule ja proosa lähestumine kirjanduse arengus ei kustuta piiri nende vahel, vaid vastupidi, isegi aktualiseerib allesjäävaid, ehkki hapraid eritunnuseid, nagu teose värsiline ja stroofiline liigendus, eriline häälikuline koostis ja sõnajärjestus, pealkiri, teksti kuulumine luulekogusse või proosaraamatusse, suurtäheline reaalgus (eesti luules 30-ndate aastateni) jne., milles avaldub kirjutaja kavatsus ning tahe. Need tunnused ei ole midagi niisugust, mille alusel teksti eripära tuletatakse. Proosa

ja luule on lugeja teadvuses ette antud, teksti signaaltunnused üksnes osutavad, kas seda üheks või teiseks lugeda.

Piirvormide teke ja sagenemine räägib kirjanduspildi jätkuvast komplitseerumisest.

LUULETEKSTI VÕIMALUSED JA PÕHITUNNUSED

Soome-ugri ja türgi-tatari materjalile toetudes visandab V. Žirmunski luule kujunemiskäigu selle algelisematest vormidest alates. Värsside lihtsat kordamist üksikute sõnade varieerudes peab ta värsi rütmilise organiseerimise ürgseimaks vormiks. Kordamist võis põhjustada emotsionaalne rõhutustarve ja maagiline sõnumine, manamine. Kordusest areneb edasi vabam parallelism värsside sisus kui ka süntaktilises struktuuris, moodustuvad enam kui kaherealised värsirühmad. Süntaktilis-rütmilise parallelismiga kaasneb ja kasvab sellest välja grammatiline riim, esialgu positsioonilt fikseerumata ja juhuslik. Aglutineerivad keeled, nagu türgi-tatari ja soome-ugri keeled, annavad hõlpsasti kokkukõlasid grammatilise tunnuse ühtivuse alusel. Arvatavasti muutus ka alliteratsioon valdavaks vormivõtteks leksikaalse korduse ning sõna morfoloogilise varieerimise baasil. Süntaktiline parallelism reguleerib ühtlasi silpide arvu värsis. Edasi, värsi organiseerimise häälikulised vahendid iseseisvuvad: silpide arv värsis muutub meetriliseks printsiibiks. V. Žirmunski usutavas arenguvõimendis on näidatud ka lõppriimi kujunemise tee parallelismi kaudu kanooniliseks vormivõtteks värsipiiri markeerijana.⁵⁰

Kordumine, tagasipöördumine, rütm on nõndasiis poeesia embrüonaalsetest vormidest alates värsskõne olemuslik põhitunnus, mis leiab väljenduse värsi terminiski: lad. *versus* tähendab tagasipöördumist. Luuletekstis ei kordu, ei «pöördu tagasi» mitte üksnes värssid, vaid rütm toimib universaalse struktuuri loova tegurina. Rütm loovad lihtsad häälikukordused, rõhuliste ja rõhutute pikkade ja lühikeste silpide vaheldumine värsi meetrilises mallis, lõppriim, sümmeetrilised lausekonstruktsioonid ja grammatiliste vormide kordumine, refrääni ja stroofide reeglipärastatud taastulek jne. Meetriline rütm, mida üldiselt peetakse värsskõne põhitunnuseks, ei ammenda seega rütmi kui poeesia alusprintsiibi avaldusvorme kõigil värsitasanditel. Ühes varasemas kirjutises peab meetrilist rütmi luule põhitunnuseks J. Põldmäe, väites, et «luule ja mitteluule eraldamise ainsaks põhjendatud kriteeriumiks osutub teose häälikulise koosseisu korrastatuse aste»; järgnevalt selgub, et korrastatuse all mõistetakse meetrilist korrapärasust.⁵¹

Taastulevad elemendid liigendavad teksti lõikudeks, rütmilisteks üksusteks; tšehhi teoreetik J. Hrabák käsitlebki luuleteksti kui eriliselt segmenteeritud teksti.⁵² Sõna «eriliselt» peab olema rõhutatud, sest proosatekst jaguneb samuti lauseteks, lause- ja tekstilõikudeks, proosaski ilmneb rütm. Siin puudub aga formaalseeritud korrapärasus. Luulele iseloomulik pingestus loogilise ja rütmiintonaatsiooni, värsi- ja sõnarõhkude vahel puudub. Luule- ja proosarütmi funktsioon on erinev.

Kõik võimalikud «taastulekud» luuletekstis ei ole võrdselt korrapärased — võrreldagu kas või juhuslikke häälikukordusi ning reeglipärast lõppriimi. Vastavalt erinevad ka semantilised võimalused, mis kasvavad koos korrapärasusega. Ent sihipärase süsteemiarendusega on võimalik semantiliselt koormata isegi üksikuid häälikuid, mis proosatekstis oleks mõeldamatu, näiteks a okasionaalne tähendus «hea, positiivne» E. Niidu luuletuses «Laulu algus».⁵³

Rütmist, kordumisest kui luule põhitunnusest tuleneb lahendamatu näiv vastuolu.

Informatsiooni sisaldab see tekst, mis ei ole etteaimatav, informatsiooni hulgast sõltub teksti väärtus. Üksikute elementide taastulek, kordumine, rütmispeaks aga teksti aimatavust resp. liiasust märgatavalt tõstma, sest piiravatele keelereeglitele lisanevad täiendavad piiramised, näiteks riim eeldab teist samakõlalist sõna, valitud värsimõõt realiseerumiseks sõnu enam-vähem kindla silpide arvuga, regilaulu paralleelvärss aimatavasisuliselt perfiraasi jne. «Kui poeesia olemasolu poleks vaieldamatu fakt, oleks võimalik piisava veenvusega osutada, et teda ei saa olemas olla,» sõnastab J. Lotman luule paradoksi groteskse teravusega.⁵⁴

Poesia informatsiooniparadoks kui teoreetiline probleem muutub praktiliseks luule hindamisel. Kordumine, rütm eeldab kunstiliseks efektiks samaaegselt ootust ja ootamatust. Läbinähtav, üllatusvaene arendus, triviaalsed seosed, lühidalt, liiasus ja informatsioonivaesus on kehva luule tunnused. Millest tuleb, et hea luule liiasus kõigest hoolimata ei kasva, vaid koguni kahaneb?

Seletuse saamiseks peame kõigepealt selgeks tegema värsirütmi ning looduslike rütmide põhimõttelise erinevuse. Mõlemat ühendab tsükliline iseloom. Mille poolest erineb aga meetriliselt korrapärane värsirütm näiteks südamekloppimisest, hingamis- või sammutaktist, samuti tööprotsessi koordineerivast rütmist, millega värsirütm on püütud siduda või milles koguni nähtud selle «ürgalust»? Eesti värsiteoorias on sellesuunalisi arusaamasid kõige värvikamalt sõnastanud J. Aavik: «Seotud kõne, luuletuse üks oluline külg on kindel rütmi ja riimi süsteem; see ongi, mis luuletuse proosast eraldab ja talle annab isesuguse ilu. Luuletus — see on sõnadega valtsi-tantsimine. See määratud taktis õõtsumine korduvate sümmeetriliste lõppkeerutustega annab selle isesuguse joovastustunde, mida tantsijad väga hästi tunnevad. Siin sünnib imelik segitundmus, milles mulle näib peaaegu luuletuste meeldivuse ja sarmi psühholoogia võti peituvat... Luuletaja nagu tantsiks oma kurbused ja rõõmud.»⁵⁵

Tsiteeritud lõigus peetakse silmas eeskätt meetrilist rütmi, mis tundub olevat eriti formaalne ning looduslike rütmidega kõige enam sarnane. Ometi selgub, et ka meetrilise rütmi puhul on tegemist tähenduslikult relevantse nähtusega. Võtame lihtsa näite:

Joon, millel ootan, on kitsas sild...

(P.-E. Rummo)

Selles, aktsentueerivas süsteemis kirjutatud värsis ühendab formaalne ühistun- nus — rõhualune positsioon — erikvaliteedilised vokaalid: o o, o o, i, i. Tänu rüt- mile, asendisümmeetriale saab võimalikuks vastuseade sarnasuse ka u d u: pikad madalad vokaalid vastanduvad lühikestele kõrgetele (i, i). Värs jaguneb kaheks häälikuliselt vastandlikuks pooleks, mis antud luuletuses («Oo et sädemeid kiljuks mu hing») ei ole sugugi juhuslik. Tähenduslik dissonants luuakse foneetilisel tasandil, meetrilise korrapärasuse läbi. Rütm segmenteerib teksti suuremateks (näit. värs, salm) ning väiksemateks lõikudeks («värsijalg», takt). Niiviisi sarnastatud värsielemendid viiakse otsekui struktuurisümmeetria, parallelismi vahekorda, mis sisuliselt teenib vastanduse või kõrvutuse eesmärki. «Nimelt teatava sümmeetria olemasolu võimaldab erilise jõuga tunnetada iga uue elemendi esinemist kogu selle väljenduslikus ilmekuses,» rõhutab L. Timofejev

MART MÄGER

vastandusjuhu kohta.⁵⁶ Sarnastamised ja vastandamised on sisulised, vormiline sümmeetria, positsiooni sarnasus loob neile eelduse.

Looduslikes rütmides vahelduvad üksikud tsüklid, perioodid kvalitatiivselt identsetena. Kunstilises tekstis on iga taastulek, kordumine uues seoses, teksti kui terviku seisukohalt muutunud asendis, teisenenud funktsioonis ja tähenduses: «Tekstuaalne ühtivus paljastab positsioonilise erinevuse.»⁵⁷ Kordus omandab tähendust eristava funktsiooni. Seesugune on värsikorduste üldine tähenduslik mehhanism.

Võtame leksikaalse kordumise juhu, kus näiliselt on tegemist identse, «paigal-püsiva» kordusega:

... selja taha seotud käsi/ ei saa/ ükski/
üksikkongi vang/ ise lahti löigata.
Seda peab tegema keegi muu.
Keegi muu. Keegi muu.
Keegi muu.
Kui sina.
Ja sina.
Ja sina.

(M. Raud «Lendleht» I)

Kriitilises lõigus kordub kõigepealt sõnaühend *keegi muu* — esimeses värsis konstateerivalt, teises rõhutavalt, kusjuures ei selgu, kas mõeldakse sama või erinevat isikut. Järgnevas *sina*-korduses ei jää kahtlust, et iga *sina* on erinev: *sina* (A) ja *sina* (B) ja *sina* (C). Ühemõtteliseks tõlgitsuseks on muide relevantseid kaks asjaolu: 1) graafiline pilt, milles *sina* ei paigutata värsirivis üksteise alla, järgmistes värsides seda viiakse edasi, otsekui erinevaid objekte osutades; 2) sidesõna ja, mis kinnitab erinevust, vrd. võimalust, milles kordus tähendaks sama isiku eriti tugevat rõhutamist:

kes muu
kui sina,
sina,
sina

Keegi muu ja *sina* kordumine lähedases positsioonis seob need omavahel, nii et *sina* erisus võib tagasihaaravalt laieneda ka *keegi muu* kohta.

Kaasnegu kordusega sisu teisenemine nagu analüüsitud juhul või piirdugu emfaatilise, rõhutava funktsiooniga, ikka teenib taastulek semantilisi eesmärke. Rütm värsis on tähenduslik.

Vastandamise kohta sarnasuse kaudu ehk värsirütmide dialektilise olemuse illustreerimiseks toogem lisanäide riimi valdkonnast:

Ülivõimas mälu-magnet l i n t . . .
Aga siiski metsas laulab v i n t .

(R. Rimmel)

Jättes kõrvale häälikukordused (*m*, *l*), mis värsis samuti osalevad, vaadeldgem riimipaari (magnet)l i n t — v i n t. Riimuvad sõnad suhtestuvad kõlasarnasuse ning ühtiva värsipositsiooni alusel, luues sisulise dissonantsi. Ehk kaksikvärsi üldises sisus: ühel pool tehis-, teisel pool looduslik maailm. Vaadeldud värsipaar

MART MÄGER

on kooskõlas teose tervikuga, mis pealkirjast alates — «Sfinks sinilillega» — mängib vastuoludel, kontrastidel.

Riimi läbi saavutatud semantilised lisaseosed on taas luulele ainuvõimalikud. Samal ajal illustreerivad riimijuhud progressiivse suuna kõrval seoste võimalikku regressiivset ehk tagasisuunda: üks riimsõna lihtsalt ei järgne teisele, vaid kokkukõla aktualiseerib eespool esinenud paarilise, suunates tagasi eelmise, üleelmise või veelgi kaugema värsi juurde. Meetriline rütm on peaaegu täielikult progressiivne. Seoseid värsside vahel (näit. algus- ja lõppriim) võib nimetada vertikaalseosteks, kuna värssisisesed kordused (alliteratsioon, assonants) jäävad horisontaaltasandile.

Proosas järgneb lause, lõik või peatükk eelmisele ning seostub eelmisega, eeldamata tagasipöörduvaid seoseid. Proosateksti arendus kulgeb ühesuunaliselt edasi, D. Daiches nimetab proosa toimet kumuleeruvaks, (lühirilise) luuletuse oma seevastu simultaanseks.⁵⁸ Eri tasanditel (foneem, morfeem, sõna, värss, stroof, tsükkel) väljaarendatud rütmisüsteemid liituvad semantiliseks tervikuks, mida on võrreldud sõnaga.

Vaadeldgem süntaktilise parallelismi sisulist funktsiooni järgnevas stroofis pikemast luuletusest:

Oo vaikus tuhathuuline, minus on enneolematu
kuulatamine! Oo pimedus tuhatsilmine, minus
on suur vaatamine!

(M. Under, «Vaikus» I)

Täieliku asendisümmeetria tõttu kujunevad vastepaarid: *vaikus — pimedus, tuhathuuline — tuhatsilmine, enneolematu — suur, kuulatamine — vaatamine*. Tekkiv semantiline seos auditiivse ja visuaalse vahel rõhutab taju sünkretismi, vaikuse ja üksiolu absoluutsust. Positsioonisarnasus viib kokku ja ühendab erineva.

Horisontaaltasandil viiakse kokku vastuoluline: *vaikus tuhathuuline, pimedus tuhatsilmine, Stroofi semantilises suhtestikus koorub põhiidee — vaikus, üksindus on (antud juhul) kõnekad, aidates luuletajaminas avastada uusi väärtusi: «Ja äkki taipan: aimamatult ammu kahlan kullas ju.»* Korduvate süntaktiliste konstruktsioonide ühetaolisus omandab erilise tähtsuse vabavärsi rütmistamisel, mistõttu seda tunnust on välja pakutud vabavärsi põhi-⁵⁹ või lisatunnusena.⁶⁰ Iso-süntaksismi kasutab struktureeriva lisavõimalusena ka klassikaline luule.

Ka morfoloogilis-grammatiline keeletasand ei võrdu oma funktsioonilt argi- ja värsskõnes. Häälikulise instrumentatsiooni analoogia kohaselt võime rääkida grammatilisest instrumentatsioonist. Nimelt selles mõttes kasutab R. Jakobson «grammatika poesia» väljendit.⁶¹ Suhteid väljendavat grammatilist vormistikku on võimalik vastava süsteemiarendusega rakendada esteetilistel eesmärkidel: «Grammatiliste tähenduste sümmeetriline kordus ja kontrasteerimine muutub luules kunstiliseks võtteks.»⁶² Selgitame seda sobiva lihtsa näite varal:

HALL RAPSOODIA

Vihm hakkas sadama viilit i,
tuuled puhuma iilit i.
Põllud vettisid viimat i,
katuse alla kolit i.

MART MÄGER

Suhvlites tuulat i, sorit i,
nokitset i ja norit i,
räksit i rauda ja viilit i,
pudeli poole piilut i.

Jutt öeldi laisalt ja laigut i,
halva sõnaga haugat i,
naer sündis harva ja iilit i.
Vihm kukkus aknale viilit i.

(H. Runnel)

Luuletuse efekt rajaneb nimelt grammatiliste tähenduste sümmeetrilisel korduvusel ja kontrastil. Lõppriimi positsiooni kasutatakse süsteemi väljaarendamiseks, et hiljem samu elemente sisse tuua ka värssi sees (*tuulati, nokitseti, räksiti*). Monotoonselt korduv *ti* oleks koostiselt vaene riim, kunstiline toime põhineb muul. Kolmes esimeses värssis rütmihertsini viidud süsteemi adverbisufiksi *-ti* kordamisega jätkab vormilt identne, kuid teravalt erineva tähendusega minevikutunnus. Massiivne, staatiline kordus on kooskõlas luuletuse sisulise taotlusega («üksluisus, ühetoonilisus, hallus, vihm»). Sama eesmärki teenib süntaktiliste konstruktsioonide suur ühetaolisus, suletud kompositsioon: algus- ja lõppvärssi rõhutatud paralleelsus. Ja mis samuti väga oluline: luuletuse muustris puuduvad isikulised asesõnad, mis sageli on kompositsioonilise arenduse aluseks. Selles mõttes väidabki J. Lotman, et lüüriksed sõzõed pole muud kui elulised situatsioonid, mis tõlgitud asesõnade süsteemi keelde.⁶³ Meenutagem näiteks G. Suitsu luuletust «Ühele lapsele» või «Kevade ja sügise» vastandusele rajatud kompositsiooni:

Sina oled kevade mureta laps —
kevade ise sa oled.
Mina olen tumeda sügise poeg —
sügise ise ma olen.

(«Kevade ja sügise» — muide, diskreetse vihjega kirjutaja ning adressaadi, Kevadetüdrukü sünniajale.)

Et kõik teksti elemendid ja tasandid kannavad informatsiooni, ei ole mõeldav nende analüüs lahus sisulisest analüüsist.

Konkreetsed rütmistamisvõtted eri rahvaste luules ei ole ühed ja samad. Meetrilise korrapärasuse võimalused määrab juba keel oma prosoodiliste eripärasustega, nagu rõhuolud, kvantiteet jne. Luule traditsioon, teiselt poolt, valib organiseerimiseks erinevaid teid. Leidub prosoodiaid, mis põhinevad alliteratsioonil ning häälikulistel anafooridel, näit. keskaegne saksa alliteratsiooniline värss, samuti kaasaegne mongoolia luule. Eesti-soome regivärssi mõtteparalleelism on suurele osale maailma poeesiast tundmatu. Jne. Jne. Seepärast rõhutab B. Tomaševski õigusega, et luule kui rütmistatud kõne on rahvuslik oma olemuselt ja materjalilt, hoopis rahvuslikum kui proosa.⁶⁴

Eelnevad analüüsiarvutused võiksid anda seletuse luule informatsiooniparadoksile: kordusest tulenev liiasuseoht pöördub lisainformatsiooni võimaluseks. Kordus luules on dialektiline, vastandades sarnanevat ja osutades ühtivale erinevas. Iga taastulek on põhimõtteliselt uus, teisendab ja viib edasi. Luuleteksti kõik elemendid foneemist alates omandavad potentsiaalse võime semantiseerumiseks ning tähenduslikeks lisaseosteks teksti tervikus. Tähendusliku kaalu omandab isegi teksti graafiline pilt. Seostumine, suhted ja pinge üksikute allsüsteemide ehk rütmijadade vahel läbi eri tasandite ning nende integreerumine teksti tervikus on

MART MÄGER

luule üldine seaduspära.⁶⁵ Värsskõnes saab võimalikuks luua semantilisi struktuure, mis proosas oleksid saavutamatud. Võib tõesti väita, et «luuletus on sisu kõige täiuslikum, kõige lühem ja kõige informatsioonirikkam väljendus».⁶⁶

Nende omaduste ja võimaluste läbi muutub mõistetavaks luule asendamatus, kestmine muutuvates vormides läbi aegade, kusjuures tema olemuslikud tunnused säilivad.

¹ G. v. Wilpert, Sachwörterbuch der Literatur. 5., verbesserte und erweiterte Auflage. Stuttgart, 1969, lk. 579.

² А. Квятковский, Поэтический словарь. Москва, 1966, lk. 287.

³ K. Peterson, Lühike Kirjanduse teooria. Tallinn, 1920, lk. 8—11.

⁴ J. Ainelu—H. Visnapuu, Poetika põhijooni I. Tartu, 1932, lk. 8—9.

⁵ Ю. М. Лотман, Структура художественного текста. Москва, 1970, lk. 120 jj.

⁶ М. Л. Гаспаров, Оппозиция «стих-проза» в становлении русского стихосложения. Тезисы докладов IV Летней школы по вторичным моделирующим системам 17—24 августа 1970 г. Tartu, 1970, lk. 140.

⁷ H. Visnapuu, Sotsiaal-eetiline kallak eesti luules. «Looming» 1933, nr. 7, lk. 914.

⁸ Vt. J. Põldmäe, Eesti silbilis-rõhulisest värsisüsteemist aastail 1917—1929. «Keel ja Kirjandus» 1968, nr. 9, lk. 540.

⁹ Б. В. Томашевский, Стих и язык. Москва—Ленинград, 1959, lk. 13—14.

¹⁰ J. Hrabák, The Retrogressive Theory of Verse. Theorie verše I. Theory of Verse I. Теория стиха I. Sbornik Brněnské versologické konference. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica 107. Brno, 1966, lk. 11—13.

¹¹ Ю. Тынянов, Ритм как конструктивный фактор стиха. Rmt.: Проблема стихотворного языка. Статьи. Москва, 1965, lk. 37. Artikkel pärineb aastast 1924.

¹² Vt. näit. Encyclopedia of Poetry and Poetics. Ed. A. Preminger. Princeton, New Jersey. Princeton University Press, 1965, lk. 664.

¹³ J. Semper, Meie uuema proosa stiilist. Rmt.: Meie kirjanduse teed. Tartu, 1927, lk. 80.

¹⁴ H. Paukson, Tammsaare looming linnulennult. «Varamu» 1940, nr. 3, lk. 306.

¹⁵ Fr. Tuglas, Juhan Liiv. Teosed VI. Tallinn, 1958, lk. 444.

¹⁶ Vt. N. Andresen, Friedebert Tuglas. Tallinn, 1968, lk. 37—38.

¹⁷ Sealsamas, lk. 143—144.

¹⁸ A. Kaalep, Teoreetilisi märkmeid vabavärsist. Rmt.: Kirjanduse radadelt. Artikleid ja arvustusi 1959. Tallinn, 1961, lk. 169.

¹⁹ E. Siirak, Lüüriline Tuglas. [Arvustus miniatuurikogule «Muutlik vikerkaar».] «Keel ja Kirjandus» 1969, nr. 12, lk. 757.

²⁰ H. Paukson, tsiteeritud teos, lk. 306.

²¹ N. Andresen, Ühe aasta kunstilisest proosast. Märkmeid 1961. aasta miniatuurist, novellist ja jutustusest ning romaanist. «Looming» 1962, nr. 4, lk. 611.

²² А. Жовтис, Границы свободного стиха. «Вопросы литературы» 1966, nr. 5, lk. 118.

²³ М. Гаспаров, Предисловие к публикации [Artiklile: Б. И. Ярхо, Рифмованная проза русских интермедий и интерлюдий]. Rmt.: Теория стиха. Ленинград, 1968, lk. 227.

MART MÄGER

- ²⁴ J. Ainelu — H. Visnapuu, tsiteeritud teos, lk. 125.
- ²⁵ H. Visnapuu, August Gailit: Vastu hommikut. [Arvustus.] «Looming» 1927, nr. 2, lk. 168.
- ²⁶ J. Semper, Meie uuema proosa stiilist, lk. 80.
- ²⁷ J. Kärner, Eesti kirjandus 1925. 2. Jutustav proosa. «Looming» 1926, nr. 2, lk. 186.
- ²⁸ I. Reiman, Julius Oengo: Üle Atlandi. [Arvustus.] «Eesti Kirjandus» 1928, nr. 6, lk. 340.
- ²⁹ G. Suits, A. H. Tammsaare tee ja töö. Tema viiekümne puhul. «Looming» 1928, nr. 1, lk. 45.
- ³⁰ В. Жирмунский, Композиция лирических стихотворений. Петербург, 1921, lk. 94; 107 (märkused).
- ³¹ J. Põldmäe, Eesti rõhulisest värsisüsteemist. «Looming» 1969, nr. 6, lk. 939.
- ³² H. Visnapuu, Marie Under luuletajana. «Looming» 1928, nr. 4, lk. 327.
- ³³ J. Aavik, Puudused uuemas eesti luules. Tartu, 1921, lk. 33—34.
- ³⁴ Sealsamas, lk. 25—26.
- ³⁵ Eesti kirjanduse ajalugu. III. Tallinn, 1969, lk. 372.
- ³⁶ B. Sõõt, Kirjandusteooria lühikursus. Tallinn, 1966, lk. 105.
- ³⁷ Ю. М. Лотман, Лекции по структуральной поэтике. Вып. I. Труды по знаковым системам I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 160. Tartu, 1964, lk. 115—117.
- ³⁸ Ю. М. Лотман, Структура художественного текста, lk. 128.
- ³⁹ Л. И. Тимофеев, Очерки теории и истории русского стиха. Москва, 1959, lk. 41.
- ⁴⁰ [J. Jõgever?], Marie Heiberg: Mure-lapse laulud. [Arvustus.] «Eesti Kirjandus» 1907, nr. 1, lk. 28.
- ⁴¹ Vrd. J. Hrabák, Die Hauptfragen der Verstheorie. Rmt.: Polyglotta. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica 159. Brno, 1971, lk. 13.
- ⁴² «Edasi» ankeet [kirjanike kongressi eel]. V. Alttõa vastused. «Edasi» 19. X 1958.
- ⁴³ «Edasi» ankeet. A. Järve vastused. «Edasi» 2. XI 1958.
- ⁴⁴ «Edasi» ankeet. O. Kruusi vastused. «Edasi» 30. XI 1958.
- ⁴⁵ Vt. А. И. Мамонов, Свободный стих в японской поэзии. Москва, 1971, lk. 114.
- ⁴⁶ J. Ainelu — H. Visnapuu, tsiteeritud teos, lk. 124.
- ⁴⁷ J. Semper, Lahtised lehed (Lüürikast). Rmt.: Mõtterännakuid I. Teosed VII; Tallinn, 1969, lk. 115—116; algselt «Postimees» 1920, nr. 330.
- ⁴⁸ Ю. Тынянов, tsiteeritud teos, lk. 55. Vrd. В. Жирмунский, tsiteeritud teos, lk. 107 (märkused).
- ⁴⁹ Б. В. Томашевский, tsiteeritud teos, lk. 11—12.
- ⁵⁰ В. М. Жирмунский, Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха. «Вопросы языкознания» 1964, nr. 4, lk. 23.
- ⁵¹ J. Põldmäe, Poetika kool (I). «Noorus» 1968, nr. 1, lk. 70.
- ⁵² J. Hrabák, The Retrogressive Theory of Verse, lk. 17.
- ⁵³ Vt. M. Mäger, Luuleteksti foneetilise struktuuri ja semantika vahekorra. «Keel ja Kirjandus» 1971, nr. 6, lk. 328.
- ⁵⁴ Ю. М. Лотман, Анализ поэтического текста. Структура стиха. Ленинград, 1972, lk. 34.
- ⁵⁵ Eesti luule viletsused. Paljastanud Joh. Aavik. Jurjev, 1915, lk. 28.

- ⁵⁶ Л. И. Тимофеев, tsiteeritud teos, lk. 37.
- ⁵⁷ Ю. М. Лотман, Структура художественного текста. lk. 166.
- ⁵⁸ D. Daiches, A Study of Literature. For Readers and Critics. New York, 1948, lk. 38.
- ⁵⁹ Vrd. näit. В. Жирмунский, Композиция лирических стихотворений, lk. 90: «Süntaktilise ehituse korrapärasus moodustab niisiis vabavärsi kompositsioonilise liigenduse aluse»; L. Stukavec, K syntaktické výstavbě volného verše a její formálně estetické relevanci (Se zvláštním zřetelem k volnému verši Jana Skácela). Teorie verše I. Theory of Verse I. Теория стиха I, lk. 180—183.
- ⁶⁰ A. Kaalep, tsiteeritud teos, lk. 157, 160.
- ⁶¹ R. Jakobson, Poesie der Grammatik und Grammatik der Poesie. Rmt.: Mathematik und Dichtung. München, 1967, lk. 21 jj.
- ⁶² Sealsamas, lk. 26.
- ⁶³ Ю. М. Лотман, Анализ поэтического текста, lk. 224. Asesõnade tähenduse kohta luuletekstis vt. veel lk. 77—85.
- ⁶⁴ Б. В. Томашевский, tsiteeritud teos, lk. 28.
- ⁶⁵ Vt. selle kohta E. Stankiewicz, Poetic and Non-Poetic Language in Their Interrelation. Rmt.: Poetics. Poetyka. Поэтика. Warszawa, 1961, lk. 15—22.
- ⁶⁶ V. Adams, Kirjutava kodaniku rakenduslikust sõnakunstist. «Looming» 1966, nr. 6, lk. 976.

Ilmar Torn

EESTI NÜÜDISKUNSTI ARENGUJOONI

«Pole olemas valmistõde kunstis, ei kunstniku ega vaataja valduses, tõde, mis oleks standardiks kunstiteose hindamisel...» ütleb Pierre Daix oma raamatus «Picasso». Selles lauses peitub tüse tõetera. Ainus, mis aitab meid kunsti hindamisel, on aeg. Kuid aega on vähe: andmata piisavat distantsi, nõuab elu loodu pidevat hindamist. Meie kujutatav kunst on muutunud ülimalt komplitseerituks. Keerukad ja arvukad on seosed, mis ühendavad teda eluga. Keerukad on seosed ka eri suundade ja kontseptsioonide vahel loominguprotsessis endas, mida iseloomustavad väsimatud kunstilised otsingud. Et neis seostes orienteeruda ja selgusele jõuda, kuidas oleks vaja minna edasi, peame teadma, kus oleme täna ja mis tähendus on tehtul.

Arvamata, et siin saab kõik paika pandud, vaadelgem mõningaid meie kunsti nähtusi ja suundi, mis tunduvad edasise arengu seisukohalt olulised.

Algul mõni sõna üldist. Juba neli-viis aastat tagasi täheldasime eesti nõukogude kujutava kunsti iseloomuliku tendentsina intellektualiseerumist ja koos sellega ainele lähenemise viisi ning väljendusvahendite komplitseerumist, püüdu mitte niivõrd jäljendada tegelikkust, kuivõrd seda kujundites ümber mõtestada. Kõik see oli paljuski seotud põlvkondade vahetusega kunstis, noore generatsiooni uudse maailmanägemise ja väljenduslaadiga. Tuleb mõõnda, et see protsess jätkub ja süveneb, kohati on sügenenud uusi tendentse, millest mõnel näib olevat põhimõtteline tähendus.

Järjest on tugevnenud tegelikkuse kunstilise ümberloomise moment, mis eitab passiivselt jäljendavat ja ajuti läheb kuni ruumilis-ajalise ühtsuse purustamiseni. See uus ei välista tunnetuslikku ja emotsionaalset. Vastupidi — selle läbi on meie kunst rikastunud kunstilise tunnetuse ning üldistuse uute vahenditega; on avardunud võimalus mõelda visuaalsetes kujundites. Suudetakse sügavamalt avada seoseid asjade, inimeste ja sündmuste vahel, mõttereleksides nähtavaks teha nende seni märkamata või täielikum tähendus. Eemaldudes jäljenduslikust taastloomisest, on kunst tervikuna muutunud filosoofilisemaks, paljudel juhtudel on sellega kaasnenud kunstniku sotsiaalse mõtte teravnemine, publitsistlik lähenemisviis. See kõik on oluliselt muutnud eeskätt figuraalse kompositsiooni üldilmet, andnud talle sisulist kaalu, mõttesügavust ja sisemist aktiivsust. Nii on kujunenud kindel suund, millega on kaasa läinud enamik noorema ja vanema generatsiooni maalijaid, graafikuid ja skulptoreid — igaüks muidugi oma kunstniku-minast lähtudes.

Näitustel väljapandud maalid, graafilised lehed ja skulptuurid annavad alust väita, et suurem osa eesti kunstnike seisab maa peal kahe jalaga ja et üha vähem on elu vaatlemist ainult ateljeeaknast. Saame rääkida sotsiaalsest süvenemisest ja sotsiaalse tellimuse täitmisest: mõelgem näiteks Matti Variku skulptuurikompositsioonile «Song My», Lepo Mikko maalile «Inimene ja kosmos», Nikolai Kormašovi lõuendile «Poeg» («Minu Eestimaa»); on veel mitmeid teisigi toekaid teoseid.

ILMAR TORN

Tahe tegelikkust isepäraselt ümber mõtestada, taastada on ajendanud kunstnikke aktiivselt jälgima ümbritsevat elu. Siit ka nüüdisajast ammutatud teemade peaaegu et ainuvalitsemine näitustel, mis iseenesest on ju positiivne nähtus. Kuid sellest ka meie ahtrus ajaloolis-revolutsioonilise teema käsitlemisel: viimase juures on raskem eespool mainitud suuna printsiipe rakendada, varitseb oht sattuda illustratiivsusse ja literatuursusse, eriti konkreetse ajaloolise sündmuse kujutamisel. Oleme uue ja vana piiril: heas mõttes jutustaval väljenduslaadil on oma väärtus, tema juurde jääda siiski ei saa; ajaloolise sündmuse uut-moodi, ent õigeks ja huvitavaks kujutamiseks tuleb kunstnikel teha veel palju tööd. Selleks on üht-teist eeskuju pakkuvat. Õnnestunult on probleemi lahendanud Elmar Kits oma maalil «Lenin», Avo Keerend graafilises sarjas «Lenin õpetas», Enn Põldroos kompositsioonis «Tagasitulek», Herald Eelma graafiliste lehtede sarjas «Kodumaa».

Kirjeldatud suuna üheks tunnusjooneks on loobumine lamedast ühetähenduslikkusest sümbolite ja kujundite kasutamisel. See on põhimõtteliselt tunnustatav. Kui koos püüuga saavutada paljutähenduslikkus ühtlasi antakse teatav orientiir, mis vaataja mõttelaadist ja soovist sõltuvad tõlgendamisvariandid teatud keskme ümber koondab, siis on paljutähenduslikkus teose poeetilisele keelele kahtlemata kasuks. Ent juhtub ka, et paljutähenduslike kujundite hulk, nende lahtimõtestamise võimaluste hulk hakkab lähenema lõpmatusele — kujundeid ja nende seoseid võib tõlgendada ükskõik kuidas, nad tähendavad ükskõik mida, järelikult ei tähenda nad mitte midagi —, ja siis minetab kunstiteos oma kommunikatiivsuse, pakkudes vaid mõningast informatsiooni kunstniku enda kohta. Niisugused tööd pretendeerivad tihti filosoofilisusele ja assotsiatiivsusele, kuid paraku tihti ka ainult pretendeerivad: mõnikord on kunstniku nõudlused üpris suured, vaimne pagas aga mitte eriti suur...

Otsingud kunstis on mingil määral ikka seotud teadusliku maailmapildi avar-dumisega, teaduse edusammudest saadavate impulssidega. On selge, et hämmastavad avastused makro- ja mikromaailmas, kosmosega seotud valdkondades, füüsikas ja bioloogias peavad kunstniku kujunemisele mõju avaldama. Ometi näib, et teadusliku maailmapildi ülekandmine kunsti, abstraktsete mõistete ümberpanemine kujundikeelde ei ole paljudel juhtudel täisväärtuslik: tihti kaasneb sellega teose kunstilise idee tumestumine ja võltssügavmõttelisus.

Eriti kannatab seda laadi eksperimentitsemise all eesti graafika. Millegipärast on meie üldsuse ja kunstikriitikute hulgas ikka veel levinud seisukoht, et estampgraafikal on eesti kunstis juhtiv koht ja ta paistab silma väga kõrge tehnilise meisterlikkuse ja sügava filosoofilise mõtte poolest. Minu arvates on see õige ainult tehnilise meisterlikkuse osas. Püüdmata alla kiskuda meie graafika head mainet, eitamata tema ühtlast kõrget professionaalset taset ja graafilist kultuuri, tunnustades meie graafikute paljusid õnnestunud töid, vennasvabariikides ning raja taga lõigatud loorbereid, tuleb puudustele siiski silma vaadata ja neist avameelselt rääkida.

Tehniline virtuooslikkus ahvatleb graafikuid faktuuri, tehniliste ja kujundlike võtetega epateerima. Näiliselt sügavmõtteline võtete ja kujundite sortiment rändab teosest teosesse. Välditakse kujundi elulist konkreetset; tõlgendatakse tänapäeva mingilt ebamääraselt maailmavalu positsioonilt; tihti on pildi struktuur nägemuslik, viirastuslik, unenäolik; kohati nähtub naiivne hirm tehnika, robotite maailma ees; võib märgata isegi maailma lõpu meeleolusid. Figuurid, esemed, loodusvormid uputatakse joonte ja pindade mängu ja nad kooruvad alles vaataja kujutlusvõime ülima pingutuse korral — kui üldse kooruvad. Kodeeri-

des teose nii, et selle struktuur jääb ähmaseks ning arusaamatuks, kuritarvitavad graafikud vaataja valmisolekut lülituda fantaasiamängu.

Selles mõttes on meie viimaste aastate estampgraafikale pea tervikuna tüüpiline Vello Vinna looming, samuti paljud Concordia Klari graafilised lehed. Samale tendentsile on lõivu maksnud ka Renaldo Veeber, kunstnik, kes muidu püsib kindlalt jalgel, samuti Vive Tolli, Evi Tihemets, Olev Soans, Alex Kütt jt. Püütakse luua mingit keerukate sümbolite süsteemi; et seda dešifreerida pole lihtsalt võimalik, jääb valdavaks lehe dekoratiivsus ja tehniline ilu, filigraanne, töömahukas teostus, kõrge graafiline kultuur, mis on omaette, paraku, ainult formaalne väärtus.

Ei ole usutav kunstniku kujundimäng, kui see pole talle orgaaniliselt omane, kui see tuleneb rohkem moest kui seesmisest vajadusest, kui inspiratsiooniallikaks on rohkem teise kunstniku tööd kui elukogemused. Meie graafikas on tekkinud omamoodi tsunftikonformism: demonstreerimaks oskusi, loovad graafikud just nagu rohkem oma ametivendadele kui teistele. See viib kunstniku individuaalsuse deformeerumisele ja edasi moenähtusteni, nagu seda on kujundite ratsionaalne konstrueerimine või alateadvuse kultiveerimine.

Küllap on siin ka tegemist sooviga olla «maailmatasemel», mõõta ennast Euroopa «standarditega». Aga mis on maailmakunsti tase? Kas see on reaalselt olemas või on see lihtsalt provintslisest piiratusest johtuv abstraktne kategooria? Missuguse ühise nimetaja alla võiks viia tänapäeva maailma kunstinähtused? Graafikas võiks selleks ehk olla mitmekesine ja arenenud tehniline arsenal, kuid mitte muu; kompositsiooni, joonistusoskust ning sisulisi omadusi eitavad paljud tänapäeva voolud ja kunstnikud. Erinevusi on ka eri rahvaste kunstide vahel. Võib-olla oleks reaalsemaks ühiseks nimetajaks tuntus rahvuslike kunstide suhtlemises, rahvusvahelises kunstielus? Kuid tuntus iseendast ei ole veel väärtuste mõõdupuu. Miró, Dali ja Klein näiteks on nimekad kunstnikud, kuid nende loomingu järgi me väärtusi ei mõõda, sest nende arusaamad esteetikast ja kunsti ühiskondlikust funktsioonist on meile vastuvõtmatud. Tunduvalt rohkem on õigustatud kujutus realistlikust maailmakunstist, sest see on kompaktsem mõiste ja saab olla teatav orientiir. Ja siin on meil, sotsialistliku realismi kunstnikel, sõna kaasa rääkida — muidugi eeldusel, kui suudame oma teostes meisterlikult edasi anda sügavat sotsiaalset sisu — ja võimalus end «mõõta».

Naastes nähtuste juurde, mis panevad südant valutama ja lasevad oletada teatud kriisi lähenemist meie graafikas, tahaks küsida: on need kasvuraskused või on tegemist mingi üldisema tendentsiga? Kahjuks tundub, et viimasega. Enamik meie graafikuid valdab tehnika peensusi juba ammu vabalt ja peaks olema suuteline rakendama oma vormivõtete varamut selgete sisuliste taotluste teenistusse. Et seda ei tehta, annab tunnistust ebaõigest programmist või positiivse programmi puudumisest. On kahju, et meie tänane graafika kaldub minetama sotsiaalset mõtet ja poeetilist sõna, kunagist paindlikku ja publitsistlikku reageerimist nüüdiselu nähtustele. Kuid see pole täielik ega lõplik tõde. Ei saa siiski väita, et perspektiiv puuduks. Ei, see on olemas ja toetub meie graafiku intelligentsile. Usun, et ta varem või hiljem tunnetab praegust ummikut ja leiab sellest väljapääsu, oma positiivse programmi. Mõned niisuguse väljamurdmise sümptoomid on juba olemas.

Eesti maalikunstist on meil viimasel ajal kõige rohkem kirjutatud ja kõneldud, sest just siin on olnud liikumised ja muutused, värskete jõudude juurdevool ja toodang kõige suurem, mistõttu maaliekspositsioonid on näitustel üha laienenud. Ka on eesti maalikunsti areng viimasel ajal toonud palju rõõmustavat,

näiteks temaatilise maali taassünni uues kvaliteedis — selle tõendiks olid V. I. Lenini 100. sünniaastapäevale pühendatud näitus 1970. aastal ja mullune vabariiklik näitus. Samal ajal on eesti maalikunstis ka küllalt problemaatilist, millel on seos nähtustega graafikas.

Viimase nelja aasta jooksul maalikunsti tulnud noored võib tinglikult jagada kaheks. Ühed kunstnikud on läbi teinud esimesed kasvuraskused ja otsingutuhina, on end mingil määral juba leidnud ja kujunenud rühmaks, kes annab tooni näituste maaliekspositsioonides. Teise rühma moodustavad värsked uustulnukad, noorimad, kes enamikus veel ei ole Kunstnike Liidu liikmed, kuid kes esinevad näitustel ja on endale tõmmanud üldsuse ja kriitika tähelepanu. ENSV Kunstnike Liit on püüdnud nii esimestele kui ka teistele luua soodsat loomingulist atmosfääri, tõmmata neid kaasa ühisesse töösse ja neid igati toetada. Tundub, et see hool on kandnud vilja. Noorte loomingus ilmnevat hoiakut võiks nimetada printsiipsaalselt uueks: see on ülesaamine nonfiguratiivse kunsti lastehaigusest ja tagasitulemine realismi. Muidugi, siin olid ja on oma «agad» ja kõrvalepõiked, kuid põhiliselt on protsess selgesti märgatav. Kui kolm-neli aastat tagasi tuli žüriidel üpris tihti tegemist teha nonfiguratiivse kunstiga, siis nüüd esitavad noored selliseid töid näitustele haruharva. Enamasti taotlevad selles laadis tööd lihtsalt dekoratiivsust ega pretendeeri ülisügavmõttelisusele. Ilmne on taotlus tunnetada reaalselt maailma, isemoodi uusasjalikkus ja otsingud selle ümber. Kuid mõned tendentsid nõuavad ka siin üksikasjalikumat kriitilist käsitlust.

Kõige nooremad maalijad moodustavad küllalt ühtlase rühma. Nende töödes on mõjutusi, poosi, noorusele omast püüet purustada stereotüüpe. Selle nimel pöörduvad ühed tänapäeva aktuaalsete sotsiaalsete ja poliitiliste probleemide poole, teised muudavad sama eesmärgi taotledes reaalse maailma unenäoliseks. Seejuures opereeritakse ikka reaalsete ja realistlikult kujutatud objektidega, püüdes neid muundada kujundeiks. Kuid reaalsete objektide omavahelisi suhteid ja seoseid deformeerides, neid ülukummaliseks, järsuksi ootamatuks, ebaloogiliseks muutes püüavad autorid edasi anda mingeid raskelttabatavaid meeleolusid ja nüansse, assotsiatsioone, pürgides sellega moodsalt-filosoofilisse sügavmõttelisusesse. Ajuti kaotavad nii mõistmise-mõistmatuse piirile balansseerima seatud reaalsed kujundi väärtuse ja teos ei suuda anda ei elamust ega suuremat teadmist. Püüet purustada stereotüüpe saab omaette eesmärgiks. Lõppresultaat on segane ütelda tahtmine, kusjuures mõnikord on ilmne, et autori mõttetöö on kulunud ainult kompositsiooni mõistuspärase konstrueerimise peale. Niisugused on näiteks mitmed Ando Keskküla ja Andres Toltsi viimased lõendid. Kui need noored autorid aastat paar tagasi katsetasid teravalt publitsistliku teemaga, nagu Vietnamisõda, üldse sõjavastane teema, siis andis see lootust meie temaatilise maali ainevalla edasiseks laienemiseks. Kahjuks oli see nende loomingulises arengus juhuslik.

Teinekord opereeritakse samade objekti-kujundi printsiipidega, kuid taotlus on edasi anda üpris õrnluurilisi, romantilise alatooniga, hapraid meeleolukäike, tehes seda teadlikult ilutsevas laadis. Nii maalivad näiteks Toomas Vint ja Aili Vint. Sel laadil on man kerge kunstlillelõhn, steriilsuse maik. Ja ikka toosama eemaldumine tegelikkusest — kuhugi oma suletud salapärasesse, nägemuslikku maailma, kus mõnikord ripub õhus nimetu ohutunne. Niisuguse kunsti juures tekib soov soolase suutäie järele, soov toekama, kas või pisut robustse mehesõna järele, teoste järele, millel oleks ühiskondlikku kõlajõudu.

Ainukesena noorest generatsioonist on ühiskondlikku teemat järjekindlamalt viljelnud Rein Tammik, kelle maalid on ka kõige teravamad, otseselt publitsist-

likud ja poliitilised. Kahjuks mitte alati ei toeta seda kiiduväärt julgust ja teravust autori tõsine suhtumine teemasse. Ka kisuivad teoste väärtust alla puudujäägid maalitehnilises küljes.

Professionaalne oskus, maalitehniline külg on noortel maalijatel üldse nõrk. Enamikul neist polegi erialast ettevalmistust. Mitmed on tulnud teistelt erialadelt suurest huvist maalikunsti vastu, tahtes proovida oma võimeid, öelda oma sõna selles praegu väga populaarses kunstiliigis. Ja neil n.-ö. kõrvaltulijatel on ilmnenud oma vourused. Nad lähenevad naturile hoopis vabamalt, kõrvutavad julgelt erinevaid kujundeid, sunnivad vaatajat nägema esemeid uuest, üllatavast aspektist. Filmikunstilt on nad õppinud rakendama kaadrite dünaamikat, erinevate plaanide vahetamise ja rakursside väljendusrikkust ja teisi võtteid. Nii on noorte kunst igatahes traditsioonilist eitav. On öeldud, et noorte kunsti ei tohigi mõõta klassikalise mõõdupuuga — sellega polevat seal midagi teha, sest klassikalisi reegleid on mõnikord sihilikult välditud. Ometi! Ometi sisalduvad maalikunsti paljutahulisuses tema objektiivsed kriteeriumid: need on maalikultuur ja maalilisus. Neid ei saa ignoreerida, ilma nendeta ei ole maalikunsti võimalik midagi tõsisemat luua, ükskõik milline kunstniku loomelaad ka oleks. Paljas julgus siin ei aita...

Mõni sõna noorte kunstnike ettevalmistamisest Eesti NSV Riiklikus Kunstiinstituudis. Sellega ei saa rahul olla. Liiga suur protsent lõpetanuist läheb instituudist ellu kasina professionaalse pagasiga. Suhteliselt palju on neid, kes ei täida neile pandud lootusi, keda on instituudis veetud kursuselt kursusele, kuid kes hiljem, iseseisvas elus ei suuda kunstnikena midagi märkimisväärset korda saata. Asi pole aga ainult õppijate võimetuses. Kurja juur peitub meie kõrgema kunsti-hariduse jäigas ja teatud määral eluvõõras õppeprogrammis, mis kirjutab ette eriala valiku kohe õppeaja algul, mitte aga teatava üldkursuse või katseaja järel. Omaette küsimus on see, millise kodaniku- ja vastutustunde noor instituudist kaasa võtab. Ka siin ei ole ilmselt kõik korras.

Peatusin noorte loomingu juures pikemalt mitte ainult sellepärast, et hetkel on nad meie maalijatest kõige viljakamad ja et nende tööd on näitustel arvulises ülekaalus (muide, veelgi suurem on see ülekaal tööde hulgas, mida žüriid näitustele ei lase), vaid ka sellepärast, et noorte kunstil on teatav mõju keskmise ja vanema põlvkonna loominguale. Mõned juba väljakujunenud kontseptsiooni ja loomelaadiga, mitte enam noored maalijad on äkki muutunud ebakindlaks, püüavad kramplikult näida «kaasaegsemad», ilmtingimata «filosoofilised» — õieti siis moodsad. Mõnedel juhtudel on see nende loomingu rikastanud, kuid enamasti on mindud enda vägistamisele, on nagu hakatud kartma olla siiras, luua nii, nagu kujund sisimast on tulnud ja tuleb. Mood on võitnud loomupärast...

Asudes vaatlema eesti temaatilist maali, viitaksin kõigepealt ühele konkreetsele tööle, Nikolai Kormašovi maalile «Poeg» («Minu Eestimaa»). See teos kiirgab välja võimsa voo elujäätust, mida meie temaatilises maalisis viimasel ajal nii kasinalt on. «Poeg» on etapiline teos vähemalt autori enda loomingu, mille mõtisklevas laadis kipus läbi lööma mingi sünge alatoon. Kui eespool märkisin rõõmustava nähtusena temaatilise maali ja figuraalse kompositsiooni taassündi uues kvaliteedis, siis on Kormašovi nimetatud töö selle väite juurde heaks näiteks. See on tõend edust, mis saadab maalijat, kes loobub õõnsavõitu illustratiivsusest ja deklaratiivsusest üldistatumate, sümbolsete kujundite kasuks. Autori mõtted ja seisukohad väljenduvad siis mitte lamedalt otse, vaid kaudsemaid teid pidi, jättes vaatajale võimaluse kaasa ja edasi mõelda. Niisugused on ka paljud Lepo Mikko, Enn Põldroosi, Efraim Allsalu ja Nikolai Guli figuraalsed kompositsioonid.

Ometi pole meie temaatilise maali tase ühtlane. Mitmedki lõuendid kaotavad aja jooksul ilmselt oma väärtuse — kas väljapidamata lahenduse või pooltoore teostuse tõttu. Nähtavasti on siin oma kaasmõju meie ebakriitilisusel. Ka temaatilist maali luues tuleb lähtuda mitte lihtsalt literatuursest, vaid maalilisest. Aga mõnigi kord oleme temaatilistele töödele teinud hinnaalandust, pigistanud silmad kinni üldistusjõu ja mõttelaengu näilisuse ning alasti temaatika ees. Ega ole sealjuures mitte alati märganud, et ka traditsiooniline žanrimaal, maastik võib endas sisaldada suurt üldistust ja tõeliselt sügavat mõtet. Tuleneb küsimus, kas me vahel ei käsita temaatilise maali mõistet tardunult, nomenklatuursest. Siin oleks vaja teoreetilist läbitöötamist ja avaramat tõlgendust.

Hoopis teistsugused on probleemid skulptuuris. Üsna paljudest headest teostest hoolimata on eesti skulptuur juba pikemat aega teiste kunstiliikide varjus. Selle korduvalt ja mitmel pool tõdetud väitega nõustub vist ka enamik kujureid ise. Nad nimetavad põhjuseks materiaal-tehnilise baasi nõrkust, mis ei luba skulptuure sobivas materjalis teostada, suurt töömahtu, eksperimenteerimisvõimaluste piiratust jne. Nii see kõik tõepoolest on. Skulptuur on eriti «maine» kunstiliik ja ilma nimetatud probleemide lahendamata pole skulptorite töö sisulist ja ideelist külge nagu õigust arutada. Ilusast ideest üksi skulptuuri ei sünni. Ometi tekib mõnikord näitustel skulptuure vaadates tunne, et tehnilise baasi kehvusele viitamine on saamas omamoodi rutiinivabanduseks, põhjus ja tagajärg aetakse segi.

Siiski, kõigile raskustele vaatamata on viimastel aastatel suudetud üsnagi palju skulptuure materjali viia. See on tunduvalt parandanud üldmuljet eriti meie portreeskulptuurist. Meenutagem August Vommi, Aleksander Kaasiku ja Linda Rosina teoseid Leninist puus, marmoris ja graniidis. Tunnustagem Erika Haggi söakust raiuda graniiti vabariigi revolutsioonilise liikumise veteranide Olga Lauristini ja Juliana Telmani portreed. Kui siia lisada veel Olav Männi, Juta Eskeli, Enn Roosi, Georgi Markelovi mitmesugustes materjalides teostatud portreeskulptuurid, saame päris mõjusa galerii.

Skulptuurikompositsiooni vallas on samuti põhjust rõõmu tunda üsna mitmete kordaminekute ja selle üle, et õnnestunud teosed on kõige kaunimas materjalis — pronksis. Matti Variku «Song My», hea kompositsioonitunde ja suure üldistusjõuga teos, peaks äratama tähelepanu üleliidulises mastaabis. Riho Kulla «Raju» paelub oma erilise, revolutsiooniliseks kirkastunud hooga ja on saavutus mitte ainult autori loomingus. Üle pika aja võime nautida poleeritud pronksi vormivõlu Ellen Kolgi naisaktides ja Matti Variku «Metskitsedes». Need tööd, samuti meie möödunud aastane ekspositsioon Riias vabariikidevahelisel skulptuurinäitusel lubab rääkida mõningasest edust, kujurite pingutustest ületada materiaaltehnilise baasi raskused.

Kahjuks ei saa häid sõnu öelda monumentaalkompositsioonide kohta. Ilmselt ei sõanda meie kujurid endale kaalukamaid ülesandeid võtta, ehkki vastav sotsiaalne ja materiaalne tellimus on olemas. Julguse puudus ja küündimatus paistab silma suuremahuliste tööde eskiisides, millest enamikku avalikkus üldse ei näegi. See on torganud silma ka meie viimastel monumendikonkurssidel, kus heatasemelisi lahendusi kohtab harva. Ehkki kujurid püüavad keerukamaid ülesandeid lahendada küll nii-, küll naamoodi, otsivad ja katsetavad, on kordaminekuid vähe. Trafaretist tahetakse hoiduda, traditsioonilisi võtteid ei taheta korrata, kuid uudne on visa tulema. Vajaka kipub jääma fantaasiast, leidlikkusega ei hiilga kompositsioon, vormikõne. Siiski on meil olemas Edgar Viies, Jaak Soans, Ulo

Õun ja Mare Mikof. Nende paljuski vaieldavaist töödest paistab vähemalt taotlus murda rutiini, leida oma plastiline keel, nende teosed seavad vormi stiliseerimise ja deformeerimise probleeme. Jäägu nimetatud autorite üksikteoste vaagimine kunstkriitikute hooleks, kuid põhimõtteliselt tuleb toetada nende rahutult otsivat vaimu meie skulptuuri igavavõitu õhkkonnas.

Edukamad on kujurid dekoratiiv- ja aiaskulptuuri alal. Tänu skulptuurisektsiooni eestvedamisele töötab Kaarma dolomiidimurrus Saaremaal juba aastaid kujurite suvelaager, kus on saadud palju kogemusi dekoratiivskulptuuri loomisel ja dolomiidi kui materjali tundmaõppimisel. Edu on nähtunud dekoratiiv- ja aiaskulptuuride näitustel Tallinnas Lillepaviljonis. Need näitused on toonud seniste metseenide — Kultuuriministeeriumi ja Kunstifondi — kõrvale teisigi ostjaid-tellijaid. Kuid dekoratiivskulptuuri arengule sügavama mõju avaldamiseks peab tellimus igal üksikjuhul ikkagi olema konkreetne. Praegu on näitustel ülekaalus kindla sisulise aadressita teosed, mis lihtsalt ootavad juhuslikku paikapannemist. Oma ülesande aiaskulptuuridena nad täidavad, kuid kui üksikud silmapaistvad õnnestumised välja arvata, siis erilisi saavutusi dekoratiivplastikas seni pole. Siiski on need välised tegurid ja viga ainult nendes näha oleks endapetmine. Peamine seisneb siiski töös enda kallal. Ehkki kujurid on dolomiidilii-kide omapära ja mitmesuguseid töötlemisvõtteid tundma ja hindama õppinud, on seniste dolomiitskulptuuride vormikäsitluses, stiliseerimises tuimust ning hallust. Dekoratiivsuse loomist peaksid kujurid õppima tarbekunstnikelt, seda enam, et näiteks keraamika on osaliselt astunud dekoratiivplastika valdkonda. Kujurite pere on praegu üsna arvukas ja sinna tuleb noori aina juurde. Lootkem, et ühiste pingutuste viljana leitakse meie skulptuuri isepärane tee ja meistriõskused leiavad meistrikäele ka sobiva materjali.

Näib, et skulptuuri perspektiiv seisneb vana ja uue ühendamises. Dolomiit raidkivina tõi Eestimaale kuulsust juba keskajal. Praegu kuulsusest rääkida pole põhjust, kuid on selge, et dolomiit peaks olema eesti skulptuuri iseloomulikuks materjaliks. Muidugi on see vaid üks võimalus paljudest. Eesti skulptuuri tugevus on peitunud kõrge materjalikultuuriga, dekoratiivsetes pronks- ja graniitteostes. Vanade traditsioonide küljes rippuda ei maksa, kuid väärtuslikumad neist peaksid edasi elama ja arenema.

K o k k u v õ t t e s eesti maali, graafika ja skulptuuri kui meil mahult ja tähenduselt kesksete, peamist ideoloogilist koormust kandvate kunstiilide probleeme, nendime, et edasiminekuks on vaieldamatu, et meie kujutav kunst areneb põhiliselt õiges suunas, et oleme üle saanud mitmetest lastehaigustest. Kuid on ka murettekitavaid nähtusi, mis ei lase kunstil tarvilikult täita oma ühiskondlikku missiooni ja kisivad alla tema head mainet.

Tõusevad sellised küsimused, nagu mõjutused, rahvuslikkus ja rahvalikkus, loominguvabadus, perspektiivitunne, mis kõik määravad sotsialistliku realismi mõistet. Asi ei seisa sotsialistliku realismi mingis uues, kõikehaaravas definitsioonis — selle üle on vaieldud ning vaieldakse edaspidigi, ja see on loomulik, sest ühese definitsiooni jaoks on sotsialistlik realism oigu meetodina või kunstisuunana liiga mitmetahuline ja rikas. Kuid üldine mõistemäärang, selle filüsoofiline alus ja põhiprintsiibid on kõikidest diskussioonidest hoolimata püsivad. Ja lõppude lõpuks määrab sotsialistliku realismi meetod esmajoonelise suhtumise tegelikkusesse ega näe ette formaalset stiilikoodeksit. Kuid see on asja üks külg. Kui sotsialistlik realism ei näe ette formaalset stiilikoodeksit, kas see tähendab, et kõigil kujutava kunsti stiilidel on sotsialistlikus realismis võrdne eluõigus või pole neil seda üldse? Ei! Eluõiguse kriteeriumiks on siin see, kuivõrd stiil aitab kajastada tege-

likkust tema arengus, aitab väljendada sisu, kuivõrd ta soodustab dialoogi vaatajaga. Seda ei tohi nõukogude kunstnik unustada.

Sotsialistlik realism ei eita maailma mineviku- ja tänapäevakunsti mõjutusi, vastupidi, kõiki häid ja progressiivseid kogemusi tuleb kasutada. Kunst on alati olnud mingil määral mõjutatav ning maksnud lõivu moele. Kuid tuleb kaaluda, mida üle võtta ja mida mitte, mis on perspektiivikas ja mis on mööduv, moenähtus. Mitte alati ei ole progressiivne see, mis kuskil parajasti laineid lööb. Maailma nüüdis-kunsti arengulugu näitab, kui ruttu mööduvad moeoolud ja kuidas läbi aegade püsib reaalsest elust, tegelikkusest lähtunud kunst. Selle tõenduseks on fakt, et viimastel aastatel on maailma kunsti kirjus üldpildis taas tõusnud ausse realistlik lähenemisviisi.

Ilmselt on mitmed negatiivsed nähtused meie kunstis, eriti noore põlvkonna loomingus seotud võõraste mõjudega. Siit pessimistliku, traagilise alatooniga sümboolid, mingi ebamäärane, abstraktne humanism. Siit ka näiliselt realistlikud pildid, mis on realistlikud ainult väliste tunnuste poolest, detailides; seoste loomise viisilt, kontseptsioonilt neid realistlikeks pidada ei saa. Julgen väita, et see kõik ei ole teatav kindel hoiak, vaid sageli üksnes poos — seejuures mitte oma, vaid võõras poos. Ähvardab oht, et me kaotame ainuomase, oma rahvusliku näo, oma eripära.

Sotsialistlik realism toetab rahvuslikku kunstis ja eitab kosmopolitismi. Praegu on eesti kunstil tervikuna oma rahvuslik nägu, mis eristab teda teiste Nõukogude vennasrahvaste kunstist: tunnusoontena võiks märkida mitmekesisust stiilides ja käekirjades, lähenemis- ja väljenduslaadides, ümbritseva elu analüüsisvat jälgimist ja ümbermõtestamist, teatavat kunstiliste kujundite kultust, meie tarbekunsti dekoratiivsust. Ent mõned kosmopolitismi ilmingud kipuvad neid palgejooni hägustama.

Sotsialistliku realismi meetod toetab loominguvabadust. Kuid vabaduse all ei tule mõista anarhiat. Loominguvabadus toob kaasa vastutuse — enda, rahva, ajastu, organisatsiooni ees, millesse kuulutakse. Seda ei taheta mõnikord tunnistada. Ärgem unustagem, et vabadus eksisteerib ainult sel määral, mil määral eksisteerib mittevabadus, piiramine. Kunsti loomise energia sünnib pingutustest vabaduse ja enesepiiramise vahel. Kui pingutused kaovad, muutub kunst viljatuks ning kidub omaenese vabadusest.

Sotsialistliku realismi printsiipe on kunsti parteilisus ja rahvalikkus. See tähendab muu hulgas, et kunst peab nägema ja kajastama helget, ilusat, kõike head ja edasiviivat meie elus. Ühiskonnakriitilist ja hoiatust on samuti vaja. Tihti võibki meie kunstis selliseid hoiatusi kohata, küll sõjaohu, küll looduse saastamise vastu. Kuid niisuguste hoiatuste ülekülluses on ühekülgsus. Ja vahel on nad lihtsalt ebamäärased viited mingile nimetule ohule. Nii tundubki, et mõnikord peetakse meil sotsiaalseks teemaks ainult ühiskonnakriitilist.

Kunsti rahvalikkuse üks aspekte on toosama kommunikatiivsus, mille nõrgenemisest oli eespool juttu. Rahvalikkus tähendab ka kunsti ja rahva lähendamise kahepoolset protsessi — mitte ainult kunsti lähendamist rahvale, vaid ka rahva lähendamist kunstile esteetilise kasvatustöö, kunstipropaganda abil. On loomulik, et selles protsessis eksisteerib alati mingi vahe — kunstniku mõte, tema esteetilised ja eetilised tõekspidamised peavad sammuma vaataja omadest ees. Kuid see vahe ei tohi kasvada lõheks, mida vaataja ei suuda ületada. Sel juhul kunst minetaks oma ühiskondliku missiooni.

Sotsialistlik realism tähendab kunsti sotsiaalsust, alates tema osast ühiskonnas kuni sotsiaalse teema käsitlemiseni. Kui aga sotsiaalne probleemistik kunstis muu-

tub abstraktselt üldinimlikuks, siis kaob tema aktuaalsus, side eluga. Ja seda ohtu on meie viimaste aastate kujutavas kunstis märgata.

Sotsialistliku realismi printsiipide järgimine ja lahtimõtestamine kogu nende avaruses peaks olema meie loominguprotsessi sõlmpunkt. Kunstniku arupidamine endaga ja vaidlemine teistega nende printsiipide rakendamise üle, uute sisuliste võimaluste avastamine, väljendusvahendite leidmine ja nende meisterlik kasutamine — see peaks olema meie kujutava kunsti tee.

PILLA-PALLA, KAUNIKENE

Ühel sügistalve tusasel päeval juhtusid sahtlist mu koolmeistrilauale reklaamlehed. Pakkusid lohutavmuhedat lugemist ja elustasid longuvajunud optimismi.

Ühelt lugesin: «ENE ilmub ajavahemikul 1966—1969.» Tundsin, kuidas tuju mitu pügalat kerkis, ja mõtlesin: ettenägelikud mehed need lubajad — ENE neljas köide tuli 1972. aasta sügisel, jõutud on «m» tähe piiridesse, nii et mõnusat saab ehk veel, pealegi on ju 1965. a. reklaamlehel targu jäetud märkimata, palju neid köiteid üldse ilmub.

Teiselt lehelt sain teada: ««Eesti kirjanduse ajalugu» ilmub aastail 1965—1969 viies köites ning valgustab meie sõnakunsti arengut selle kõige varasematest mälestusmärkidest kuni tänapäevani välja.»

Kolmandal oli must-valgel: ««Eesti kirjanduse ajalugu» ilmub aastail 1965—1972 viies köites ning valgustab . . .» Väga hea! 1969. aastal ilmus kolmas köide. Nii et edaspidi saame ilmselt heameelt tunda veel neljanda ja viienda köite kohta ilmuvate teadete üle. Kui need siiski ei tule ja kui vahepeal skepsis või paha tuju võimust võtab, leiab optimistlikku reklaamlektööri ikka. Võib-olla saame ka lugeda teateid bioograafilise leksikoni kunagisest ilmumisest. Milline perspektiiv psühhoteraapiale!

Muidugi, leidub ka virisejaid, kes lubadustega ei lepi. Aga lubadustega plaaniületamisel on ikka oma kindlad põhjused. Eks üks olegi see, et optimisminälg vajab rahuldamist. Lõppude lõpuks võib ju lubatud raamatu hilinemist vabandada trükibaasi nõrkusega. Või sellega, et mõnele hädavajalik raamat pole igäihele iga minut tarvilik. Et on seni käsiraamatuta, käsikaudu kobades läbi saadud, saab ka edasi, sellega juba nagu harjutud. Ja rahvasuugi ütleb: «Pea tehtud — pilla-palla, kaua tehtud — kaunikene . . .»

Hüva. Aga lubadused, mis antud siis, kui asi iga päev ja iga minut kõigi silma all teokstegemist karjub? Näiteks sel puhul, et Tartu südalinnas on Emajõe kaldapealse rajamine aastaid mõneteistkümne vaia (puudumise) taha pidama jäänud? Kuid ei, küllap saab üle sellisestki lubadusest. Aastas kord või kaks Tartusse tulijad, eriti kaugemalt küllalised, on kaldapealset räga juba linna vaatamisväärsuseks pidama hakanud, nii et kas see muinsuskaitseobjekt omamoodi kaasa ei mõju, miks Tartus iga aastaga ikka rohkem ja rohkem võõraid käib? Ja lõppude lõpuks on selle kaldapealsega seotud asjameestel ükskord ikkagi mõnus

öelda: «Pea tehtud — pilla-palla, kaua tehtud — kaunikene...» Nii et neile lubajaile, headele meestele, on linna ilme tõsine väärtus, kui ka aeg nende silmis just raha ei ole.

Vahel näib küll, et asjamehed venitamisest tüdivad ja siis püütakse midagi kuidagi ära teha. Kuid õnneks on venimise seaduspärasus õige venimatu ja nii taibatakse õigel ajal, et kaua tegemisel olnu saab kaunikesem. Harjumatu tundus näiteks kõigega harjunud tartlastelegi, et novembris hakati lumega võidu Vanemuise tänavat asfalteerima. Siiski projekti, mille alusel tänav tõesti korda saaks, linlaste meeleheaks alles tehakse, ehkki soojustrassi pandi maha mitu aastat ja aega projekti tegemiseks jäi üle. Nii on ette teada, et lumega pooleks pandud asfalt lõhutakse niikuinii ja jälle on keset Tartu linna omainimestele ja võõrastele imetleda korralik Kuu maastik ja ehk saab ka optimismi tõst-
vaid lubadusi veel kuulda.

Lohaka ja venuski koolipoisi vastu tuli koolmeistril siis rohtu otsida, kui tolle teadlikkus veel küllalt kõrge ei olnud. Nüüd teab iga koolijüts, et venis-eeskujusid on piisavalt ja et rabamisega pole vaja ennast katkestada. Nii on asja- ja ametimeeste venimistel-venitamistel oma kindel kasvatajate mõju koolilastele. Alati siiski see täiuslik ei ole. Vahel kipub mõni põikpäisem jüts vana tarkust tänapäevaseks ümber kohendama: «Kaua tehtud — pilla-palla, peaga tehtud — kaunikene.» Siis tunned, et koolisüsteem pole veel oma ülesannete venitamise kõrgusel.

VARIATSIOONID TEEMADELE

Arvo Valton: «Sõnumitooja».
«Eesti Raamat», Tallinn, 1972. 172 lk.

Arvo Valtoni viimaseaegne looming on üsna isevärklik ja omaette seisev nähtus. Varasemale, heatujulisele, meelisklevale ja leplikule Valtonile on paralleelsele kerge leida; «Veidra soovi» autoril on omajagu sugulust Einar Maasiku esimeste jutukestega, temaga peaaegu ühes helistikus räägib vene kirjanik Šukšin ja küllap leiaks samasuguseid, muhedas vestelaadis loovaid mehi mujaltki. Hilisemat, groteski kalduvat Valtonit on kellegagi võrrelda märksa raskem. Tõenäoliselt tekitab see laadi eripära teatud võõrastust, millega saab ehk seletada ka fakti, et Valtoni viimase aja loomingut on suhteliselt vähe tõlgitud. Olemuslikult on Valtoni juttudes mõningad jooned võrreldavad Zoštšenkoga või Tšehhoviga, ehkki tänase autori kunstivahendid on teistsugused kui mineviku kirjanike omad. «Kaebuste raamatus» on igitahes midagi liigutavalt tuttavlikku, kuigi Valtoni sellenimeline novell eelkäijast tunduvalt erineb. Valton on Zoštšenkost tõsisem, kurjem; heasüdamlikku, pisut kohtlast naiivsust, mis on Zoštšenko peamiseks relvaks, kasutab ta üsna harva («Heeringad», «Hüüdjate vägi»).

Arvo Valtoni satiir ja grotesk on ainult üksikutel juhtudel sihitud konkreetse nähtuse või juhtumi pihta. Enamikus peitub seal taga laiem, sageli paljudele eluseikadele kohandatav üldistus, mis annab kirjutatule avarama haardeulatuse. Selline konstruktsioon, nagu tervet «Sõnumitoojat» organiseer-

riv ja koondav «Silmus» — lugu mehest, kes uudishimust ronib silmusesse, mõni aeg rabeleb, kuid siis harjub ja oma eksistentsi silmuses kaitsma hakkab — on läbi viidud silmapaistva insenerliku projekteerimisoskusega ja täpsusega; samas sisaldab see oma-moodi üldistuse inimese põhiolemusest, selle dialektikast, tema esialgsest vastuhakkamisest ja hilisemast kohanemisest olukordadega. Tõsi, konstruktsioon on selgesti läbinähtav ja vaevalt et otsest konstruktiivsust kirjanduse voo-ruseks pidada tohiks. «Silmus» balansseerib kuskil piiri peal, tema allegooriline mõttearendus on huviga jälgitav, kuid liigse ratsionaalsuse oht varitseb samas nagu silmus meest.

«Silmus» pole optimistlik lugu, ent kaugeltki ka mitte pessimistlik; ta on maailma ja inimeste mõistmine ja tajumine ligilähedaselt sellistena, nagu nad on, leppimine paratamatusega, mida suudavad vältida vähesed. Ometi pole Valtoni põhihoiak leppimisfilosoofia jutlustamine, allaandmine olukordadele. See on vaid üks võimalikke lahendusi. Valton pakub variante, mitte alternatiive; tema variatsioonid teemadele muutuvad pidevalt, vastavalt maailmamõistmise muutumisele, elukäsituse süvenemisele. Tänane kirjanik on tunduvalt iroonilisem selliseги tõsiselt võetava nähtuse suhtes, nagu on võitlus müüriга. Tema «Müüri» kangeline sõdib üsna eraldi seisva jupikesega, niisugusega, mis ei takista kedagi ega ole kellelgi tee peal ees. Ta on vajalik ainult lõhkujale, kes selle kaudu end võitlejana tunneb. «Mina lähen läbi müüride neid maha lõhkudes — kas see

ei kõla uhkelt?» kuulutab mees. Naeru-väärne, tühi ja tarbetu võitlus. Ja siiski iseloomustab ka niisugune autori inimesekäsituse järgmist astet, uut etappi. Kui kirjandusse astunud Valton nägi inimesi heade ja terviklike olenditena hästikorraldatud maailmas ja kui hilisemate kogude tegelased sageli kujunesid passiivseteks kannatajateks kas teiste või oma rumaluse tõttu, siis praeguse Valtoni kangelased on enese jaoks selgeks saanud võitluse mõõda-pääsmatuse, vastuhakkamise vajaduse. Neid lugusid, kus tegelased võitluse vajalikkust möönavad, on üsna mitu.

«Vaadake, võitlemine on inimese loomuses,» kinnitab võitlev ateist («Üks tund võitleva ateistiga»). «Meie universumi vankumatute aluste nimel tuleb kõik teistimõttelejad vaenulikuks ja kehtetuks lugeda! Me peame nende vastu leppimatult võitlema, sest võitlus on eksistentsi pikaajaline alus,» väidab sõnavõtja «Päästjažes». Siia juurde meenutaksin väljaspool «Sõnumitoojat» ilmunud lugusid «Punase tule alt» ja «Seaduse vastased», mis veelgi markantsemal kujul räägivad võitlemise vajalikkusest. Muidugi, kõiki neid võitlemisi on vaadatud satiiriku silmade kaudu: need on don Quijote vehkle-mised tuuleveskitega, lagununud müüri-ga, maailma ja inimkonna päästmine kõigist ohtudest — hullumajas; see on rabelemine silmuses, millesse me ise ronisime ja millega me varsti-varsti lepime. Võiks ehk küsida, kas Valton ei pea igasugust võitlust mõttetuks, kuna ta seda ikka ja jälle nii grotesksetes vormides vaatleb? Niisuguseks väiteks pole meil alust; et tema kui satiiriku kujutluses näeb asi välja üpris äraspidine, ei tähenda veel, nagu ei usuks autor üldse võitlemise vaja-likkust. Lõppude lõpuks on olemas jutustus «Tõrvikukandja», kus konkreetne tegutsemine siiski tulemusteni viib. Valton pilab väljamõeldud, tühja, mõttetut võitlust, võitluse markeerimist, ponnistusi müürijupi kallal, mis enam

kellelegi tõkkeks pole. Situatsioonid, mida ka tänasel päeval mitmetes vari-antides kohata võime. Et Valton oma lugusid kirjutades siiski ka käesolevale momendile mõtleb, selles ei tuleks ka-helda ja seda tahaksin kui positiivset alla kriipsutada. Satiir minevikunäh-tuste kohta võiks kirjanduslikult olla päris huvitav, aga ühtlasi küllalt mõt-tetu. Katse väita, et Valtoni satiir täna-sega kuidagi seotud pole (kuigi kirju-tatu taga ainult tänast näha oleks tema loominguga ilmne ahendamine), tähendaks Valtoni satiirikutalendi ala-hindamist. Ärgem püüdke vähendada tema patte; satiiriku patud nende ini-meste meelest, kes arvavad, et kasva-tada saab ainult positiivse eeskuju na-jal, on nuginii kaelakohut väärt ja seal ei aita ükski vabandus.

Nii paradoksaalne kui see pole, Val-toni viimaseaegses loomingus peaaegu puuduvad karakterid. Mida küpsemaks kirjanik saab, seda vähem värve kulu-tab ta karakterikujundusele, isiksuse individuaalsuse väljajoonistamisele. Kirjanik ei individualiseeri isiksusi, ta abstraheerib neid; tema tegelased on sünteesitud, üldistatud, teatud inimlike omaduste või tunnuste kandjad. Valtoni inimene on tinginimene, *inimene kui selline*, vahend, kelle kaudu autor rea-liseerib oma mõtte. Tema tegelased on abinõud inimliku rumaluse, piiratud, võimuahnuse jms. näitlikustamiseks. Mida me teame näiteks «Silmuse» pea-tegelasest — mehest? Mitmeid omadusi, mis räägivad temast kui inimesest üldse, ei ainustki, mis annaksid mõne vihje temast kui indiviidist, kui kor-dumatust isiksusest. «Sõnumitoojas» on lugu, kus autor eesmärgikindlalt konstrueerib sellise koondkuju, tingliku, abstraheeritud inimese, kes kehastab kõiki inimesi maapeal, ja laseb ta sa-mas maha matta. «Me matame surnut suure algustähega, inimest, kellesse me kõik oleme kokku võetud, kes on taba-matu, kellel pole aega ega ulatust ja kes ometi on surelik. Ta on abstraktne

ja olematu, aga ta liha närtsib ja elu on üürrike,» ütleb kõneleja selle abstraktsiooni haual («Matus»). Niisugused üldistused, nimeta abstraheringud on mitmete «Sõnumitooja» lugude kangelased. Enamikul juhtudel jätab kirjanik määramata ruumi üldistusteks, paralleelideks, kujutatu paikapanemiseks, sidumata lugejat ühegi konkreetse detailiga. On see hea või halb? «Pääsemine» ja «Tõrvikukandja» ajendavad lugejat sügavamalt ja tõsisemalt mõtlema kui «Üks tund võitleva ateistiga», mis on kindlasse aega ja ruumi kinnistatud. Ent küsimusele võib läheneda ka teisest aspektist. «Ma olen kutsutud, et teile sõnumit tuua! Ma toon teile sõnumit!» hõikab «Sõnumitooja» nimitegelane. *Ma toon teile sõnumit, ma ütlen teile tõtt.* Aga iga tõde on alati omamoodi konkreetne, sõltuv ajast, kohast ja tingimustest. Kui need puuduvad, on teade ehk sama tähendusriikas kui vaprast sõnumitooja toodud sõnum?

Nii või teisiti, Valtoni mitmekihilisus, kombatavate ja tajutavate tasapindade kujundamine on kadestatavalt plastiline. Üheselt, otse juhtuva alusel mõisteta- vaid ja tõlgendatavaid jutte ei ole «Sõnumitoojas» palju; vahest ehk «Hingekell», «Humanist» oma totralt vaimukate leidudega, «Heeringad». Seevastu võib kogu nimijutus selgesti eristada kolme tasapinda, kolme sündmustikukihti: kõigepealt uhket ja bravuurset sõnumitoojat ja teda imetlevat rahvast (jah, just niisugune peab olema üks tõeline sõnumitooja, kes teenib oma rahvast), seejärel teist, satiirilist plaani, mida pole loos ainsagi sõnaga puudutatud, ainult aimata lastud (aga kuhu jääb siis tähtis sõnum?) ning lõpuks kolmas, paralleelide ja üldistuste tasapind. Niisama huvitavalt, suure plastilisusega on kujundatud «Tõrvikukandja» ja «Pääsemine». Kui veel puhtteh-

nilistest küsimustest kõnelda, siis tundub, et autor on ka nimijutu sõnastuse kallal tihedat tööd teinud. Aga see, et Valton sõna kohta ja osa väga täpselt tajub, pole mingi eriline uudis. (Seda enam torkavad silma ja kõrva vähesed vääratused — niisuguseks pean näiteks õielt õiele lendlevaid liblikmehi «Hingekellas».)

Kirjandusest oleme kõnelnud ikka kui inimeste kujutamisesest, karakterite avamisest; Valton läheb kavakindlalt hoopis teises suunas — ja tõestab, et ka niimoodi saab kirjandust teha. Süsteem on täielikult välja töötatud, konstruktsioonid funktsioneerivad laitmatult, silmus tõmbub kokku täpselt vajalikul momendil; groteskile võetakse abiks absurd ja küllap on tagavaraks teisigi vahendeid, mida selles süsteemis rakendada annab. Ent täiuseni väljakujunenud süsteemis peitub ühtlasi piir, sealt saab edasi minna hoopis uuel, teistsugusel tasapinnal, väljaspool süsteemi eksisteerivate vahendite kaudu. Võib-olla pole inimene-abstraktsioon veel lõpuni ammendatud, ent põhilised võimalused on välja pakutud ja uut kvaliteeti selles laadis oleks raske oodata isegi Valtonilt. Jääb ikka ainult üks tee — tagasi inimese juurde, selle ebatäiusliku, imeliku, armetu, võltsi ja siiski nii inimliku olendi juurde. Tee on juba avatud; «Hingekellas» näen ma kuskilt sedasama alles oma kirjanikuteed alustavat Valtonit, kellele inimene on midagi päris suurt ja omaenese eksisteerimisvaevades ning -rõõmudes tõsiselt võetavat, ainult et spiraal on keeru ära teinud ja sellele tõsidusele on liitunud kerge irooniline muie, pigem vabandav kui halvaks-panev, muie, mis ei ütle enam: näete, sellised on n e m a d, vaid — andke andeks, sellised oleme meie.

Ine Viiding

KRIITIKA

VAINO VAHINGU ÜKSILDUS

Vaino Vahing: «Lugu». ««Loomingu» Raamatukogu», 1970, nr. 1. 32 lk.

Vaino Vahing: «Kaemus». Jutukogu. «Eesti Raamat», Tallinn, 1972, 124 lk.

Vaino Vahing: «Suvekool». Näidend kahes osas. «Looming» 1972, nr. 8.

Esiialgu sisendasin endale, et poeet loob üksi; siis, et inimene sureb üksi, ja selle juures unustasin, et mees on ka armastuses üksi.

(«Proosa»)

Sellise motoga on sobilik alustada kirjutist autorist, kes astus eesti kirjanduskäibesse riskiga jääda mõistmata või saada valesti mõistetud. Vaino Vahingu esimesed palad ajakirjanduses tekitasid vähemalt kirjanduslikes salongides elevust. Pisut äpardunult sündinud esikraamatust astus see avalikkus aga üsna ebaleva vaikimisega üle. 1972 sai Vahingu-aastaks: ilmus raamat, trükiti ja lavastati näidend. Taasvaikimine oleks vale. Püüan viisandada ühe võimaliku arusaamise Vahingu kunstist.

Vahingu jõuline väljendustung on veennud juba algusest peale. Ent paljas eneseväljendus pole veel iseenesest kunst, olgu ta kui tahes siiras ja vägev. Kunstiks saab ta erilise kujunduse, vormi tõttu. Vahingu puhul ongi segadust tekitanud see aine ja vorm, millesse ta väljendustung on suletud. Tõrked ei teki Vahingu kunsti vahetul vastuvõtul. Nõutus tekib pärast, selle kunsti arukal ümberjutustamisel, mõistmelisel lahtimõtestamisel. Siis on ebamugav defineerida ja hinnata, mis see kõik on. Esiialgu märkame, et Vahingu jutustiil erineb eesti algupärase jutukirjanduse valdavast stiilist väliselt, edaspidi saame aru, et see erinevus on siiski seepidised, olemuslikum. Erinevuste sügavamaks põhjaks pole niivõrd autori erinev kunstikontseptsioon, kui võrd erinev inimese- ja maailmakontseptsioon.

Kombekohane eesti proosateos mee-

nutab põhimõtteliselt maakaarti, millel kõik pinnavormid peal, kõik samakõrgusjooned suletud, kõik maastikuüksused märgitud, vahemaad mõõdetud, suhted selgitatud. Vahingu proosapala on nagu (samal) maastikul tehtud foto, raamatutäis jutte nagu fotokogu. Üksik pilt kõneleb vähe, koos kõnelevad nad rohkem, koos annavad ülevaatliku mulje terve maastikust, samast, millest maakaart, mitte samal moel, mitte nii mõõdetult ja skemaatiliselt kui maakaart, aga samast maastikust omal viisil, oma vahenditega, kaemus kaemuse peale, kuni üksikkaemused liituvad vaataja meeltes ja sulanduvad uueks suureks tervikuks. Veelgi piltlikumalt öeldes on Vahing kui laternakandja, kes laterna paistel püüab meile ülevaadet anda pimedast põlislaanest. Tema kaemuses on see mets ka siis tervikuna olemas, kui latern ainult kübekest metsaalust valgustab. Kes autoriga-laternakandjaga samaväärselt metsa tunda tahab, peab kaua laterna kannul kõndima. Ürgmets, mida Vahing oma laterna valgel pildistab, on inimese psüühika, hing. Inimeste välise ilme, liigutuste, käitumise ja kõnelemise peen jälgimisoskus avab autori ees inimeste hämara ning sügava siseilma. Ta näeb tunnete haprust ja nõrkust, sümpaatia ja agressiivsuse vaheldumist, armastuse heitlikkust, teadvuse ja tahte väsitavat sõda teadvusetaguste tungide ja sunnidega. «Lugu», «Etüüd», «Sving», «Jutt», «Piletid ja kavalehed», «Meeter riiet tüdrukule» ja «Tundeline teekond Tartust Vilniusse» on niisuguse menetluse rahuldavaiks näiteiks.

Vahing tuleb ja avastab selles maailmas, mida enamik on harjunud kujutlema korrastatuna ja heakorrastatuna, ikka ülesmäge minevana, algusest lõpu poole kulgevana, mõistliku ja mõttekana, põhjusliku ja tagajärjekana, korrastamatust ja motiveerimatust, näitab igas uues hetkes peituvate

juhuste küllust, valiku võimalikkust, igas hetkes peituvat põhimõtteist vabadust tegutseda või liikuda üksipuha millises suunas. Vabadus on hetkes. Inimelu tervenisti on siiski sõltuvuste ja paratamatuste ikkeis. Vahing püüabki näidata peamiselt sõltuvuste ürgseid, mõistusele alistumatuid, mõistuseapostlite poolt tihtilugu alavääristatud alasid. Vahing ei uuri ühiskonna võimu- ja vaimuhierarhiaid ega seal valitsevaid pingeid, kuigi ta neid näeb ja kaudselt ka kirjeldab. Vahingu päriszureks on üksikisik, inimeseks olemise pinge ja raskus üksikolendi enda sisekosmoses.

Osutades ühiskondlikele sobimustele vaid kõrvalist tähelepanu, väldib Vahing oma kunsti tegemisel ka siin või seal (kunstis või argielus) käibel olevate kinnismõistete ja sümbolite kasutamist. Vahing tahab haarata maailma tema liikumises ja lennus värskelt ja vahetult. Raamatu pealkiri «Kaemus» on autori enese väike vihje tema kunsti, tema tunnetuslaadi mõistmiseks. Autor vaatleb ja kirjeldab asju, inimesi, nende käitumist, nende muutumist, nagu nad kõik on, ilma et ta tõttaks nähtule ühemõttelist seletust ja hinnet andma. Iga hetk, iga liigutus, iga lausunud fraas, mida autor jälgib, on tegelikult ise sümboliväärne, on alles suremata, tühjenemata, lõpmatult tähendusrikas. Tähelepanelikui lugemisel näeme, kui sisurikkad on kas või lihtsakeses «Etüüdis» esitatud üks-teisele järgnevad situatsioonid. Mees ja tüdruk sõidavad Taevaskotta, et olla kahekesi. Veel alevi vahel on Ilona mehe vastu eriti armas. Äkki tahab tüdruk olla täiesti üksi. Mehe haavatud egoism, hüljatustunne. Tüdruku rõõmus naasmine üksindusest. Mehe jõhkurus, jõhkruks paisunud hellus. — Ongi draama katarsisega. Üks sadadest ja tuhandeid, mida päevast päeva läbi elatakse, teadmata, mis on iga sellise läbielamise nimi. Inimsuhete valulisus, tunnete kaootilisus, puhta mõistuse abitus paljude puhanguliste tungide

ees, töökindla eluvalemi puudumine on ka «Loo» ning mitmete teiste Vahingu juttude filosoofiline sisu. Filosoofilisest sisust võib rääkida kriitik. Autor ise ei omista inimelule mingit üht või teist tähendust. Vahing-kunstnik ei anna elule seletust, ei analüüsi elu ots-tarvet, ei seleta elu mõtet, ta kujutab elu mõistatust.

Nii teeb ta peamiselt. Pärts järjekindel Vahing-kunstnik siiski pole. «Kahes nimetus laulus» kirjutab autor: «Töötan psühhiaatrina, hulluarst, nagu mõned mind kutsuvad, kuigi see mulle ei meeldi, ja oleks et ainult mulle. Kolm aastat tagasi hakkasin kirjutama novelle. Suhtuti neisse mitmeti.» Nii mõneski jutus lahkub autor kaemuse, intuitsiooni tasandilt, kaemuse-kunsti asemel pakub ta kohati ka psühhoanalüüsi-literatuuris käibel olevatest tõdedest ja teesidest tuletatud konstruktsioone, intuiitiivse asemel reflektiivset. On teateid, et psühhoanalüüsi õpikuid lugenu hakkas nägema õpikukohaseid unenägusid. Mingisuguse ühe vaatlusmeetodi järjekindel kasutamine (austamine) võib saada kammitsevaks ja koguni ettemääravaks ka kunstilises tunnetuses. Konstrueeritumana tundub jutt «Kaemus». «Vägistaja» kunstilist võlu kahandab mõneti hindav, mõneti seletav lõpp. Peaaegu sama saab öelda «Ordinaatori» kohta. Edgar Allan Poe moodi kirjutatud «Morton» tundub sel sajandil, pärast psühhoanalüüsi edukäiku — Vahingu ülejäänud juttude vahel — vanaaegsena ja skemaatilisena. Hoopis õnnestunud on «Mortoni» kõrval aga «Pan Pavlitšek ja teised...». On tänapäevasem. On psühholoogiliselt peenem. On vahetum.

Oma varaseid jutte kirjutades on Vahing olnud delikaatne. Tundes küll huvi inimese siseelu vastu, ei sõanda ta tungida inimese sisse, ta ei kasuta kõiketeadja jumalikku positsiooni, et kirjeldada, kuidas ja mida inimene oma hinges tunneb ja mõtleb. Ta kat-sub inimese siseelu haarata üksnes vä-

liste, kõigile nähtavate (ja kuuldavate) elementaarsete aktide hoolika jälgimisega («Meeter riiet...», «Tundeline teekond...», «Lugu» jt.). Kuid Vahingu kärsitus ei lase teda sel bihevioristlikul teel lõpmatult püsida. Järk-järgult, kord-korralt tungib Vahing viimaks ka inimese mõtteni. Jutukogu kolme viimase palaga («Dialogi kolm surma», «Laenatud flööt», «Proosa») ongi Vahing astunud põhimõtteliselt uude loomisjärku. Neis juttudes on ülekaalus just inimese sisevaatlus. Välise sündmustiku kirjeldust on vähe või pole üldse. Need on peamiselt monoloogid, enesevaatlused, spontaansed mõttearendused, sisekõned, fantaasiad. Nende juttude kujud kasvavad monumentaalsemaiks. Neis juttudes pole inimene enam väheste klappidega flööt, vaid kõigi registretega kohisev orel. Vahepealseks etapiks võib aga pidada Vahingu neid jutte, mis väljanägemiselt ja kirjapanekult meenutavad küll varaseid lihtsaid jutte, kuid mille realism pole enam käegakatsutava tegelikkuse pinnal, vaid on antud unenäo või unelma tasemel (vastavalt «Kae-mus» ja «Morton» näiteks). Siin pole autor kirjeldanud veel inimese abstraktset mõtet, vaid esitanud seda, mis on inimese sees alles visioonina, kujundina. Abstraktsemat mõtlemist pildistab autor viimastes juttudes.

Ent ühes on Vahing jäänud muutu-matuks. Ta ei vesta lugusid. Kõigis juttudes valitsevast pingest hoolimata on jutud staatilised. Et lugusid vesta, mingit süžeed heietada, peab vist tajuma aja pidevust, aja pidevat voolamist kangelaslikust minevikust helgesse tulevikku läbi pisut-pisut takistava, ent peaaegu olematu oleviku, Vahingu juttudes pole aja voolamist, pole üht voolavat aega. Autor on klammerdunud olevikku, just sellesse peaaegu olematusse ajahetke, mis on täis võimalusi järgnevaks hetkeks, kuid iga järgnev hetk on alati eelmisest lahutatud. Meil lastakse viibida ridamisi üksteisele

järgnevais hetkedes, kuid me ei taju kulgemist ühest teise. Kõigis Vahingu juttudes on midagi, kuid neis ei sünni midagi, ei sünni, ei kesta, ei kasva, ei arene. On küll võimalused kõige sündimiseks. Autor laseb meid viibida ridamisi muutunud olukordades ja seisundis, kuni tekib protsessi illusioon nagu pideva liikumise illusioon kinolinal. Tegelikult on iga hetk, milles Vahing lugejat viibida laseb, endasse suletud, seepärast tunneme neis juttudes ängistavat pääsmatust — kui oleme ajaloolise tunnetusviisiga lugejad, või ei tunne, kui oleme müüdilise tunnetusega.

Vahingu n.-ö. müüdilise maailmatunnetus tuleb näidendis «Suvekool» veel ilmekamalt nähtavale kui tema juttudes. Püüdes hoiduda panmütologismist, mis kipub kõiki kujutuspilte, kõike kujundil rajanevat müüdiks kutsuma, tuleks siiski nimetada mõned «müüdi-likkuse» tunnused. Üldiselt seisneb müüdi reaalsus sümboleis, ta on ja jääb lõpuni mõistatamata, teda ei saa mõistete abil ümber öelda. Müüdilises mõtlemises on reaalne ja ideaalne, ese ja kujutus, asi ja omadus lahutamatud. Müüdis on põimunud loomulik ja üleloomulik, argine ja sakraalne, see ja too ilm. Sakraalne on vastukaal argisele. Müüdiline tunnetus ignoreerib ajaloolist-argist aega. Surm ja taassünd viivad tagasi sakraalsesse aega, või teisiti võttes, ei lase sellest kunagi päris lahkuda. Müüdiloomingu mõiste kaasaja kirjanduses ongi seotud eelkõige tsüklilisuse, kordumise, inimese maailma aja(loo)lise ja psühholoogilise suletuse ideedega. Ajal puudub ajaloolisus, sündmustik sõlmub «igaveste» põhitüüpide ümber. Ent jätkem loetelu.

«Hamleti» seletamatust on seletatud selle draama müüdilisusega. Müüdi tunnustega on eesti näitekirjanduses vähemalt «Libahunt» ja «Juudit». Tammsaare loomingus on peale «Juuditi» selgelt müüdiline ka «Põrgupõhja

uus Vanapagan». Vahingu «Suvekool» jätkab jõudumööda sedasama teeotsa. Mitmed enne Vahingut kirjutatud näidendid antiikmüütidegi ainetel ei ole oma algaigest hoolimata enam müüdilised. Neist on kadunud müüdi salapära, nad on ratsionaliseeritud, nende tegevus on taandatud ühele tasandile ühe või mõne lihtsat tõlgendust võimaldava alltekstiga, on ainult argisus ja siinpoosus, puudub juhus, ootamatus, ime, mis müüdis igale väljast vaatajale peaksid olemas olema. Lugu on selles, et maailma ebataolisus, hullus ja kaos, mis ei mahu meie igapäeva naiivrealistlike või mõistuslike kommentide ja käsulaudade seletusse, võivadki olla müüdi jaoks normaalsus, müüdi loomulik aine, saades müüdis oma erilise müüdilise korrastuse, seletuse ja põhjenduse.

«Suvekooli» võrdlemine Hamletimüüdiga pole aluseta, ehkki «Suvekoolist» vaatavad vastu üdini eestilised olud, Vahingu näidend on inspireeritud meile nii kodusest siinsest elust. Ehkki — ja just sellepärast ongi alust, Taani suurkriitik Brandes märkas, et peaaegu kõik noored natsioonid Euroopas on end järgemööda Hamletiga võrrelnud. Iga rahvas on olnud ükskord hamletirahvas. Pärast ärkamist on hamletirahvad pikka aega sisemises kõhklususes, kas olla või mitte olla. See on hirm ajaloo ees. Olla tahaks, kuid olla ei oska ega jõua. See elu, mis on, ei rahulda, ent psüühiliselt avalaks, spontaanseks, kõhklusteta iseolemiseks pole seesmist enesekindlust. Seepärast on prints Hamlet ja temasarnased kujud meie publikule psühholoogiliselt arusaadavamad kui mõne ajalooliselt täisealisema rahva jaoks. Niisugune on «Suvekooli» ja «Hamleti» võrdlemine publikupoolne psühholoogiline motivatsioon ja õigustus. Hamletlik hingeseisund, hamletlik tüüp peaks veel mõistetav olema, ükspuha millised on konkreetse hamletliku tüübi heitlemise ajendid.

Vahingu «Suvekoolis» ei tegeldagi

kuningakoja vääriliste konfliktidega, ei tegelda ka mitte talurahva «konkreetsete sotsiaalsete probleemidega». Pigem on näidendi sisuks inimese individuaalse eluhirmu esitamine, mis juba Vahingu «tundelistes» juttudes taustaks oli, ent näidendis kõige täielikumalt välja tuleb. Olla või mitte olla on siin üksikisiku kosmilise hirmu ja meeleheitena. Nii nagu Taani prints, kuninga poeg oma kuninglikus isakodus, nõnda vintskleb «Suvekooli» poeg kusaigil Eestimaal oma isakodus pidevas ärevuses, pidevas meeleheitel ja see teeb neid sarnaseks. Nii nagu Hamlet ette ilmub teispoolsusest ta isa vaim, nii tuleb «Suvekooli» poeg salapärasest lakatoast, kus ta üksinduses tarkadest raamatutest ja oma põletavatest mõtetest ilmutust saab, nagu teispoolsusest, et kuulutada selle elu viletsust ja valelikkust ja esitada karme küsimusi, mis viitavad õigemale, ideaalsemale elule, millest siin isakodus ja kogu ümbruses tema arvates temal üksi näib aimu olevat ja milleni ta kõiki tahaks juhatada. Poeg lausub kodustele: «Te pole elu elanudki, see oli midagi muud, mis te siin tegite. Kõik oli võlts, isegi pisiasjades ei saanud te ilma valeta läbi.» Hamlet on suur laps, ja poja kohta ütleb tema naine: «Minu jaoks on ta ikkagi väikene poiss, kes kraamikoorma otsas kodust linna sõidab... Vaatab üksisilmi tagasi küla poole, nagu vanamehelikult kindlameelne ja karm... Ja selliseks ta jääbki!» Mõlemad, nii Hamlet kui poeg igatsevad taga puhtust, mis kuulus lapsepõlve maailma, sakraalsesse aega, oma tegelelikule ümbrusele on mõlemad võõrad. Mõlemas kaheldakse: kas ei ole ta äkki haige, hull. Hamlet leiab, et ainus lohtus on kättemaks. Poeg «Suvekoolis» ähvardab samuti kätte maksta isale, kes teenib seadusevastast raha, ähvardab kättemaksu isale ja emale, kes on peaaegu tapnud nõdrameelse tädi Elviira ning varjavad tõe külarahva eest. Ähvardab, kuid veel ei maksa. Ta annab aega meeleparandu-

seks, ülestimuleerimiseks, kahetsuseks. Justkui aja andmiseks läheb ta ise kodunt püssiga ja seenekorviga metsa. Ta ei tule tagasi. Tagasi tuuakse poja laip. Just sel tunnil, kui surma vaakunud nõdrameelne silmad avab ja elama hakkab. Nõnda lõpeb näidend religioos- se aktiga. Poeg ei maksnud oma sur- maga kellelegi kätte, see oli pigem andustus. Poja laibas pole etteheidet, see on lunastaja surnukeha.

Hamleti jumalaks oli isa vaim, «Su- vekooli» pojalgil oli jumal, kelle nõu- deid ta püüdis edasi anda inimestele, keda kõiki armastas, kelle pärast piin- les, kellest tal oli kahju. Muidugi tuleb poja jumalat mõista sarnaselt, nagu mõistis jumalat Ludwig Feuerbach: Jumal on inimese sisima olemuse il- mutus, tema «mina» väljendus; re- ligioon on inimese suhtumine ise en- dasse, inimsusse, oma põhiolusse. Pärnu teatri lavastuses (lavastas Ingo Normet) on näidendi müüdiline seal- poolsus tehtud siinpoolseks: lakatoas toimuv on muudetud nähtavaks, sak- raalsus ja tabu hajutatud, Elviira surma ja poja aimatava saatuse pelgu- ses piiblist abi otsiv meeleheitelise isa on asendatud rahutult ajalehte lugeva isaga. Nõnda on lavastuses näidendi müüdilise-kosmilise raskuse niivõrd, kuivõrd seda näidendis algupäraselt ongi, kahanenud tükki maad tubase- maks-hüsteerilisemaks. (Märkused esi- meste etenduste põhjal!)

Kahtlemata jääb «Suvekooli» poeg publiku mõnele osale veidraks või eba- sümpaatseks. Nähakse ju, et poja kä- remeelsus ja ilmaparanduse katsed on selge sihita ega vii kedagi õnnele lähe- male. Tänapäevalik stereotüüpne kujut- leja aga kipub ikka igas rahulolematu- peategelasel nägema mingit revolutsionääri või vähemalt evolutsionääri. «Suvekooli» poeg ei sobi nende kujut- lustega kokku. See on paradoks. See paradoks iseloomustab «Suvekooli» nagu enamasti Vahingu kogu loomingu- t. Selle aluseks võibki olla autori müüdilik tunnetus, ajaloolise suletuse

tunne. Müüdid ei kõnele saamistest, pigem jäämistest. Müüdilikus tunnetu- ses ülendub olemasolev maailmakor- raldus — isegi kui mõni kuju selle vastu mässaks ja isegi kui autor te- maga kaasa mässaks — igaveseks ja üldiseks, terve ilmalaotuse kohta käi- vaks. Sealt siis polegi teed edasimine- kuks. Mingi mäss ju ei vii kosmo- ses t välja, kõiksusest kaugemale! Näi- teks ja taustaks võiks olla Kafka loo- ming.

Nii nagu Vahingu teostes leidub ku- jusid, kes suhtlevad kahe ilmaga, siin- ja sealpoolsega, on Vahing ka iseen- nast müstifitseerinud või mütologisee- rinud. Ka tema ise on asetunud kahte reaalsusse. Kord on ta autor, kord au- tori poolt loodu, mõni kuju selle autori jutus, mõni *vahingo*, mis tähendab soome keeles häda, viletsust, õnnetust. Iga kunstniku elu muutub kriitike ja kaasatundjate töötlemisel varem või hiljem «müüdiks». Kui kunstnik seda protsessi ise toetab või algatab, on te- gemist esteetilise hoiakuga, mis annab mõista, et kunst on eeskätt kunstniku isiksuse väljendus, ja tema isikut ümb- ritseva tegelikkuse refleksioon või kaemus alles pärast seda, sellele lisaks. Selline hoiak tähendab, et kunstniku elu on üksainus asi, teda ei saa jagada avalikuks ja varjul peetud eraeluks. See tähendab totaalse inimese nõuet kunsti tegemisel. Teadlik kunstniku- hoiak on üks oluline eeldus kunsti- kukssaamisel. Vahing-kunstnik proovib olla totaalne inimene. Ta kirjutab spontaanselt, tõtakalt, rabadalt, mitte- kirjanduslikult, ebaestetistlikult. Selle- ga erineb ta paljudest teistest auto- ritest, kellel küll ka on oma kindel kunstnikuhoiak, kuid kes on liialt kunstnikud, liialt ühe elukutse esin- dajad ja kes paljastavad publikule ainult oma ühe, n.-ö. parima, esindusli- kuma, professionaalsema külje, jättes oma totaalsuse avamata; kelle kunst on seetõttu sujuvam, estetistlikum, omaenda stiili jäljendamisse, maneer- likkusse suubuv. Ent Vahingu valitud

KRIITIKA

totaalsuse teel on omad ohud. Siin kummitab kunsti hajumise võimalus: hõlpsamini võib hajuda kunstiline stiil, laguneda kunsti kooshoidev vorm, kunst võib muutuda dokumendiks, langeda esteetilises mõttes kunstieelsesse olekusse.

Totaalse inimese kunst vabastab kunsti (s. t. esteetilise) ilu ainuteenimisest ja avardab kunstis kujutatava sfääri isegi «inetule». Ta võtab oma piiridesse nii sündsä kui ka sündsuse-tu. Raamatulugejad, kes on kujunenud säärase esteetika vaimus, mille arva-tes kunst peab olema eeskätt mitte kunstniku subjektiivsuse avaldus, vaid teda ümbritseva objektiivse reaalsuse

meeldiv kirjeldus, ootavad raamatust tegelikult oma portreed sellisel kujul, nagu nad seda ise sõandavad kaasini-mestele näidata. Nad häbenevad oma inetust, oma kõlvatust, oma nõrkust, oma loomalikkust. Kunstnikku, kes ku-jutab totaalset inimest, peavad säärase esteetilise arusaamaga kunstisõbrad isikliku au haavajaks. Seepärast peab hulk lugejaid Vahingu «Lugu» kõlva-tuks, «Laenatud flööti» julmaks, «Su-vekooli» haiglaseks. Sest väga hirmus on inimesel üksipäini iseenda ees seista ja kaeda äkitselt jälle ebameeldivat tõe iseendast.

Hando Runnel

MILLIST LUULET LUGEDA TALVE TEISEL KUUL?

Jaan Paavle: «Vabaarmastus».
«Eesti Raamat», Tallinn, 1972, 56 lk.

Küsin seda parafraaseerides, «Vaba-armastust» lehitsedes.

Kuulen üksirääkija sõnu, üht koh-kuja kisendustki.

kuulan sügist

— — — — —

läbipaistvaid lehti minu sees

— Tuleb Jaan Paavle, vastne *persona poetae*, ning kaob jäljendatavate meistrite jälgedesse.

Süvenemisel «Vabaarmastusse» võib jõuda kuhugi täringuviskaja, sütelkõn-dija või eraku varjupaikadeni, kumma-liste ilmadeni, kuhu vabam sissepääs õnneliku usu või nõiavitsa valdajal.

Jaan Paavle kujutelmad, mis mitte alati luuleks ei organiseeru, on kauged ja jahedad. Nende eemalolemist maisest objektist ei maksa segada ega mõöta.

Ebakõlas tema psüühikaga on selles mõttes esimesed jäljenduslikud sule-proovid: tormakas sõnamängus õhuta-takse endas elutungi ning kirge elu-kirevust mõista (tsükkel «Sadamad»).

Hallutsinatsioonide ja sümbolpiltide kogud, mis talle läkitatakse *kuuvalgu-ses Rotterdami kohal, kuukoeras jt*, pälvivad tähelepanu kui irratsionaalsed liikumised. Kuidas anda vorm sellele, millel vormi ei ole? Kui võrdlus ei abis-ta? Keskaegse müstiku probleem kerkib Jaan Paavle kui ekstrasensoorset taju-kogemust omava isiku ette täies tõsi-duses.

Paavle fantaasia ebamäärasustega ühinevad sageli tähenduslikud käsud: ärka! ära karda! armasta! Universaalne sõnum «all you need is love» tuli meie luulesse samaaegselt «Vabaarmastu-sega». See evangeeliumisisuline pop-värss on ringlemas globaalses müras, mis loob erilise konteksti. *Love me* lükib Paavlegi küünlaga, kuuga ja värvidega

KRIITIKA

nõidumiste vahele. Tal on oma tasane nostalgiviis, üksinduse, s. o. armastuse puudumise viis, millele kirjutab sõnu ja milles autori juuresolek on tajutav vaid kuulatava varjuna.

Keegi vilistas öös,
nagu kutsuks oma koera.
Aknad olid avatud,
kui nendest möödusin.

Tal on veel looduspilte (*neli mooruspuud astuvad parki, pappel, kuulan sügist*), mis maalitud otsekui nähtamatu käega ja mis kõnelevad kummalisest sidetusest välisega, mille tardumust vaid armastus korraks säratab:

kui sa oled mu juures
avanevad silmad
päike on
elus
rukis
õitseb
surnud linnud tõusevad õhku

Ta impersonaalsetest tunnetest võiks ki sündida see abstraktne lootus — vabadus armastada inimesi ilma ootuseta siduvale tasule. See isetus, mis enam aimatav kui tabatav, võiks olla eeldus üsna erilise luule sünniks. Ent just siis, kui ta valib enesest lahtiütlemise luuletuse sisuks, eksib selle vormi uhkus. «kinnirippumine», kannatus (*ainult see, kes julgeb*).

Paavle ei tüki oma kujutelmi vastandama maistele realiteetidele. Nii puudub ta töödes mina-maailma vastuseis, sisedraama (või on puutumatus sügavuses?). Ja ta apaatial ning sulgumisel pole pagemise tähendust.

Sellisena näib — lihtsustatult ja taandatult — Jaan Paavle hingamisruum, mille ta debüütkoguga tekitanud. (Ma ei kõnelnud küündimatuist katseist, mida siin vähe pole, sest nende juurde ei käi mingi hinnang.) Ta luule, millega on raske saavutada resonantsi, ei ennusta esialgu populaarsust.

Alvi Schmuul

RINGVAADE

KROONIKAT

Juubeliaasta lõpupoolel Moskvas NSVL TA M. Gorki nimelise Maailmakirjanduse Instituudi väljaandel ilmunud 6-köitelises kogumikus «Nõukogude paljurahvuselise kirjanduse ajalugu», mille 4. köide on pühendatud Baltimaade kirjandusele, annavad ülevaate eesti proosast O. Jõgi, luulest E. Nirk ja draamast O. Utt.

Möödunud aasta detsembrikuu viimastel päevadel olid koos ENSV Kirjanike Liidu juhatuse presiidium ja juhatus. Presiidiumi koosolekul vaadati läbi «Loomingu» Raamatukogu» perspektiivplaani 1973. aastaks. Seoses O. Sama pensionilesiirdumisega tänas presiidium teda kauaaegse viljaka töö eest «Loomingu» Raamatukogu» toimetajana. Kinnitati Üleliidulise Autoriõiguste Kaitse Valitsuse EV Osakonna ühiskondlik nõukogu koosseisus E. Veteema (esimees), O. Kruus, E. Arro, J. Koha ja A. Oberg.

26. detsembril toimunud juhatuse koosolekul oli esimeseks päevakorrapunktiks arutus Kirjanike Liidu tööst NLKP XXIV kongressi otsuste täitmisel. Sõnavõtuga esines V. Beekman.

Sõnavõtja märkis, et kongressil seatud nõue — uue inimese kujundamine, selleks kaasaaitamine — on ka kirjani-

ke üheks põhiülesandeks, mis kohustab suurendama nõudlikkust loometöö vastu, pöörama senisest suuremat tähelepanu kirjanduse ideelisele sisule, sotsiaalsele funktsioonile ning elu ja kirjanduse sidemete tugevdamisele. Taunist väärrib taandumine abstraktsete kategooriate valda, mis toob kirjandusse ühekülgset ja mõningat kõledust, samuti kirjanduskriitika enesesesulguv, oma materjalisse kapselduv hoiak, vähene tähelepanu kirjanduse internatsionaalsetele sidemetele.

Koosolekul otsustati taasrakendada žanrikomisjonid. Arutati läbi proosa-, luule-, lastekirjanduse, kriitika-, dramaturgia- ning tõlkekomisjoni koosseis.

Läbirääkimisel võtsid sõna H. Runnel, U. Laht, A. Valton, R. Rimmel, J. Kaplinski, P. Kuusberg, V. Ilus, J. Kross jt.

Jaauari keskel Moskvas Literaatide Keskmajas kirjanduslike ajakirjade ja ajalehtede toimetajate üleliidulisest nõupidamisest võtsid osa P. Kuusberg, O. Jõgi ja E. Lõbu.

ENSV Kirjanike Liidu juhatuse presiidiumi koosolekul 24. jaanuaril võeti liidu liikmeskonda vastu Juhan Viiding (Jüri Üdi) ja Uno Leies.

KIRJANDUSKIRI UNGARIST

Ungari kirjandus on viimasel ajal elanud tähtpäevade tähe all. 150 aastat tagasi sündis Sándor Petöfi, 30 aasta eest suri Zsigmond Móricz, 75-aastaseks oleks saanud «Ábeli»-triloogia autor Áron Tamási ja 70-aastaseks sai Gyula Illyés, keda elavatest ungari luuletajatest võib nimetada suurimaks. Austusest ja lugupidamisest johtuvad meenutused on alatihth ühtlasi aruandeks iseendale, sest jutt on ju õieti meist, probleemidest, mis kerkivad, kui selgitame oma suhtumist kirjandusnähtustesse.

Siit ka mõned Illyési ja Móriczi tähtpäevaga seotud mõtted.

Gyula Illyésit austati kogu Ungari perioodikas. Mitmed kirjandusajakirjad (näiteks Szegedi «Tiszatáj») tähistasid seda sündmust nimekate kirjandusloolaste artiklite avaldamisega. Mõned aastad tagasi ilmuma hakanud Illyési teoste sarjas tuli kogutud luuletuste köide «Maja kõrgendikul». Juba sarja seni ilmunud raamatud annavad tunnistust Illyési elutöö ainulaadsest mitmekesisusest. Luule kõrval tõendavad

arvukad näidendid, romaanid, esseed, sotsiograafiad ja publitsistlikud kirjutised, et Illyés on läbi proovinud ja omaks teinud peaaegu kõik kirjandusliku eneseavalduse tuntud vormid. Seejuures iseloomustab tema kirjanikumaailma lai haare nagu ka tema teoste žanrilist ulatust. Selles on säilinud perekonna, sünnipaiga ja kasvukeskkonna innustav mõju, aga sellesse kuuluvad ka oma rahva ja kogu maailma probleemid ning mured. Illyés on iidse rahvuskultuuri ja rahvusliku mentaliteedi põhihihtidesse sulatanud moodsa kunsti saavutused, aga ainult selle osa, mis ei ole juurteta ja mis kõlab kokku väärtuslike traditsioonidega. Teda pidevad traditsioonid, Petöfi pärand ja ülesanne «puhtast allikast» ammutades luua sellist kunsti, millel on midagi ütelda nii laiale maailmale kui ka oma sünnimaale. See on ungari kirjanduse pärisosa: põhiküsimuste kallal juurdlev, isegi pessimismis optimistlik loojahoiak, mis ei ole ka meie päevil oma aktuaalsust kaotanud. Illyési elutööle annab see üldisema tähenduse ja väärtuse. «Illyés ongi meie kirjanduses üks väheseid, kes nagu Petöfi, Madách ja Attila József küünib oma tähtsusetult üle kohalike piiride ja keda maailmakirjandus on vastu võtnud. Maailma silmis kuulub Illyés Ida-Euroopa moodsa luule tippude hulka... Teda ei ole esile tõstnud hetkemood, tema looming ei ole moekaup, see ei sisalda sensatsiooniks ülespuhutavat, see ei ole lukuauk, kust uudishimulik Lääne lugeja võib mõnda Ida-Euroopa saladust piiluda. Mida too siin näeb? Luuletajat keset oma rahva probleeme, muret tundmas, lootmas, näoga tuleviku poole...» kirjutab Gyula Illyésist talle mitmes mõttes vastandliku hoiaku ja erinevate esteetiliste tõekspidamistega luuletaja Sándor Weöres.

Ka Zsigmond Móriczi 30. surmaaastapäev on aidanud mitmele aktuaalsele probleemile valgust heita. Móriczi elutöö on viimase 10—15 aasta jooksul märgatavalt kahvatanud. Ungari lugeja on pöördunud teiste ideaalide poole, ka osa meie proosakirjanikke käib Móriczist hoopis kaugeid radu. Ometi ei ole Móricz tänapäevalgi oma aktuaalsust kaotanud. Praegu, mil ikka tungivamalt tõuseb päevakorrale kirjaniku angažeerituse probleem, ei saa me Móriczi esekujust kuidagimoodi mööda minna. Küsimus ei ole ainult Móriczi kirjaniku-

kumeetodis, vaid eeskätt eetikas, mis ta loomingust õhkub. On salgamatu tõsiasi, et meie kujunev, üleminekustaadiumis ühiskond ei ole veel vaba nn. tarbimisühiskonna moraalist, kosmopolitismist, endassetõmbumisest ja nationalismist. Just sellepärast ongi meil väga vaja oma rahva ja rahvuse saatuse eest vastutust tundva Móriczi esekuju. Seejuures ei ole eesmärk muidugi matkimine, vaid säilitamist ja järgimist vääri va silmaspidamine.

Juba eeltoodustki selgub, et seoste loomine, traditsioonide järgimine ja tänapäeva seisukohalt väärtuslikule pärandile toetuva väljaarendamine on praegu ungari kirjanduselu iseloomulikuid jooni. Tuleb ainult rõõmustada, et meie ajakirjad ja kirjastused püüavad teiste sotsialismimaade kultuurisaavutuste tutvustamise kõrval meieni tuua ka geograafiliselt kaugemate sugulasrahvaste kirjandust. Selles suhtes oli otsekui mingiks tähiseks ajakirja «Tiszatáj» soome-ugri number. Pärast seda ilmus mõne kuu jooksul terve sari samalaadseid trükiseid. Soome luuletajate värssse võisime Rumeenias elava ungari luuletaja Sándor Gellerti tõlkes lugeda kogumikus «Tähed Soome taevas». Géza Képesi valikus ja tõlkes tuli soome-ugri antoloogia «Südapäev ja südaöö». «Üj Irás», suurima tiraažiga ungari kirjandusajakiri, avaldas aga mansi luuletaja Juvan Sestalovi poemi karupeietest. Samas ajakirjas oli ka väike valik mari rahvaluulet.

Selles seoses väärib eraldi väljatõstmist Péter Domokosi uurimus «Soome kirjanduse retseptioon Ungaris», mis kujutab endast õnnestunud katset mitmete valgete laikude kustutamiseks meie filoloogilises vaateväljas.

Samuti võime rõõmuga märkida, et kirjastus «Magvető» on ühes oma esinduslikus maailmakirjanduslikus sarjas tutvustanud eesti kaasaegset romaani. Ungari kriitika võttis selle teose, Paul Kuusbergi «Südasuvel», soodsalt vastu. Nädalalehe «Élet és Irodalom» arvustaja näeb romaani voooris erakordselt pineva ajaloo perioodi käsitlemises, hästi vormitud karakterites ja lahingustseenide tõepärasuses.

Loodame, et see hoog sugulasrahvaste kultuuri tutvustamises, millest eespool visandliku ülevaate andsime, iseloomustab ungari kirjanduselu edaspidigi.

S. Olasz

NELJASAJA-AASTANE KUNSTITEOS

Portugali kirjanduse alguses ei ole kangelaseepost, nagu on hispaania või prantsuse kirjanduses. Oma rahvusliku eepose said portugallased renessansiajal Luís Vaz de Camõesi eepilise poemi «Os Lusíadas» («Lusiaadid», s. o. portugallased) näol, mis ilmus 1572. aastal. Koos Camõesi lüürikaga moodustab poem portugali renessansikirjanduse tipu ja seda peetakse õnnestunumaks kõigist renessansiaegseist eepostest.

Euroopa renessansis osaledes annab väike Portugal, mis asub «seal, kus maa lõpeb ja meri algab», oma panuse uue ajastu tulekusse eeskätt geograafiliste horisontide avardamisega: uute mereteede, uute maade avastamisega. Nende avastuste majanduslikud ja poliitilised tagajärjed teevad Portugali lühikeseks ajavahemikuks — XV saj. lõpust kuni ligikaudu XVI saj. keskpaigani — Hispaania kõrval Euroopa rikkaimaks ja võimsaimaks riigiks, merede valitsejaks. Idamaa muinasjutulised aarded ja Brasiilia rikkused voolavad Portugali, Lissabon ehib end pöörase toredusega. Meeli valdavalt isamaavaimustus ja tegutsemistung, kuulsus-ihad ning seikluskihk. Sangarimeelt ja seiklusi oli enam kui piisavalt ka «Lusiaadide» looja elus, kuid kuulsus tuli alles postuumsetl.

Luís Vaz de Camõesi elust on ainult lünklikke teateid. Pärast Galicia väikeaalist, sündis ta 1524. või 1525. aastal Lissabonis või Coimbras. Ta õppis Coimbra ülikoolis, süvenes antiikautorite teostesse, luges kaasaegseid hispaania ja itaalia autoreid. Ka oli tal noorusel juurdepääs õukonda, kus ta harituna ja andekana tähelepanu äratas ning kõrgete daamide poolehoiu võitis. Näib, et armulugude pärast ta kaotas soosingu, pagendati õukonnast ning sellest ajast peale oli ta elu üksainus ebaõnne ja kannatuste ahel. Ta läheb lihtsõdurina Ceutasse (1549), kus jääb ilma ühest silmast. Tagasi Lissabonis, haavab ta 1552. aastal üht õukonnaametnikku. Camões vangistatakse, ent vabastatakse tingimusel, et ta kohustub sõjaväeteenistuseks meretagustes valdustes. 1553. aastal jõuabki Camões Indiassa. Ja nüüd elab ta 17 aastat vaevaning seiklusriikast elu Goas, Macaos, Molukkidel, Mosambiigis. Ta sõdib maal ja merel, töötab ametnikuna, satub paaril korral vangi, elab üle

laevahuku. Ning kogu selle aja kestel kirjutab ta portugali kauneimat lüürikat, töötab «Lusiaadide» kallal, meele üha kangastumas kauge kodumaa, Lissabon. Arvatakse, et eepilise poemi idee võis sündida juba Coimbras. Kahtlemata aga aitas Camõesi geenius eepilist tahku välja arendada see, et tema rännud viisid ta suurte meresõitjate ja maadeavastajate teedele, Vasco da Gama radadele, kus tema kujutluses erilise jõuga elustusid julgete meeste otsingud ja võitlused, kes oma kangelaslikkusega panid aluse kodumaa õitsengule.

Aastal 1570 (või 1569) pääseb Camões lõpuks tagasi Lissaboni, ainsa varana kaasas «Lusiaadide» käsikiri. Poeemi ilmumise järel 1572. aastal määratakse Camõesile väike pension, mis aitab tal viletsalt ära elada lõpuni. Surm saabub 10. juunil 1580.

«Lusiaadide» aineks on Vasco da Gama India-retk. Ent jutustuse raame avardades mahutab Camões sellesse poeetilise käsitluse kogu Portugali ajaloost.

Poem koosneb 10 laulust, 1102 oktaavist, seega 8816 värsist, ja on kirjutatud kümnesilbilikus. Ta jaguneb kolme ossa: 1. sissejuhatus (18 esimest stroofi), 2. jutustus (1. laulu 19. stroofist kuni 10. laulu 144. stroofini), 3. epi loog (10. laul, stroofid 145—146).

Sissejuhatuses ütleb autor, et kavatses ülistada laulus «relvi ja kuulsaid kangelasi, kes Lusitaania rannikult läheduses purjetasid tundmatuile meredele», ning taas 3. stroofis, et «ta laulab lusitaani südame julgust, kellele Mars ja Neptunus kuulekad olid». See on Vergiliuse «Arma virumque cano...» («Relvade ning mehe auks seda laulan...»), teisendatud kujul, kuid roma poeedi üksiku kangelase asemel on portugali luuletajal eepose kangelaseks kogu rahvas, lusitaanid.

Poeemi alates purjetavad laevad juba keset India ookeani. Samal ajal kogunevad Olümposel jumalad portugali meresõitjate ettevõtmise üle nõu pidama. Jupiter on heatahtlik, samuti Venus ja Mars, kuid Bacchus püüab portugallaste võitu igati takistada. Venuse abiga tehakse tema riukad tühjaks, ja laevad jõuavad Melindesse Aafrika idarannikul. Melinde kuninga palvel jutustab Vasco da Gama talle Portugali ajaloo kõige vanemaist aegadest pea-

RINGVAADE

le. Seejärel kirjeldab ta oma reisi esimest osa, raskusi ja kannatusi, mis neil selle kestel oli tulnud läbi teha.

Kui laevad Melindest välja sõidavad, vallandab tuultejumal Aiolos Bacchuse ässitusel hirmsa tormi. Jällegi rahustab Venus nümfide abiga tuulte raevu ja pärast vaevarikast reisi jõuavad portugallased lõpuks Kalikuti (praegune Kozhikode). Sellega on kuningas Manueli poolt Vasco da Gamale antud ülesanne täidetud ja laevad asuvad tagasiteele.

9. ja 10. laul on nagu lisa eeposele. Justkui selleks, et paljukannatanud sangarlikele meremeestele hüvitust pakkuda, laseb Venus ookeanist kerki-da Armastuse saarel, kus portugallased mõne päeva kestel nümfide seltsis armastust naudivad. Enne lahkumist viib nereiid Thetis Vasco da Gama saare kõrgeimasse tippu ja ennustab seal portugallastele kuulsusrikast tulevikku. Sellele järgneb viimane reisiepp ja saabumine kodumaale.

Nagu näeme, on «Lusiaadidel» üsna palju kokkupuutepunkte antiikeepostega, eriti on eeskujuks Vergiliuse «Aeneis». Ometi on Camõesi poeem oma laadilt erinev, uusaegne. Juba see, et autor ei käsitlen müüti, vaid paar inim-põlve tagasi asetleidnud konkreetset sündmust, annab teosele värsket, realistlikku hõngu. Kui seal tegutsevadki Olümpose jumalad, siis jääb see «mütoloogiline aparaat» rohkem dekooriks, see on lõiv vanale arusaamale, mille järgi eeposesse ilmingimata kuulus mütoloogia.

Ja edasi: erinevalt eepilise luule üldiselt objektiivsest, ebaisikulisest laadist väljendub «Lusiaadides» mitmeti autori subjektiivne hoiak, tema isiklik suhtumine kirjeldatavasse sündmusesse. Nii näiteks ei läbi kogu poemi ülistav-heroiline toon, vaid juba 4. laulus ütleb autor vanakese suu läbi kibedalt hukkamõistvaid sõnu oma rahva meele-tuile võimupüüdlustele meredel ja kaugegetes maades. Samuti kõlab epiloogis nukker, masendatud noot. Siin poeet justkui samastab enda õnnetu saatuse rahva omaga, kes nüüd, pärast joobumust suuruselt ja võimust, elab üle

raskeid aegu. Otse prohvetlikult aimab ta ette mõlema hääbumist. Ja kummali-ne kokkusattumus: samal 1580. aastal, mil sureb Camões, langeb Portugal Hispaania võimu alla.

Autori üleolek ebaisikulisest teese tervikuna elavaks, dramaatiliseks: Camões omistab kogu poeemis tegelastele oma isiklike tundeid ja elamusi, paneb kõigesse oma tundliku ja innuka hinge intensiivsust. Nii pole eeposes Vasco da Gama ajalooliselt täpset portreed, pigem kehastab Camões temas oma ideaali, kujutab kangelastegusid, mida ta ise tahtnuks korda saata. Poeem pole ajalooline tõde meretee leidmisest Indiasse, vaid autori subjektiivne tõde selle kohta, kuidas ta ajalugu inimesena ja poeedina läbi elas. Nii on ka mõistetav, et ta on pannud maksimumi poeetilist inspiratsiooni lüürilistesse episoodidesse (Inês de Castro lugu, tormide hüglase Adamastori episood jt.). Isiklike elamuste vahenditus annab erilise värskuse ka Camõesi loodus-, eriti merekirjeldustele. Tema merepiltide suurejoonelisust ja tõepärasust täpsust on imetlenud seesugune loodusetundja nagu A. v. Humboldt, kes on nimetanud «Lusiaade» mere-eeposeks.

Ent Camõesi poemi eesmärgiks polnud ainult esteetilise naudingu pakkumine kaunite lüüriliste episoodide ja värvikate ning poeetiliste kirjeldustega. See on ikkagi isamaa-armastuse ülemlaul, kangelaslaul oma rahvale. Niisugusena, ülevast ideest kantuna ning meisterlikult teostatuna on epos säilitanud Portugali jaoks oma tähtsuse üle aegade, on jäänud tema mineviku igaveseks mälestusmärgiks. Ent sümboliseerides merede vallutamist portugallaste poolt, kujutas Camões ühtlasi uue aja inimese, renessansiinimese võidukat edasitungi «inimeste maa» tundmaõppimisel, loodusjõudude allutamisel. Selles mõttes võib poemile anda tähenduse, mis ületab loomisajastu piirid, sest ta kujutab kõigi aegade inimest temale igiomases pürgimuses — pürgimuses, mis meie päevil on viinud inimese hämmastavale võitudele maailmaruumis.

A. Kurfeldt

100 AASTAT PÍO BAROJA SÜNNIST

Meie kirjanduskogemusse ei ole Pío Barojast püsivamat jälge jäädvustunud: ainsaks on Justa Kurfeldti tõlgitud romaan «Tee täiusele» (1938), mis aga ammugi enam laiemalt ei ringle. Seepärast võib Baroja 100. sünnipäeva meenutamine (28. XII 1972) isegi pretensioonikas näida, kuid maailma-, eriti hispaaniakeelse kirjanduse tasemel oleks tavatu just vastupidine.

Too valge habemega toimekas bask, kel enamasti kõigil nähtud fotodel on barett peas ja talveriided üll, pliatsi ja bloknoot külmavõetud käes, hõivab Cervantese ning Benito Pérez Galdósi järel koha hispaania proosameistrite eliidis; XX sajandil, «1898. aasta põlvkonna» suurromanistide Azoríni, Valle-Incláni, Pérez de Ayala ja Unamuno seltskonnas ning ka edasivaatega hili-sematesse aegadesse on ta silmapaistvaim.

Sündis Baroja San Sebastiánis kaevandusinseneri perekonnas; õppis Madridis ja Valencias arstiteadust, praktiseeris kaks aastat Baski provintsi väikelinnades, siis tülpis ja pettus; võttis pikemaks ajaks üle oma venna pagariäri ja selle pankrotistudes hakkas 30-aastaselt kirjutama romaane, ikka kaks või enam aastast; ei abiellunud, ainsaks lõdvestavaks vahelduseks olid rohked välisreisid. Baroja suri 1956. aastal Madridis.

Baroja looming on rikkalik ja maailmakirjanduses omanäolisemaid. Enamik romaane seostub tsükliks, triloo-giates või tetraloogiates, kus üksikteoste omavaheline ajadistants varieerub. Nii hõlmab «Aizgorri maja» (4 romaani) perioodi 1900—1908; «Fantasiline elu» (3), kuhu kuulub ka «Tee täiusele», 1901—1908; «Võitlus elu eest» (3) 1904; «Minevik» (3) 1905—1907; «Linnad» (3) 1910—1920; «Meie aja agooniad» (3) 1926—1927; «Meri» (4) 1911—1930; «Pime padrik» (3) 1932; «Kaotatud noorus» (3) 1933—1937; «Ühe teoinimese mälestused» (22) 1912—1934. Lisanduvad hilisemad üksikromaanid «Susana» (1938), «Laura ehk halastamatu üksindus» (1939); «Erlaizi kavaljeero» (1943), «Hotell «Cisne»» (1946), «Laulik-vagabund» (1950).

Baroja loominguline tee on nagu pikk merereis, mille lõpul hiiglasuure romaanilastiga laevas on varjul õige mitmekesist. Baroja ei piirdu üksnes oma Baski provintsi, Hispaania suur-linnade ja karlistlike sõdadega ning

võitlusega Napoleoni vastu, vaid kirjeldab nagu kelmiromaani *picaro* kosmopoliidina Sveitsi, Itaaliat, Venemaad, Inglismaad; kangelasi on tal kõigist ühiskonnakihtidest, paljudest rahvustest. Universaalne visioon, mis ei toitu kitsalt-rahvuslikust tunnetusest, ongi üks peamisi võlusid kirjaniku loomingus.

Pío Baroja kujunemist ja suhtumisi on mõjutanud mitmesugused kultuuri-tegelased ja -tegurid: Darwin, Pasteur, Kant, Nietzsche, Schopenhauer, Stendhal, Larra, Dickens, Poe, Dostojevski, Tolstoi, kogu põlvkonnale omased intellektuaalsed ümberhinnangud. Keskseks mõtteliiniks saab ta vaadetes üksikisiku orienteerumine ühiskonnas, kus valitseb vaimne kriis. See protsess võib Baroja järgi teostuda üksnes alalises otsingus, aktsioonis, kus inimene (kirjanik) ei oota ega mediteeri, ei muuda reaalsust ideeks, vaid aktiivselt elu sekkudes transformeerib oma reaalsust. «Romaan,» ütleb Baroja oma «Hullude laevas», «on tänapäeval paljuvormiline žanr, alati kujunemas, alati käärimas, ta hõlmab kõike, filosoofiat, psühholoogiat, seiklust, utopiat, eepikat, absoluutselt kõike.» Ning lisab mujal: «Ma ei ole kunagi püüdnud minna raamatutelt elus asjadele, vaid elu asjadelt raamatutele... Kunstnik ei ole kunagi olnud suurem asi.»

Kuid Baroja reaalsust, mida vormivad lakkamatud hoobid, värvib ikka enam kibestumus ja ahistus, frustratsioon; üha enam on selles asu olemise mõtte küsimusel. Baroja on individuaal, ta eitab konventsioone, vihkab tsivilisatsiooni, kodanlikku demokraatiat ja moraali, riiki ning selle institutsioone, eelkõige kirikut ja religiooni, milles näeb semiitide poolt Euroopasse toodud ohtlikku illusiooni. Ükski hispaania kirjanik ei ole oma sünnimaad nuhelnud nii halastamatult ja valusalt kui Baroja.

Baroja sotsiaalse kriitika kehastaja on vagabund, hispaania XVI ja XVII sajandi kelmiromaani protagonist *picaro* lähedane sugulane, kelle vabaduses, alalises teelolekus kirjanik lootis leida oma eituse jõudu, barbaarset vitaalsust, dünaamikat, pingutust. Riigi suhtes on nii *picaro* kui vagabund parasiidid; ometi esindasid nad oma opositsiooniga humanismi progressi: see oli inimese igatsus jääda inime-

seks, püüd säilitada oma sõltumatus — tung, mis esmakordselt suure jõuga kangastus renessansis ja mida Baroja soovis näha kordumas. Ent Barojal on ilmne kalduvus anarhismi, totaalsesse eitusse. Oma «Narriteatris» ütleb ta: «Ei tule austada midagi, ei tule omaks võtta traditsioone, mis rõhuvad ja kurvastavad. Tuleb alatiseks unustada teoloogid, poeedid, filosoofid, apostlid, müstifikaatorid, kes on teinud kurvaks meie elu, rõhudes selle absurdse moraali alla. Peame end immoraliseerima. Kooliaeg on möödas; nüüd tuleb elada.» José Ortega y Gasset, kes oma esseede kogus «Vaatleja» esitab Baroja kirjanikuisku ja varasema loomingu huvitava analüüsi, soovibki, et Baroja ühiskonnakriitika ei oleks ainult purustav, vaid sügavam, niisugune, mis purustab armastusest, purustab selleks, et ehitada uus, parem ja kaunim.

Ortega y Gasset toob esile teisi puudujääke, mis Baroja loomingut ebaühtlustavad, aga ka sellele kirjjanikule ainuomased vourused. Kirjutamise kiirus ja püüd kõikehaaravusele ei luba Barojal süveneda, oma tegelasi avada. Laskmata lugejal mediteerida, ütleb ta kohe välja oma otsuse ühe või teise tegelase või nähtuse kohta. Baroja ideaal on aktsioon aktsiooni pärast, kuid ta ei mõista, et tema aktsioon taandub üksnes seiklusele. Seikleja aga ei saa olla enam kui vaid profiil püsimatust teinimesest, kel puudub siseelu, võime jätta lugejasse kestvamalt muljet. «Kui kahju!» ütleb Ortega y Gasset. «Lõvid, keda maalib Baroja, ei ole nii metsikud kui need, kellest ta unistab.» Seega on tegemist mittevastavusega Baroja sensibiilsuse ja väljenduse vahel: tugev ei ole mõte, vaid tunnetus.

On aga siiski ka puudus, millest Baroja, erinevalt paljudest hispaania ja hispano-ameerika kirjanikest, on täielikult vaba — see on retoorika, sõnad ja väljendused, mis ei ole vahe- tud, elulised, ei vasta autori mõttele, kujutlusele või tunde. Baroja tugevus on, et kogu ta stiil ja kirjutamis- tehnika (mida sageli õigustamatult on kritiseeritud) koondub ühele juhtmo- tiivile — siirusele. Baroja näeb kaht reaalsust: seesmist ja välist. Kui üks neist ei ole teisega vastavuses, on te- gemist ebarealsuse, farsiga. Baroja näeb farsii peaaegu kõiges, see on tema protest konventsioonide vastu. Ometi ei jäta teda maha lootus, mille ta ühendab kahe sõnalisse imperatiivi:

«Olge siirad!» Selles on Baroja kreeka künnikute järglane.

Kui tegelased Baroja romaanides enamasti tulevad ja samas kohe lõplikult kaovad, seletamata, kuhu või mil- leks, siis on ju selles samuti sügav tõelus, mida võime jälgida omagi iga- päevases elus. See on avatud tsükliga, avatud lehekülgedega romaan, mida võib lõputult pikendada või lühendada ja kuhu suvaliselt ilmuvad inimesed, mõtted, et kohe jälle kaduda; see on romaan, mis kirjanduses juba enne Prousti ja sisemonoloogi eeldas aja kui kestvuse ning romaani skeleti katke- vuse kontseptsiooni. «Paljud romanis- tid,» möönab Baroja, «Pérez Galdos nende hulgas, mõtlevad kõigepealt välja plaani ja projitseerivad selle siis teatud paiga, linna, maastiku või maa- koha peale. Minu arvates kuulub see meetod draamakirjanikele. Mina nii ei toimi. Minul sugereerib teose tüüp või koht. Ma näen midagi iseäralikku, mis mind üllatab, mõnd küla või mõnd maja, ja mul on soov neist rääkida. Mina kirjutun oma romaanid ilma plaanita.»

Kui Baroja romaani omaseim joon on seiklus, ei veetle lugejat kunagi niivõrd aktsioon, mis tegelikult piir- dub ühest kohast teise rändamisega, kuivõrd filosoofiline arutus, tegelaste- vahelised vestlused. Siin on paralleele Mateo Alemáni kelmiromaaniga «Guz- mán de Alfarache», mille põhiväärtus ei seisne arvukates avantüürides, vaid moraalses kommentaaris. Kui lisada, et Baroja oma rännakutel otsekui kunstnikusillega tabab looduse era- kordselt peeni detaile, siis tahaks teda võrrelda Hessega. Intellektuaalsed dia- loogid ei muutu Barojal kunagi targu- tusteks, sest needki vahelduvad nagu sündmuspäigad oma mitmekesisuses.

Lõpuks Baroja keele kohta, mis on täielik vastand Valle-Incláni ja Azo- rini omale. Baroja ei arenda kusagil pikki analüütilisi lõike või lauseid. Nagu ütleb Azorín, on Baroja tema kaasaegsetest kirjanikest lihtsaim.

Kontsiisne väljendus vastab autori vahetule nägemusele, sõnavara on sil- matorkavalt tagasipeetud. Selle kohta lausub Baroja ise: «Selgusetu küsimus sõnavara suhtes on veel see, kas tu- leks kasutada kohalikku kõnekeelt, erilisi ja tarku väljendeid, mis suurele osale publikust arusaamatuks jäävad. Mina igal juhul neid ei tarvita, see- kuigi olen individualist, ei suuda ma kirjutada ainult endale.»

J. Talvet

RINGVAADE

1971. aastal alustasid NSV Liidu TA Filosoofia Instituut ja kirjastus *Mõsl* dialektika ajaloo marksistlikku kirjeldamist. Kavandatud seeriast ilmus esimesena «Marksistliku dialektika ajalugu», mis hõlmas probleemi marksismi tekkest kuni Leninini (excl.) välja. Nüüd tuli uus raamat, mis viib meid asja algusesse tagasi — «Antiikse dialektika ajalugu» (*Mõsl*), kirja pannud Vassili Sokolov (1919), üks Marxi-eelse filosoofia ajaloo spetsialiste, jt. Jerevanis andis *Hajastan* vene keeles välja H. Gabrieljani (1903) teose «Armenia filosoofia ajalugu». Ühe ukraina isemõtleja juubeli puhuks kirjastas *Molodaja Gvardija* oma seerias «Kuulsate inimeste elu» J. Loštšitsi «Skovoroda». Mis puutub Hegelisse, kes on pidevalt olnud meie huvi objektiks, siis tuleb öelda, et see huvi on nimelt toetunud arvukatele publikatsioonidele Hegelilt ja Hegelist — ja neist toitunud. Täna võib kinnitada, et Hegeli-huvi ei näi Nõukogudemaal veel kustunud olevat: *Nauka* ilmutas seerias «Õpetlaste teaduslikud biograafiad ja memuaarid» A. Dvortsovi «Hegeli», *Mõsl* kordas uustrükis 1970—1971 «Filosoofilise pärandi» seerias tulnud Hegeli-valimikku «Erinevate aastate töid». Saksa DV-s avaldas *Akademie-Verlag Berlin* seerias «Philosophische Studententexte» teise valimiku, nimelt G. W. F. Hegeli Jena-aegsetest kirjatöödest — «Jenaer Schriften», mille on välja andnud ja sisse juhatanud Gerd Irrlitz. Kõites leiduvad «Fichte ja Schellingi filosoofiasüsteemi erinevus», «Üskumine ja teadmine» («Glauben und Wissen»), «Filosoofilise kriitika olemusest ülepea...», «Skeptsismi vaherkord filosoofiaga», «Loomuliku õiguse teaduslikest käsitlusviisidest» ja «Kõlbluse süsteem». Friedrich Engelsi futuroloogilist süsteemi valgustab G. Bagaturija teos «Tuleviku kontuurid. Engels kommunistlikust ühiskonnast» (*Politizdat*), aga õigupoolest kuulub see juba ajaloolise materialismi ja kommunismi-teooria valda.

Mõned uued raamatud puudutavad ühiskonna uurimise metodoloogilisi probleeme, nagu näiteks NSVL TA ja Saksa DV Teaduste Akadeemia (Berliin) filosoofia instituutide ühiskogumik «Ajalooline materialism sotsiaalse tunnetuse ja tegevuse teooriana» (*Nauka*), edasi G. Mokronossovi uurimus «Ühiskondlike

suhete uurimise metodoloogilisi probleeme» (Kesk-Uraali Raamatukirjastus, Sverdlovsk), A. Derjugini teos «Teooria ja empiiria sotsiaalsetes protsessides» (*Irfon*, Dušanbe), V. Kutsenko raamat «Sotsiaalne ülesanne ajaloolise materialismi kategooriana» (*Naukova Dumka*, Kiiev). Tuntuud revolutsiooniteoreetik J. Krassin («Lenin, revolutsioon, kaasaeg», 1967) avaldas uue uurimuse «Revolutsiooniprotsessi dialektika. Metodoloogilisi probleeme» (*Politizdat*), S. Tovmasjani teos kannab pealkirja «Töö ja tehnika filosoofilised probleemid» (*Mõsl*).

Arvutu hulk rohkem või vähem tuumakat literatuuri võtab vaatluse alla tänapäeva klassivõitluse probleemid *in actu*, see on nagu fookus, mis koondab ja ühendab ühte palavasse punkti poliitika ja ideoloogia, uusima ajaloo ja rahvusvahelised suhted. Esitletagu nende seast üksnes neid, mis meie meelest võiksid eesti lugejale ühes või teises suhtes huvi pakkuda, mõnesugust kasu tuua. Kõigepealt nimetame Lääne kuulsat, rohkesti tsiteeritavat majandusteadlase ja sotsioloogi Gunnar Myrdali kapitaalset uurimust «Asian Drama. An Inquiry into the Poverty of Nations» (New York, 1968), mille lühendatud venekeelne tõlge kannab pealkirja ««Kolmanda maailma» kaasaegsed probleemid» (*Progress*). Kõne all on siis Aasia ning ses mõttes on teos konfronteeritav ja ühe mittemarksistliku maailmapildi terviklikkuse mõttes täiendatavgi näiteks John Kenneth Galbraithi uurimusega «Uus industriaalühiskond», mis vene keeles tuli 1969. Edasi ei maksa tähelepanuta jätta L. Ingulskaja teost «Võitluses Soome demokratiseerimise eest. 1944—1948» (*Nauka*). 1968. aastal Tšehhoslovakkias juhtunuga seoses on kasulik lugeda mõnegi poliitiku kõnesid: kõigepealt on Gustáv Husákilt saadaval «Valitud kõned ja artiklid» (aprillist 1969 aprillini 1971), mille saksa keeles avaldas *Dietz Verlag Berlin*; edasi kirjastas Moskva *Politizdat* Vasil Biláki, Tšehhoslovakkia sündmuste järskudel radadel tasakaalu säilitanud kommunisti artikli- ja kõnevalimiku «Tõde jäi tõeks» (oktoobrist 1967 detsembrini 1970). Nendega liitub Miloš Marko uurimus «Psühholoogiline sõda ja «Tšehhoslovakkia eksperiment»» (*Nauka*), mille publitseeris NSVL TA Slavistika ja Balkanistika Instituut slovaki keelest tõlgituna, samuti poola keelest tõlgitud artiklikogumik «Psühholoogiline sõda» (*Progress*).

Toimetuse kolleegium:
 V. BEEKMAN, V. ILUS (pea-
 toimetaja asetäitja), J. KROSS,
 P. KUUSBERG (peatoimetaja),
 R. PARVE, J. PEEGEL, L.
 REMMELGAS, P.-E. RUMMO,
 E. VETEMAA.

Toimetuse aadress: 200 001,
 Tallinn, Harju t. 1, tel 413-65,
 407-80, 407-81.

Kirjastus «Perioodika», Tal-
 linn, Pikk t. 37.

Ladumisele antud 8. I 1973.
 Trükkimisele antud 8. II 1973.
 Trükiary 18 000. Trükipaber
 nr. 1, 70×100/16. Trükipoog-
 naid 11,25 + 2 kleebist. Ting-
 trükipoognaid 14,95. Arves-
 tuspoognaid 12,68. MB-01350.
 Tellimise nr. 72. EKP
 Keskkomitee Kirjastuse Trü-
 kikoda, Tallinn, Pärnu mnt.
 67-a. «Looming» nr. 2, veeb-
 ruar 1973.

Hind 50 kop.

На эстонском языке. Орган
 Союза писателей ЭССР «Лоо-
 минг» («Творчество») № 2,
 февраль 1973.

- 179 E. KRUSTEN
 Haamer
- 187 A. KAALEP
 Jerevani sonetid
- 192 A. VALTON
 Perpetua
- 230 T. LEHTMETS
 Laias laanes
- 233 E. TENNOV
 Kaks maamõõtja lugu
 Heinakuhi
 Ööd vanas majas
- 250 M. UDAM
 Mõisapõletaja
 Koolivennale, kes valis sõbraks Ra
 Tõrrepõhja
 Mure
- 252 R. SALURI
 Kõnelus I, II
- 263 H. JÜRISSE
 Ärkamine
 * (Kui on olemas oreleid)
 * (Pärastlõunane päike)
 * (Ellusuhtumine)
- 266 A. SULAKAURI
 Lained jõuavad kaldale
- 286 B. BRECHT
 Valitsemise raskused
 Laul SA mehest
 Epitaaf
 Oo suurte sõgedust!
 Kui mõne suure maja kokku variseb
 Pagendatud kirjanikel külas
- 292 E. KAMPUS
 Brecht, võõrastust äratanud võõritaja
- 306 M. MÄGER
 Luule ja proosa
- 324 I. TORN
 Eesti nüüdiskunsti arenguhooni
- 333 A. JÄRV
 Pilla-palla, kaunikene
- 335 I. VIIDING
 Variatsioonid teemadele
- 338 H. RUNNEL
 Vaino Vahingu üksildus
- 343 A. SCHMUUL
 Millist luulet lugeda talve teisel kuul?
- 345 RINGVAADE
 Esikaane siseküljel:
 A. HOIDRE. Eesti Korpuse poisid (Sünt.
 tempera)
 Tagakaane siseküljel:
 D. MITLJANSKI. 8. märts (Kips)
 Kleebistel:
 V. TOLLI. Tuulevari II (Segatehnika)
 H. EELMA. Puu I (Linoollõige)

О. MITLJANSKI

8. märts (Kips) 1970

50 KOP.
78 174